

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабий-бадний, илмий, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Муҳаммад Али	Абдулла Орипов
Эркин Воҳидов	Умарали Норматов
Кенгесбой Каримов	Хайриддин Султонов
Наим Каримов	Тўра Саидов
Иқбол Мирзо	Сирожиддин Саййид
Абдуваҳоб Нурматов	Тошпўлат Аҳмад
Баҳамдулло Нурабуллаев	Йўлдош Солижонов
Нурбой Жабборов	Шухрат Маткаримов
Ислом Ёкубов	Жамолиддин Муслим

Бош муҳаррир — Улуғбек Ҳамдам
Назм бўлими мудири — Икром Отамурод
Масъул котиб — Саъдулло Қуронов
Наср бўлими мудири — Рисолат Ҳайдарова
Адабиётшунослик бўлими мудири — Раъно Ҳакимжонова

УШБУ СОНДА:

Омон МАТЖОН

ЎМРИМ БОРИ БАХШИДАДИР ЮРТИМ ШАЪНИГА

*Миллатим олам элин ром айлаган,
Ҳарки парда эл дилиндан бир роздир.*

*Бизга бу гулгун фалакнинг назидир,
Юртимизга мангу юксак эъвоздир.*

НАЪМ

Нўъмонжон РАҲИМЖОНОВ

ЖИМЖИТ ЖОЛАЛАР

Қисса

Кўнглини ёриштириб келаётган ўша туйғу, ўша ширин хис нима эди? Қарғаларнинг “қағ-қағ” товуши кўнглини бир ағдариб ташлади. Кўзи юмук хотираларини уйғотиб юборди. Ҳаҳ, нималардир эсига тушгандек бўлувди-я. Ўша ширин ғулув нима эди, ўзи?

НАСР

Минҳожиддин МИРЗО

ОФУЮБГА НАР БЕРИБ ИЛҲУМСАН, ХАЛҚИМ

*Тўғри, ҳар ким учун ўз эли буюк,
Гоҳ ўзни санаб ҳам кўрдим бегона.
Шунда ҳам англадим, ҳаммадан суюк
Элим, сен дунёда меҳри ягона.*

НАЪМ

НАСР

Муродбой НИЗАНОВ

ДУШМАН

Роман

Қадрдон овулига кўзи тушиши билан беихтиёр Қудайназарнинг юраги ҳаприқиб кетди. Садағанг кетай, киндик қонинг тўкилган маконнинг меҳри бунчалик иссиқ бўлмаса, деган ўй кечди хаёлидан. Бунинг меҳригиёси нимада экан – хас-чўпидами, тупроғидами, сувидами ёки ҳавосидами?

БАҲС

Ойгул Асилбек қизи

ЧИНАКАМ АДАБИЁТ ИДЕАЛЛАРНИ КУЙЛАЙДИ

Инсонга адабиёт умид бермаса, санъат умид бермаса, у қаердан нажот излайди? Ҳаёт ҳақиқатини бор-борича акс эттираман деб, ўқувчидан бутун идеалларни тортиб оладиган санъат асаридан кўра, унга умид, ишонч бахш этадиган, охири яхшилик билан тугайдиган ёлғон эртақ афзал эмасми?

XX АСР МУТАФАККИРЛАРИ

Эрик ФРОММ

ИНСОН ҚАЛБИ

Худди тушимиздагидек, афсоналарда ҳам воқеа-ҳодисалар реал ҳаётдаги макон ва замон қоидаларига бўйсунмайди: қахрамонлар дунёни кутқариш учун ўзини ҳар ёнга уради, юртдан қочади, улкан балиқ ютиб юборади, ўлади, тирилади, афсонавий қуш ёниб кетади, янада гўзаллашиб қайта тирилади.

МУНДАРИЖА	
ПУБЛИЦИСТИКА	
Шухрат Маткаримов. Қадри осмонларим менинг.	5
НАЗМ	
Омон Матжон. Умрим бори бахшидадир юртим шаънига.	9
Минхожиддин Мирзо. Офтобга нур бериб турибсан, халким.	44
Максуда Эгамбердиева. Тўлкинларда кўёш шуъласи.	47
Очил Тоҳир. Сабухий анвор.	98
Замира Рўзиева. Хурлик чироқлари.	119
Аҳмад Ҳасан. Юрак олисларда қанот ёзади.	131
Санобар Мехмонова. Уммон эрсанг, дур бўлурсан.	170
НАСР	
Наби Жалолиддин. Тегирмон. Роман. Охири.	12
Дилмурод Қуронов. Ижодий жасорат меваси.	42
Муродбой Низанов. Душман. Роман.	50
Нўъмонжон Раҳимжонов. Жимжит жолалар. Қисса.	102
Комил Аваз. Ёқит момо. Ҳикоя.	122
ДРАМАТУРГИЯ	
Усмон Кўчқор. Имом Бухорий. Тарихий-шеърый драма. Охири.	68
БАҲС	
Адабиёт – олдинда ёнган чироқ. Санжар Назаров. Ойгул Асилбек қизи.	85
НАЗМ ЖАВОҲИРЛАРИ	
Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Рубойилар.	101
БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ	
Бухоро ёшлари ижодидан.	139
Тошпўлат Аҳмад. Умид чечаклари.	148
БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ТАДҚИҚИ	
Салим Ашур. Кичкинтойларнинг қатта шоири.	153
МУАЗЗАМ ШАРҚ ХАЗИНАСИДАН	
“Қалила ва Димна” ҳикоятларидан.	133
АДАБИЁТШУНОСЛИК	
Ролан Барт. Муаллиф ўлими.	157
Гўзал Умурова. Зулфия лирикасида туйғулар реализми.	162
Малика Фазилова. Драматургияда замондош қахрамон образи.	165
ХОТИРА	
Умарали Норматов. Оловли йиллар манзаралари.	149
БИР ДАРАХТ НОВДАЛАРИ	
Ҳолилла Давлатназаров. Юрт учун кўрк ўтмишнинг саси.	168
ТАРИХИМИЗДАН ЛАВҲАЛАР	
Сирожиддин Аҳмедов. Ота-бола Отабековлар.	181
XX АСР МУТАФАККИРЛАРИ	
Эрих Фромм. Инсон қалби. Унутилган тил.	172
УЛУҒЛАР ҲАҚИДА	
Абдулла Улуғов. Замон ва макон мусаввири.	189
БУ БЎСТОН САҲНИДА	
Қурбон Муҳаммадризо. Ишқ ҳажрида дурдона шамъ.	195
МАТНЛАРНИ ВАРАҚЛАГАНДА	
Имонғози Нураҳмад ўғли. Туркий халқлар адабиётининг илдизлари.	198
Боқижон Тўхлиев. Тил – тарихий хотира намунаси.	204
САНЪАТШУНОСЛИК	
Раҳимжон Дўсанов. Ўзбек аскиячилиги сардори.	206

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2015

2-сон

Муассис:
**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ**

* Муаллифлар фикри тахририят фикри деб қабул қилинмасин.
Тахририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

Журнал ОАК эътироф этган нашрларнинг 10.00.02 "Ўзбек адабиёти" ихтисослиги бўйича рўйхатига киритилган.

* Обунага монелик кўрсатилса,
Тошкент – 100000,
Амир Темура тор кўчаси, 2. Республика
“Матбуот таркатувчи”
акциядорлик
компаниясига мурожаат
қилинсин.

Обуна индекси – 911

Манзилимиз:

100127, Тошкент шаҳри,
“Ўзбекистон” кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99, 245-27-87
www.sharqyulduzi.uz
e-mail: sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
25.02.2015 йил.

Қоғоз бичими 70x108 1/16,
Офсет босма усулида тип.
№ 1-қоғозга босилди.
Босма тобоғи 11.

Шартли босма тобоғи 15,4.
Нашриёт ҳисоб тобоғи 17,2.
Адади 2880 нусха.
Буюртма №

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 03.04.2009 й.
0562–рақам
билан рўйхатга олинган.
Ўқитувчи НМИУ босмаҳонасида
чоп этилди.

Корхона манзили:

Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани,
Янги шаҳар кўчаси, 1-уй.

Журнал икки ойда бир марта
чоп этилади.

Мусахҳих:

Дилфуза Маҳмудова

Саҳифаловчи-дизайнер:

Хуришд Иброҳимов

Copyright © “Шарқ юлдузи”

ПУБЛИЦИСТИКА

Шухрат МАТКАРИМОВ

1960 йилда туғилган. Хоразм Давлат педагогика институтининг филология факультетида таҳсил олган. Хоразм вилоят ҳокимлиги матбуот хизмати раҳбари. Бир қанча ҳикоя, пьеса ва таржималари чоп қилинган.

ҚАДРИ ОСМОНЛАРИМ МЕНИНГ

Президентимиз Ислому Абдуғаниевич Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 22 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқида 2015 йилни “Халқимизнинг қадимий ва шонли тарихини узвий давом эттиришга, шу тарихнинг ўчмас саҳифаларини, аждодларимизнинг буюк меросини, маданият ва урф-одатларини ёшларимизга етказиш, ҳаётимизни тобора поклаш ва файзу баракали қилишда, бир сўз билан айтганда, уни маънавий юксалтиришда, бугун Яратганнинг бизга берган ҳар бир кунини маъноли ва сермазмун ўтказишда беқиёс ҳисса кўшаётган ота-боболаримизга ҳар томонлама ҳурмат, эъзоз ва эҳтиром кўрсатиш барчамиз учун ҳам фарз, ҳам қарз, деб ўйлайман”.

Инсоният илм-фани тараққиётига бемисл ҳисса кўшган буюк аждодларимиз кўз олдимга келади бир-бир. Сўнг Урганч шаҳрининг марказий майдонидаги буюк бобомиз Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий ҳаёлларни узоқларга етаклаб кетади.

783 йилда туғилган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-Хоразмий ўрта асрларнинг энг буюк алломаларидан бири бўлиб, ҳаёти ва фаолиятига оид сақланиб қолган маълумотлар унча кўп эмас.

Буюк бобомиз умргузаронлик қилган ўрта аср Шарқи, шаҳарларнинг паҳса деворлардан тикланган пастқам уйлари орасидан кўкка бўй чўзган нилий гумбазли маҳобатли масжид, мадрасалар, Осиёнинг турли бурчакларидан бозорларга кириб келаётган ҳорғин савдо қарвонлари, боболаримиз яшаган, қизғин илмий мунозаралар олиб борган давраларни тасаввур қилишга уринаман.

Маълумотларга қараганда, Ал-Хоразмий аввал Хоразмшоҳ Ал-Маъмун саройида хизмат қилган. 819 йилда Ал-Маъмун халифалик тахтига чиққач, Ал-Хоразмий ҳам халифа билан араб дунёсининг пойтахти Бағдод шаҳрига йўл олади.

Маърифатпарвар халифа Ал-Хоразмийни ислом пойтахтидаги “Дорул ҳикма”га бошчи этиб тайинлайди. Марказий Осиёнинг турли бурчаклари ва араб дунёсининг турли мамлакатларидан келган ўз даврининг машҳур олимлари фаолият олиб борадиган ушбу муқаддас даргоҳга раҳбарлик қилиш топширилгани алломанинг илм оламидаги нуфуздан дарак берар эди.

“Дорул ҳикма” қошида махсус расадхона бунёд этилган, кўп асрлик энг нодир қўлёзмалар жамланган бой кутубхона бор эди.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-Хоразмий бу ердаги қизгин илмий жараёнларга бошчилик қилибгина қолмай, 20 дан ортиқ илмий асарларни ушбу мўътабар даргоҳда яратди. “Ҳинд ҳисоби ҳақида”, “Ал-жабр ва ал-муқобала”, “Зиж”, “Устурлобнинг тузилиши ҳақида”, “Замин сурати ҳақида китоб”, “Устурлоб билан ишлаш ҳақида китоб”, “Қуёш соатлари ҳақида китоб”, “Тарих китоби” шулар жумласидандир.

Бироқ бизга алломанинг фақат етти асари, уларнинг ҳам кўпчилиги лотин тилига қилинган таржималари орқали етиб келган.

Ал-Хоразмийни бутун дунёга “Ҳинд ҳисоби ҳақида” асари машҳур қилган. Чунки аллома бу асари билан ўша вақтдаги мавжуд ҳисоб илмини такомиллаштирган. Асарнинг XII асрда лотин тилига қилинган таржимасидан англашилади-ки, буюк бобомиз ҳисоб илмини ўнлик санок асосига солиб алоҳида фан сифатида тизимга солган. Бу кашфиёт инсоният илм-фани таракқиётида мислсиз роль ўйнади.

Қўлёзманинг лотинча матни “Dixit Algorizmi” ёки “Ал-Хоразмий деди” сўзлари билан бошланади. Шундан кейин “Algorizmi” – Ал-Хоразмий номининг лотин тилидаги талаффузи маълум қолипга солинган барча ҳисоб тизимларига нисбатан қўлланила бошланган. Ҳозир “алгоритм” математи-кадан кибернетикага ҳам ўтиб олган.

Фанлар тарихини ўрганувчи олим Ж.Саргон Ал-Хоразмийни таърифлаб шундай деган эди: “Ўз замонасининг буюк математики, агар унинг ҳаёти ва ижодига доир барча ҳолатлар ҳисобга олинса, ҳамма замонларнинг энг буюк олимларидан бири”.

Сўнг 1990 йилда Пекиндан бошланиб Токиода ниҳояланган “Буюк ипак йўли” бўйлаб ўтган халқаро экспедиция аъзоларининг Хоразмга ташрифи-ни эслайман. Мен бу экспедицияга Хоразм вилоят телерадиокомпанияси-нинг мухбири сифатида қўшилган эдим.

Ташрифнинг биринчи куни. Биз, Хоразм вилояти жамоатчилиги, дунёнинг 120 мамлакатидан жам бўлган олимлар жамоасини Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл ва Хоразмнинг Урганч туманлари оралиғида Амударёга ўрнатилган понтон кўприқдан ўтар ерда кутиб олдик. Нон-туз. Совға-салом. Карнай-сурнай садолари. Ўта ҳаяжонли дақиқалар. Биз мухбирлар югуриб-елиб меҳмонлардан интервьюлар олишга интиламиз. Экспедиция аъзоларининг ҳам кайфияти кўтаринки. Айтишларича, экспедиция аъзолари Тўрткўл туманида сакланиб қолган Кат қалъаси вайроналарига яқинлашганда автобусларни тўхтатишни илтимос қилишибди. Кейин ҳаммаси уовлардан тушиб, қалъа вайроналарига таъзим бажо қилишибди. “Худди мана шу за-мин инсониятга Абу Райҳон Берунийдек буюк инсонни етказиб берган!” – дейишибди улар хайрон бўлганларга.

Ажабо, дейман ўзимга, вафотидан минг йил ўтиб ҳам туғилган тупроғига таъзим қилдириши учун қандай инсон, ким бўлиши керак одам?..

“Берунийнинг оламшумул кашфиётлар қилишига бутун инсоният илм-фани марказларида ўзигача қилинган кашфиётларни чуқур ўзлаштиргани сабаб бўлган эди. Бу титаник ақлнинг таҳлил ва умумлаштириш қувватига қойил қолмай илож йўқ. Масалан, антик даврдан Берунийгача бўлган

олимларнинг кўпчилиги Евроосиё қитъасини “Дунё Океани” ўраб туради, деб ҳисоблаганлар. Бироқ катта қисмини сув қоплаб турган бўлса, ер шарининг мувозанати нима бўлади? Беруний минералогияни чуқур билганидан барча минералларнинг нисбий зичлиги ва оғирлигини, табиатда уларнинг бир-бирига таъсирини ўрганиб чиқди. Солиштирма оғирликнинг моҳиятини кашф этган Беруний минераллар сувдан оғирроқ эканлигини билар эди. Ана шулардан келиб чиқиб олим ўша пайтда маълум бўлган Ер куррасидан бошқа қитъалар ҳам бўлиши лозим, деган хулосага келади”, деб ёзади АҚШдаги Хонкинс университетининг Пол Нитше номли Халқаро муносабатлар Олий мактаби ҳузуридаги Марказий Осие ва Кафказ институти раиси Фрадерик Старр “Беруний кашфиётига минг йил” деб номланган асаарида.

Абу Райҳон Беруний ўсмирлик чоғидаёқ математика, астрономия, минералогия, география, картография ва тригонометрия каби фанларни чуқур ўзлаштирган эди. Форс, араб ва табиий, хоразм тилини пухта биларди. Кейинроқ у санскрит тилини ҳам ўрганган.

Ўн етти ёшида ўзи туғилиб ўсган Кат шаҳрининг жуғрофий кенлиги ва узунлигини ўлчаб чиқди. Птоломей (90-168 йй.) ва унга яқин бўлган антик давр муаллифларининг асарларини пухта ўрганди. Шуларга асосланиб ўз тадқиқотларини ҳам ўтказди. Изланишлари натижасида Ер думалок, деган тўхтамга келади. Шунинг билан биргаликда у Коинот гелиоцентрик тузилишга эга, бошқача айтганда, Ер Қуёшнинг атрофида айланади, аксинча эмас, деган хулосага ҳам келади.

30 ёшга етганида Ернинг айланасини ҳисоблаб чиқишга киришади ва бу ишни муваффақият билан адо этади.

Ўрни келганда, ўша даврда Ўрта Осиеда илм оламининг бутун бошли “чарақлаган юлдузлари” фаолият кўрсатганини ҳам айтиб ўтиш даркор. Улар ичида Аҳмад ал-Фарғоний ҳам бор эди. Ал-Фарғоний экваторнинг бир градуси узунлиги майдонини, кейинроқ эса Ернинг айланасини ҳисоблаб чиққан эди.

Бу воқеалардан беш аср ўтгач, Колумб Европада Альфраганус номи билан машҳур бўлган Ал-Фарғонийнинг лотин тилидаги асарларини пухта ўрганган. Буюк саёхатчи ўзининг Ер атрофини айланиб чиқиши ҳақидаги ғоясига унча ишонқирамаган ҳомийлар фикрини ўзгартиришда айнан Ал-Фарғонийнинг Ер айлана шаклида, деган илмий хулосаларини асосий далил сифатида келтирган.

2014 йилнинг 15-16 май кунлари Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференцияда Президентимиз ўтмиш ва ўтмишда йиғилган бой маданий ва илмий меросга бўлган муносабатнинг асосий моҳияти ҳақида шундай деган эдилар: “Ўзининг тарихий, маданий ва интеллектуал меросини асраб-авайлашга, бойитиш ва кўпайтиришга, шунингдек, униб-ўсиб келаётган ёш авлодни миллий ва умуминсоний кадриятлар руҳида тарбиялашга етарлича эътибор қаратмайдиган, ҳар томонлама уйғун ривожланган, мустақил фикрлайдиган, ўз қараш ва ёндашувига, гражданлик позициясига эга бўлган шахсни камол топтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўймайдиган ҳар қандай давлат ва жамият тарих ва тараққиёт йўлидан четда қолиб кетишга маҳкум эканини биз ўзимизга яхши тасаввур қилганмиз”.

Ушбу фикрлардан кейин мустақиллик йилларида мамлакатимизда халқимизнинг жон томирларини ҳаётбахш ўтмишимизга боғлаш борасида амалга оширилаётган кўламдор тадбирлар моҳиятини тобора чуқурроқ англаймиз.

Президентимиз ташаббуси билан 1997 йилда қайта тикланган Хоразм Маъмун Академияси ўтган йиллар давомида мамлакатимизнинг салоҳиятли илм марказларидан бирига айланди. Бу ерда меҳнат қилаётган олимлар ўта муҳим илмий ва амалий муаммоларни ҳал қилиш йўлида жиддий саъй-ҳаракатлар қилмоқдалар. Ҳозирги кунда 5 та фундаментал, 5 илмий-амалий ва битта ЎзФТҚҚФ лойиҳалари, шунингдек, 3 та инновация гранти устида илмий изланишлар олиб борилмоқда. Ўтган йиллар ичида кўлга киритилган ютуқларнинг баъзиларини санаб ўтиш мумкин.

“Хоразм урбанизациялашган маданиятининг энг қадимги ва қадимги тарихи” лойиҳаси бўйича Ҳазорасп туманидаги Хумбузтепа ёдгорлигида қазиш ишлари олиб борилди. Пол сатҳидан пастда кўмилган 12 та хум ва хумчалар, бир қанча зооморф ҳайкалчалар ва сўнгги архаик даврга оид бронза камон учлари топилди.

Туман ҳудудида олиб борилган қазишмаларда қатор археологик кашфиётлар қилинди: Хумбузтепада Ўрта Осиё ҳудудида энг қадимги Зардуштийлик ибодатхона қолдиқлари очилди ва ўрганилди. Бу ишлар Хоразм Зардуштийликнинг ватани, деган фикрни тўлиқ исботлади. Савдо йўли устида жойлашган Мешекли карвонсаройи аниқланди. Тупроққалъа массивида бронза даври манзилгоҳи, антик ва илк ўрта асрлар даврига оид Тош қалъа-2 ёдгорлиги топилди. Уч ўчоқ тепалиги ҳудудидан Ўрта Осиёда биринчи марта тўлиқ сақланган ёғоч ёпилмалар топилди.

Хивадаги Ичон ва Дешон қалъа пахса деворларидан, Қалъажик кўрғони деворларидан намуналар олинди. Унинг структураси, таркиби, физик-механик хусусиятларини аниқлаш учун махсус лабораторияда синов ишлари бажарилди. Олинган натижалар 2014 йил 14 мартда Хоразм вилояти ҳудудий “Инновацион ғоялар, лойиҳалар ва ишланмалар ярмаркаси”да намойиш этилди.

Академиклар Р.Ртвеладзе ва А.Ҳакимов, шунингдек, профессор Д.Алимова ва бошқалардан иборат муаллифлар жамоасининг “Ўзбекистон давлатчилиги тарихида Хоразм” монографияси чоп қилинди. Археологик изланишлар, ёзма асарлар таҳлил қилинди ҳамда қадимги давлатчилик тарихига оид илмий манбалар муомалага киритилди. Ўзбек давлатчилигининг асосини ташкил қилувчи Хоразм давлатчилиги тарихи 2700 йил эканлиги илмий исботланди.

Абу Райҳон Берунийнинг “Тафҳим” асари араб тилидан ўзбек тилига таржима қилиниб муомалага киритилди. Алломанинг “Сайдана” асари илмий жиҳатдан таҳлил этилиб, Хоразмдаги доривор ўсимликлар ва улардан дори тайёрлаш усуллари келтирилган “Сайдана дурдоналари” асари чоп қилинди. Исмоил Журжонийнинг “Заҳирайи Хоразмшоҳий” асари ўзбек тилига таржима қилинди ва Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” билан қиёсий ўрганилиб нашр этилди. Масихийнинг “Тиб илмидан юз бобли китоб” асари араб тилидан ўзбек тилига таржима қилинди.

Буларнинг бари ўтмишга, аждодларимизнинг бебаҳо мероси – абадиятга дахлдор маънавий хазинадан самарали фойдаланиш мамлакатимизнинг чекка бир вилоятида қандай самаралар бераётганлигига кичик бир мисолдир. Зеро, халқимизнинг асрлар давомида тўплаган бой илмий ва маънавий мероси мамлакатимизнинг жадал тараққиётини таъминлайдиган улуг чашмадир.

НАЗМ

Омон МАТЖОН

Ўзбекистон Халқ шоири. 1943 йилда туғилган. Самарқанд Давлат университетини тамомлаган. “Очиқ деразалар”, “Қарвон қўнғирोगи”, “Сени яхши кўраман”, “Гаплашадиган вақтлар”, “Ҳаққуш қичқирғи”, “Ўртамизда биргина олма” каби шеърӣ тўпламлар, “Берунӣ” драматик достони муаллифи.

**ҲМРИМ БОРИ БАХШИДАДИР
ЮРТИМ ШАЪНИГА**

* * *

Ҳарки дилда нур севар ҳиммат Ватандандир,
Она тунроқ гулчиroy очган чамандандир.

Севги деб, руҳ деб, юракка ёр бўлур нодира ганж,
Барчаси қалбда аён бир ёсумандандир.

Ҳақ таоло ишқни дилларга жо айлаб,
Бу олий нақшдин садо ё сану ё мандандир.

Асрай олсак, толенинг бу тилсимларин,
Ҳарки инсон қалбида мужда шу фандандир.

О, фалак тўрт буржидан йўллаюр нурын, Омон,
Сеҳру оламдин зиё ушибу Ватандандир.

* * *

Мустақиллик юртга улуг парвоздир,
Бизни кўкка Ҳақ чорлаган овоздир.

Ўзбегимнинг тарихин синчлаб ўқи,
Бу гўё Ҳақ тоққа берган парвоздир.

Куйласа ҳофизлари гоҳ жам бўлиб,
Халқимизнинг тарихидан дилроздир.

Миллатим олам элин ром айлаган,
Ҳарки парда эл дилиндан бир роздир.

Бизга бу гулгун фалакнинг наздидир,
Юртимизга мангу юксак эъвоздир.

ҚАДИМГИ ОҲАНГЛАРДА

*Ойу йиллар кезардим ажаб сўроқ ичинда,
Гул каби гоҳо очиб кўнглимни бог ичинда,
Гоҳи кўмдим дилимни ойдаги доғ ичинда,
Бу дунё бир тилсимдир, қил бор қиёқ ичинда,
Бир ганжи кўк ичинда, бири тупроқ ичинда.*

*Ишқ боғини сайр этдим, қиш ёз бўлиб кўринди,
Дунё – келин, турмуши пардоз бўлиб кўринди,
Севги сўзи фалакка парвоз бўлиб кўринди,
Ернинг акси қуёшдай қалқди қароғ ичинда,
Оҳанграбо оҳулар кезгандай тоғ ичинда.*

*Илм истадим, етмиш тўр нур бўлди шахдим оти,
Ҳар бир юлдузда ёнди улугларнинг нигоҳи,
Ҳар шом уфқ дудогин ёққан шуларнинг оҳи,
Жойлашмагай буюклик тилта чироғ ичинда,
У кўкларда яшайдир яшин яроғ ичинда.*

*Ҳар киши бир умрга етгулик ёр танласин,
Бирга Маҳшарга қадар кетгулик ёр танласин,
Тангрисиз қолса тавоф етгулик ёр танласин,
Дўсти йўққа йўқ илинж яқин йироқ ичинда,
Мулки борлиқ бўлса ҳам гарчи қучоғ ичинда.*

*Кўндиргали жаҳонни бир сулув кишивар тилаб,
Кўкка отдим дилимни руҳиямдин пар улаб,
Уфқни майдек ичдим, шеър йўлида ҳайҳулаб,
Умри бемақсад, Омон, тўчдир ёнгоқ ичинда,
Ёнмоқчиман ҳар дилда ёнган чароғ ичинда.*

ОЗОД ВА ГҶЗАЛ

*Оллоҳ, Оллоҳ, Ҳақ Расулим – озод ва гўзал,
Қутлуғ замон – ерим, элим – озод ва гўзал.*

*Йил – тўрт фасл ўлкамни бир сайр этиб кўринг:
Меҳру гўзаллик восилим – озод ва гўзал.*

*Тарихимиз қутлуғ йўлдир истиқбол сари,
Боболардан мерос билим – озод ва гўзал.*

*Юртимдаги ҳар хонадон – меҳр чироғи,
Қайда бўлмай, равшан йўлим – озод ва гўзал.*

*Бор оламда балқар бугун ўзбек байроғи,
Унга қувват меҳру дилим – озод ва гўзал.*

*Умрим бори бахшидадир юртим шаънига,
Гулҳиммат сайроқ булбулим – озод ва гўзал.*

* * *

Ассалом, ассалом!
Ўзбекистон, азиз калом, ассалом,
Толеингда қутлуг айём, ассалом!

Хуш келибсан, не замонлар кутганим,
Хуш кел, эрким, гул билан бол тутганим.
Ижобатли дуолар, хуш келибсан,
Дил очувчи саболар, хуш келибсан!

Алломишга от миндирган чўққилар,
Олтин тарих энди равон ўқилар.
Дунёдирман, энди дунё сафинда,
Борар бўлдим энди ҳурлар қатинда!

Ассалом, ассалом!
Боболарнинг порлоқ ёди, ассалом,
Ботирларнинг учқур оти, ассалом!

Хуш кел, эркам, Наврўзларни кулдирдинг,
Кўзларимга юлдузларни тўлдирдинг.
Эй истиқлол, байроғимга ипаксан,
Ўзбекистон – мангу урган юраксан!

Ўз ерим деб куйган, ёнган халқ эдим,
Иймонимга чин инонган халқ эдим.
Билар эдим, Яратганнинг меҳри бор,
Толеимда буюк давлат муҳри бор!

Ассалом, ассалом!
Номинг азиз, янгроқ элим, ассалом,
Еру кўкда уйгоқ элим, ассалом!

* * *

Қиш армони кетди қорда шу кунлар,
Гул навбати навбахорда шу кунлар,
Ҳар келган қуш эътиборда шу кунлар,
Кўзим йўлда, кўнглим ёрда шу кунлар,
Тилим – шеърда, қўлим – торда шу кунлар.

Қиш кетдию наст жойларда музи бор,
Хат ёзганнинг сиёҳимас сўзи бор,
Ер экканнинг юз ранжи, бир ҳази бор,
Кўзим йўлда, кўнглим ёрда шу кунлар,
“Умр ҳикмати даст ба кор” шу кунлар.

Гулмих тегса, тош ҳам мазмундор бўлгай,
Кимки ошиқ ўлса, мажнунвор бўлгай,
Фақат ҳақ сўз элга ҳақ-ла кор бўлгай,
Кўзим йўлда, кўнглим ёрда шу кунлар,
Қадр қиймат номус орда шу кунлар.

Ўзбекистон – жаннат устахонаси,
Не-не буюк инсонларнинг онаси,
Сенга боқиб, жаҳон кўзи ёнаси,
Кўзим йўлда, кўнглим ёрда шу кунлар,
Менда зўр бир гурур бор-да шу кунлар.

* * *

Толеимда сирли хатлар кўринди,
Тушимда қанотли отлар кўринди.

Кўнглим парвоз истаб, оламга боқсам,
Қалбимни шуълалаб, шодлар кўринди.

Ҳар наст-баланд йўлнинг тирлари бордир,
Фалакда нур сиймо зотлар кўринди.

Дил дунёси Хейвоқ, ул Кўҳна Урганч,
Эллик томон боқсам, Котлар кўринди.

Қутлуг зиёратдир буюклар изи,
Омон сўзни эл-юрт ёдлар кўринди.

 A black and white portrait of a man with a mustache, wearing a dark suit jacket, a white shirt, and a dark bow tie. He is looking slightly to the left of the camera with a serious expression.
 НАСР
*Наби ЖАЛОЛИДДИН***ТЕГИРМОН**Роман¹

Олтинчи боб

1

Сулаймон баззоз ўғлини Тошкентга кетишга кўндирди, тадбир билан иш кўриш кўрқоқлик эмаслигига ишонтирди. Қолаверса, Абдулхамиднинг ўзи ҳам анчадан буён Тошкентга кетиш орзусида эди. Шунинг учун отасидан “осонгина рухсат олиб”, йўлга отланди.

Ўша йили Ўрусияни Осиё, жумладан, Тошкент, Фарғона, Андижон, буёғи Ўш, Жалолобод билан боғловчи темир йўл қурилиши бошланганди. Абдулхамид катта-кичик манзиллардан ўтиб бораркан, ўрис мастеровойларининг тинимсиз меҳнатларини, улкан темирларни турфа асбоб-аслаҳалар кўмагида кўтариб, суриб, бир-бирига маҳкамлаб, пўлат изларга айлан-тиришларини кўрди. Мастеровойлар орасида хийла “кўзлари очилиб”, кўлидан иш келиб қолган ўзбек, қозок, тожиклар ҳам эмин-эркин ишларди. Замона ўзгармоқда, чор тарафдан турли-туман тараққий келмоқда – бу яхши, ўйлади Абдулхамид, туркистонликлар турмушида ҳам тез орада ўзгариш бўлса, ажабмас. Темир йўлнинг, у орқали “оташ арава”нинг келиши юртга яхшилик, тараққий олиб келиши аниқ. Бу темир йўлларга туташ тагин қанча янги кентлар, манзиллар пайдо бўлади, одамлар касб-кор, тирикчилик учун имкон топадилар. Ўрусия, у орқали Оврўпога чиқадилар, саёҳатлар қиладилар, туркистонликлар ҳам дунёни кўрадилар. Лекин...

Лекин танганинг иккинчи томони, ҳар яхшининг бир ёмони бор. Бу – ҳақиқат. Наҳот, анави жон-жаҳдлари билан куйиб-пишиб ишлаётган мастеровойлар ўзлари кураётган шу темир йўл кунини базўр ўтказаетган қора халққа бахт, яхшилик олиб келади, деб хаёл қилса? Йўқ, босқин билан келган томон, айниқса, у қудратли бўлса, эрки бўғилиб турган халққа ҳеч қачон текинга бирон нарса бермайди. Устига-устак, бахтни, тараққийни

¹Журнал варианты.

патнисга солиб инъом қилмайди. Эҳтимол, бу темир излар Туркистонга янада оғирроқ, мустаҳкамроқ кишанлар олиб келар, ортига эса бу мазлум заминнинг олтин-кумушларини, пахта ва меваларини ташир?

Абдулҳамид ана шундай изтиробли таассуротлар, ўй-хаёллар ила Тошкентга етиб келди. Келдию отасининг маслаҳатига кўра тўғри Эски шаҳарнинг Пушти ҳаммом маҳалласидаги Заҳриддин Аълам хонадонига борди.

Заҳриддин Аълам Абдулҳамиднинг отасига дўст, амакиси Абдурахмон ҳожининг завжасига тоға бўларди. У Андижоннинг Такавой маҳалласида яшаган, тақдир тақозоси билан бир-икки йил бурун Тошкентга кўчиб келганди. Диний, дунёвий китобларни кўрган истарали, суҳбати хуш одам эди. Бунинг устига, Оллоҳ уни хотин борасида ҳам сийлаганди: аёли Биби Узро хат-саводли эди. Абдулҳамид болалигида уларникига кўп борар, китобларни титкилаш билан бирга, Биби Узро аясининг узоқ-узоқ ҳикояларини тинглаб ўтирар, аянинг тили ширин, овози ёқимли бўлганидан сира зерикмасди.

Абдулҳамид узоқ йўлда ранг-тусини хийла олдирганди. Аълам тоғасиникига соч-соқолини олдириб кирган бўлса-да, юзида ҳорғинлик, чарчоқ балқиб турарди. Сезгир Аълам буни дарров фаҳмлади-да, қучоқлашиб кўришиб, қисқа ҳол-аҳвол сўрашгач, дарров ювиниб-тараниб, дам олишга ундади. Абдулҳамиднинг хаёлида ҳам шу эди: маза қилиб чўмилса-ю, ёстикқа юз босса.

– Анави халталарда Анжаннинг мазорбостилари бор, ая, – деди Абдулҳамид уйга кириб бораркан. – Онам дуои салом билан бериб юборди.

– Аълам тоғангиз Анжаннинг мева-чеваси тугул ҳавосиниям соғинганди, зап келдингиз-да... – Биби Узро яна гапирмоқчи эди-ю, меҳмоннинг толиқиб турганидан истиҳола қилди.

Абдулҳамид тонг саҳарда уйғонди. Аълам тоғаси ҳали бомдодга турмай, ташқарига чиқиб, тўйиб-тўйиб тонг ҳавосини симирди. Хонада китобқоғозларини титкилаб, Толстойнинг “Анна Каренина”сини олди. Ўрис тилидаги бу китобни топиб қўйганига анча бўлганди. Толстойни аслиятда ўқиш анча оғир. Китобни варақларкан, Убайдулла Асадуллаҳўжаевнинг Толстойга ёзган хатини эслади: бу мактуб матбуотда босилган, зиёлилар оламида анчагина шов-шувларга сабаб бўлганди. Унда муаллиф буюк ёзувчи билан зўравонлик ва эзгулик борасида баҳсга киришганди. Айни дамда у “Садои Туркистон” газети муҳаррири эди. Бугун бўлмаса, эртага у билан учрашиши аниқ, аслида, Тошкентга келишдан муроди ҳам шу.

У ташқарига чиққанда Аълам тоғаси билан хотини айвондаги сўрида чой ичиб ўтиришарди. Аълам тоғаси пашмақдан тишлаб, қурра-қурра иссиқ чой ичаркан, бирров кўзғалган бўлиб, кавшаниши асносида деди:

– Қалай, яхши дам олдингми? Анжанни пашмагини роса соғингандим, зап обкебсан-да...

Биби Узро эса ўрнидан туриб, меҳмонни юқорига ундади:

– Қани, юқорига ўтинг, болам. Яхши ётиб турдингизми ишқилиб?

– Раҳмат-раҳмат, ая. Кўзғолманг-ей!.. – Аммо Биби Узронинг истагига ихтиёрсиз итоат қилиб, юқорига, Аълам тоғасининг рўпарасига ўтирди. – Роса чарчаганаканман, қотиб ухлабман-ей.

– Қани омин, – Аълам дуога қўл очди. – Илоҳи, тинчлик-хотиржамлигини берсин. – Сўнг дастурхондаги неъматларга ишора қиларкан, қувлик билан жилмайди: – Уйимизга анжанликлар тез-тез кеб турсин, Оллоҳу акбар!

Абдулҳамид ая узатган пиёлани оларкан, беихтиёр атрофга кўз ташлади: ҳовли хийла кенг, бир томондаги кун чиқишга қараган олди айвонли қатор уйлар оқланган, озода. Иккинчи тарафда ҳафсала билан шакл берилган турли мевалар. Ҳовли саранжом-саришта.

– Қани, дастурхонга кара-чи, жиян. – Аълам меҳмоннинг олдига нон ушатди. – Нима, уйимиз ҳувуллаб кўриняптими кўзингга? Ўғлимиз саҳар дўконига чиқиб кетди, келин ичкарида, неваралар ҳали ухлашяпти...

– Нега ҳувуллайди, Аълам тоға. Сиз бор жой ҳеч қачон ҳувулламайди. – Абдулҳамид сўз оҳангига монанд жилмайди.

– Нечун Тошканни ихтиёр этибсан, жиян? Эшитишимча, шоирлик қилаётган эмишсан?

– Шундай, Аълам тоға. Тошканга келишдан муродим, газетчиликни тузукроқ ўрганмоқ, аҳли қаламнинг устолари ила танишмоқдир. Қолаверса, қиблагоҳим Миркомилбойнинг палагини босиб кўйганим учун кўздан йироқроқ бўлишимни истади.

Аъламнинг нигоҳида хавотир қоришиқ жилмайиш пайдо бўлди.

– Сен ҳали ниҳолсан, жиян, бевақт синиб қолмагин, – деди у мулоҳазакор оҳангда. – Ўрис билан, унинг пинжига кириб, дилини топганлар билан эҳтиёт бўлиб гаплашмоқ керак. Айниқса, сенга ўхшаганлар...

– Худди отамнинг гапларини айтяпсиз-а, – кулди Абдулҳамид аяга бир қараб кўяркан. – Падари бузрукворим ҳам нукул шунақа деб кўрқитади.

– Бу кўрқитиш эмас, эҳтиётлаш. Чунки биз кўп кунларни бошимиздан кечирдик... – Аълам пича жим қолди. – Жаннатмакон бобом Миржавҳар амин кўп адолатли, жасур одам бўлган. Бу ҳақда сенга гапирганманми-йўкми, эслолмайман. Ёв келганда бобом халқнинг омонлигини сақлаш учун навкарларини олиб, ўрис генерал билан музокарага киришмоқчи бўлган. Аммо хуфиялар, хиёнаткорлар чақуви орқали генерал бобомнинг “хавфли одам”лигини аллақачон билган экан. Бобом сўз бошлаши билан генералнинг ёнидаги зобит қилич яланғочлаб, халқнинг кўз олдида бошини чирт узиб ташлаган... Туркистоннинг зўрларини ана шундай даф қиладилар, жиян!

Аммо, дея ўйларди Абдулҳамид ичида, миллатни уйғотмоқ, ғафлат қаъридан олиб чиқмоқ учун бу каби сўзларнинг такрор-такрор айтилавериши нафли эмас. Аслида, бу нарса халқнинг руҳини ўлдириб, қулликка муросали қилиб кўяди. Энди исёнлар, ҳеч йўқ, кўнгил исёнлари нажотга элтгусидир. Акс ҳолда, эл зулмат ичра қолаверар. Бу гапларни на отасига ва на Аълам тоғасига айтиб бўлар, бундан уларнинг хавотири ортади, ташвишларига яна ташвиш қўшилади...

2

Эски Тошкент кейинги эллик йил мобайнида хароб аҳволга келиб қолганди. Бу масканга соҳиб қавмнинг аждодларига хос шон-шуҳратга ўчлик ва қалбидаги бунёдкорлик, улуғвор обидалар қуришга иштиёқ буткул сўнганди. Ўзаро низоларда Туркистон ҳукмдорларининг майда-чуйда жикқамуштликларидан ҳолдан тойган Тошкент забун бўлди. У сурати ўзига ярашмаган, умидсиз ва қасос ўтига тобора ёвуқлашаётган шаҳар эди. Арғамчини узун ташлаган ёв унинг шуҳратини яхши биларди ва шунинг учун икки юз йил олдин овга киришганди.

1865 йили Тошкент ёв қўлига ўтди ва кутилмаганда унда тараққий бошланди. Эски шаҳар Бўзсув ариғининг ўнгида мўлтираганча қолаверди. Бу ердаги Ўрда – Қўқон ҳарбий қалъасига ўрис ҳарбийлари жойлашди. Қалъанинг атрофига пахта ва бошқа экинлар экиларди. Унга туташ Мингўрик аталмиш маскан унда биёбон эди.

Ўша йили Бўзсувнинг юқори қисмида ҳарбий қалъа қурила бошланиб, кузнинг адоғида тугалланди. Бу қурилишда тирикчилиги қийинлашган минглаб туркистонликлар озгина ҳақ эвазига меҳнат қилиб, бола-чақасини боқди. Узоқни кўзлаган ғаним ош-нони танқис қавмга қисиб-қимтиб егулик

бериб турган. Чунки бу пайтда Тошкентда ҳеч нарса қурилмас, Оврўпо билан Ўрусияни аллақачон эгаллаган завўд ва фабрикалар ҳам йўқ, халқ бир-бирига нималарнидир сотиб кун кўрарди. Бир неча йил ўтиб, Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман бошчилигида Чўлиариқнинг ўнгида, Қашғар ва Ўрда атрофида бошпана, яъни Янги шаҳар барпо этишга киришилади.

Эски шаҳардан қора чизик билан ажратилгандай кўринган бу маскан жуда тез қад ростлай бошлади. Янги шаҳарда кўп қаватли тугул, ҳатто икки қаватли бинолар ҳам кам эди. Кўчалар кенг, равон, бир-бирига туташган, янги ҳукуматнинг жамики бошқарув идоралари ҳам шу ерда жойлашмоқда эди. Шу тариқа Тошкент ўрис полицияси (жандармерияси) ҳарбийлари яроғи остида мазлум Туркистоннинг маъмурий марказига айланиб борарди. Аҳоли сони, айниқса, мусофирлар ҳисобига нафақат йил сайин, балки кун сайин ортаверди. Янги Тошкентда дунё тараққиётининг янгиликлари жорий этилаётгани учун яшаш тобора осонлашиб борарди. Масалан, авваллари Янги шаҳар аҳли Эски шаҳар орқали ўтган Хадрахон ариғидан сув ичган бўлса, энди ғаним сув қувурлари ўрнатишга киришди. Чирчиқ дарёси, Оққўрғон ариғидан сув ичган шаҳар аҳли ҳадемай ерости сувқувур тизимига эга бўлди.

Бироқ шаҳар кўчалари қаровсиз эди. Ёзда чанг-тўзон нафасни бўғар, ёгин-сочинли кунларда эса лой тиззагача чиқарди. Аравалар ботиб қолар, кўчаларда чироқ бўлмаганлиги учун одамлар кечқурунлари от-араваларини бирон жойда ташлаб, лойга беланганча пиёда кетардилар. Кўп ўтмай, йўлларга шағаллар тўкилди, марказий кўчаларга фонарлар ўрнатилди...

Янги аср бошида Янги шаҳарда трамвай ишга тушди, бир қисми электрлаштирилди, телефонлар ўрнатилди. Гўё Туркистон кўзи юмук ҳолда уйғонмоқда эди.

Абдулҳамид томоша истагида йўлга тушди.

Куёш чарақлайди. У эти суягига ёпишган, қирра жағли қорамтир одамларнинг юзларида ялтирайди. Сарғайган, ғижим яқтак-иштон кийган, аллақачон “қозон”га айланган дўппилари ёхуд қозоқча, қирғизча ола қалпоқлари ўнгиган, баъзиларининг ҳатто дўпписига ҳам ямоқ тушган, чориқ судраган одамлар тирикчилик илинжида у ёқ-бу ёққа юрар ва турли лаҳжаларда гапиришарди, чақиришарди, бақиришарди. Тор, тупроқли йўлдан чанг кўтарилди, уни от-хачирли араваларнинг ғилдирақлари янада қуюклаштиради.

Икки ёнда пастак-пастак уйлар ёки бир жуфт ходани тиклаб, устига бўз, бўйра, шолча ёхуд яна алланарсалар ёпилган кичик-кичик, аралаш-қуралаш молли дўконлар. Уларнинг эгалари ҳар тугул озода, оҳорли кийинган, гап-сўзлари ҳам дона-дона, қатъият, ишонч сезилади.

Кўчалар кесишган жойларда баъзан бир қаватли, икки қаватли оқланган бинолар учрайди. Уларнинг атрофида юз-кўзларидан, кийим-бошидан янгилик уфураётгандай туюлган ёш-яланг югуриб-елади, ёнма-ён бораётган катталар эса бир-бирларига нималарнидир уқтиради. Бир-иккиларининг кўлида китоб ҳам кўзга ташланади. Абдулҳамид Кўкалдош мадрасасига етганда, илк извошга рўпара келди. Кўча хиёл кенгайди. Ёнбошига қилич, тўппонча таққан оқ мундирли жандармлар кўрина бошлади. Улар шоп мўйловларини кўз-кўз қилгандай гоҳ-гоҳ бураб, атрофни, одамларни зимдан кузатадилар.

Абдулҳамид Андижон кўчаларига нисбатан гавжумроқ кўчалардан ўтиб бораркан, хаёлан ҳар икки шаҳар орасидаги фарқни илғамокда эди. Тошкент Туркистоннинг марказига айланибди. Бу ҳатто Эски шаҳарда ҳам яққол кўзга ташланарди. Аммо, барибир, эшак минганлар, от-аравалар мўл. Одамлари эса баландроқ овозда гапиришар ва аксариятида қатъият, ўзига ишонч сезилади...

Бўзсув ариғига етди. Мана, ўрислар курган катта кўприк. Унинг ёнбошида аскарлар учун махсус хона, қоровул-соқчилар учун қум тўлдирилган қоплар терилган алоҳида жойлар қилинган. Бир неча аскар қарта ўйнар, алланарсалар ҳақида тортишиб, ора-сирада кўприк томон келаётган одамлар ёхуд от-араваларга қараб қўйишади.

Абдулҳамид бунақа манзарага биринчи бор рўпара келиши эди. Наздида, Андижондаги миршаб ва аскарлар, уларнинг қароргоҳлари соддароқдай, кўримсиздай туюлиб кетди. Шунинг учун ҳаяжонланди, кўприкка қадам босганда оёқлари титради.

Туйкус йўғон мўйловли, лўппи юзида тарам-тарам қизил томирлар отган зобит пайдо бўлди.

– Тўхта! – деди ўрисчалаб, чап қўлида бикинига осилган қиличининг дастасини тутганча, писандсиз оҳангда.

Абдулҳамид беихтиёр тўхтади. Негадир юраги шиғиллаб кетди.

– Қаёққа кетяпсан? – дея тўнғиллади зобит овозига бироз дағдаға қўшиб. Шунинг баробарида унга бошдан-оёқ назар солди.

Абдулҳамид пиёда узок юрганлигидан анча толиққан, бу юз-кўзида ҳам яққол сезилар, бунинг устига, энгил-бошига чанг ўтирганди. Эҳтимол, шу ахволи зобитнинг писандсиз муомаласига сабаб бўлганди.

– Аввало, жаноб зобит, – деди соф ўрисча лаҳжада унинг кўзига мағрур боқаркан. – Мени сенламанг! Иккинчидан, бунақа оҳангда гаплашманг!

Зобитнинг нигоҳида синиш рўй бериб, яна унга бошдан-оёқ разм солди: зодагонларга хос либоси, юзидаги ғурур, йирик жуссаси наздида ўзгача маъно касб этди.

– Афу этинг, жаноб, – деди сўнг ҳарбийчасига қад ростлаб. – Хизматчилик. Қаерга бораётганлигингизни айтсангиз бас.

– “Садои Туркистон” газети таҳририятига боряпман.

– Бемалол ўтишингиз мумкин, – дея зобит қўлини чаккасига олиб борди ва хайр дегандай ортига қайрилди.

Абдулҳамид кўприкдан ўтиб, анҳор ёқасига тушди. Кийим-бошини қокди, пойафзалини, юз-қўлини ювиб, бироз салқинлади, сўнгра яна йўлга тушди. Равон йўлдан шаҳарга кириб бораркан, энг аввало, озодаликни ҳис этди...

Кетма-кет ўтаётган извошларнинг бирини тўхтатди. Агар тагин пиёда юрса, умуман ҳоли қолмаслигини англади. Извошчи ўрис эди. Шунинг учун манзилни ўрисча айтишга мажбур бўлди.

– Биламан, генерал Черняев кўчасида, – деркан, извошчи отини ниқтаб, ела кетди.

Абдулҳамид суяниб, ястаниб ўтираркан, оёқларида, белида оғриқ турди: тузуккина толиқибди. Чўзиб бир нафас чиқариб, яна атрофга разм солди. Бир маромда чопаетган от туёқларидан таралаётган товуш қулоғига хуш ёқиб, ўйларини аллалагандай бўлди. Икки ёнидан гўё югураётгандай ортга ўтиб бораётган бинолар, ҳарбийча, оврўпоча, онда-сонда туркистонлича кийинган одамлар, айниқса, қўйлақлари, шляпалари оппоқ аёллар, суратлар, катта-кичик ёзувлар, баъзида учраган файтунмонанд усти очик автомобиллар – ҳамма-ҳаммаси унга бошқачароқ, балки ғайритабиийдек кўринар, ўзини нотаниш оламга тушиб қолгандек ҳис этарди.

3

Таҳририят икки қаватли бинонинг қуйи қаватида жойлашган экан. “Бош муҳаррир”, дея ҳам арабий имлода ўзбекча, ҳам ўрисча ёзиб қўйилган эшикни тақиллатди. Ҳаяжонланганидан эти жимирлаб, қўли хиёл титради. Ичкаридан овоз бўлгач, эшикни очиб, стол атрофида ўтирган уч кишига тортиниброқ салом берди.

– Ваалайкум ассалом, келинг, – деди юкорида ўтирган думалок юзида истара балққан духоба дўппили киши.

Учовлари бирваракай кўзғалиб, меҳмон билан қуюқ сўрашгач, бўш ўриндикқа таклиф этдилар. Қисқа дуодан сўнг, юзларга фотиҳа тортилди.

– Мен Анжандан келдим, – деди Абдулҳамид гапни чўзиб ўтирмай, уларга бир-бир кўз ташлаб олгач.

– Назаримда, Абдулҳамид Сулаймонийни кўриб турганга ўхшаймиз, – дея ҳалиги киши майин жилмайиб, аввал ёнидаги кўнғиз мўйловли одамга, кейин меҳмонга боқди.

– Адашмадингиз, тақсир, – Абдулҳамид кўли кўксида кўзғалиб, билинар-билинемас таъзим қилиб кўйди.

– Ҳа, битикларингизни ўқиганмиз, – энди кўнғиз мўйловли киши гапга кўшилди. – Айниқса, “Андижондан мактуб”ни боплагансиз. Маърифатсиз бойларни, жохил муллаларни ана шундоқ фош этмоқ лозим.

Абдулҳамид ичида уларни ўзича тахминлаб, таниб турарди. Шунинг устига, кўнғиз мўйловли ўтирганларни таништирди:

– Бу киши, – дея духоба дўппили одамга ишора қилди у. – Устоз Мунаввар қори Абдурашидхонов. Бул зот эса Мўминжон Муҳаммаджонов, тахаллуси Тошқин. Мен Убайдулла Асадуллаҳўжаевман. Эсимда, бир ёзмишингиз устоз Исмоил оғанинг² назарига тушиб, бутун туркий дунёда машхур бўлганди. Туркистонга сиз каби ёшлар сув ва ҳаводек зарур, иним. – Кейин ҳазиломуз оҳангда кўшиб кўйди: – Мен сизни худди шундай тасаввур қилган эдим. Жасоратли одам шунақа савлатли, бақувват бўлгани дуруст.

Абдулҳамид қаршисидаги ўзи ғойибона таниган одамларга кўзлари ёниб, ҳавас билан боқарди. Улардаги салобат, ўзини тутишлари, ярашикли ҳаракатларидаги қатъиятни, ўзларига бўлган ишончни кузатиш ёқимли эди.

Мунаввар қори қирқ ёшларда. Қора, қалин сокол-мўйлови ҳафсала ва дид билан қиртишланган. Эғнида ёқасиз кўйлак, устидан енгил чакмон кийган. Думалокқа мойил юзидан тақво нури ёғилади, нигоҳида тафаккур жилваланади. Оҳиста, салмоқлаб гапирди.

Убайдулла Асадуллаҳўжаев эса ўттиз ёшлар чамасида, оврўпача оқ кўйлак-костюм кийган, қора бўйинбоғ таққан. Ялангбош, оврўпача қиртишланган сочи таралган, юзи буғдойранг. Кўзлари бодом қовоқлари ичидан жиддий боқади. Гапирганда гоҳо-гоҳо ўрисча сўзларни аралаштириб кўяди.

Мўминжон Муҳаммаджонов озғин, қорачадан келган. Мўйловли, сўл юзида нўхатдай қора холи бор. Кўз қорачиқлари ўйнаб туради. Шошилиб, гоҳо сўзларни чалкаштириб, қайта-қайта гапирди. Ёқасиз кўйлак устидан оврўпача костюм кийган.

Хона хийла кенг, саранжом-саришта. Бир ёндаги жавонга катта-кичик ҳажмдаги китоблар чиройли қилиб териб кўйилган. Унга туташ столда газет ва жаридалар тахлами. Бир томондаги деворда рассом чизган табиат манзараси. Столда катта, жимжимадор, ёнбошида айлантиргичи бор телефон. Абдулҳамид телефон ҳақида газетлардан биларди, аммо биринчи бор кўриб туриши эди, Андижонда симли телефон фақат ўрис ҳарбийлари ва амалдорларида бор эди. Таҳририятда телефон борлиги унинг ҳавасини келтирди.

– Ҳойнаҳой, бизга ҳам қуруқ келмагандирсиз? – деди Асадуллаҳўжаев. – Андижонда нима гаплар?

– Шукур, тинч-омон жаҳолат ботқоғига ботиб ётибди...

Мунаввар қори унинг бу тағдор гапини ёшлик тезоблигига йўйиб, жилмаяркан, нигоҳидаги чукур изтиробни кўриб, жиддий тортиди.

² Исмоил Ғаспирали.

– Бу умум Туркистонга хос дард, ука! – деди ўйчан кўзларини хонанинг аллақаерига тикиб. – Бу дарднинг тузалмоғи оғир кечади, чоғи.

– Аммо биз курашдан, дарднинг давосини изламоқдан асло тўхтамасмиз! – деди кескин Асадуллахўжаев. – Бизнинг асосий муддаомиз ҳам шу.

– Тошкентга келаётиб, шу хусусда бир шеър қоралагандим, – дея Абдулҳамид кўйнидан қоғоз чиқарди. – Ҳукмингизга ҳавола этсам.

– Қани, эштайлик! – деди Мунаввар қори бир кўзғалиб. – Ҳойнаҳой, арузда бўлмаса керак?

– Топдингиз, устоз, – Абдулҳамид бирров тараддуланиб олиб, шеър ўқишга тушди:

– Илм-маърифат ҳам ҳунардин қолди маҳрум бизни халқ,
Маърифатсизлик балосига йўлиққон бизни халқ.
Бир киши миллатпараст ўлса, деярлар “дахрий”, деб,
Бир киши миллатни сўкса, иззат айлар бизни халқ.

Шеърдаги дард, ошқора изтироб, эл учун куюниш ҳисси эшитувчиларнинг ҳам “ярасини янгилангандай” бўлди.

– Эҳтимол, мен шеърятни тушунмасман, – деди кўзларида ёш қалққан Мунаввар қори. – Аммо айтмишингиз чин. Туркистоннинг яна бир жонфидоси муборак бўлғай!

– Лекин бутун бир халқ ҳақида гапирганда эҳтиёт бўлиш керак, – Тошқиннинг “чопағон” кўзлари тўғри гапиряпманми, дегандай Мунаввар қори ва Асадуллахўжаевнинг нигоҳига бирров тўкнашиб ўтди. – Айтмоқчиманки, “бизни халқ” дегандан кейин ўша халқнинг ёки элнинг фарзанди эканимизни унутмайлик. Аслида, бу янгилик, аруздан афзалдай...

– Агар ижозат этсангиз... – гапини йўқотган одамдай ғўлдиради Абдулҳамид. – Адабиёт хусусинда бир нима битиб эдим...

Шу пайт эшик очилиб, хонага ўрта бўйли, буғдойранг, қирра бурнининг учи қуйига қайрилган, кўзи олайганроқ бир йигит кириб келди.

– Ассалому алайкум, устози азизлар, – дея юзи чарақлаб, даврани айланган нигоҳи Абдулҳамидда тўхтади. – Меҳмон ҳам бор, шекилли?

– Айни пайтда келдинг-да, Бухорий, – деди овозини ҳазилкаш оҳангга йўғирган Асадуллахўжаев. – Меҳмон билан таниш, Абдулҳамид, Андижондан. И типографиямиз, газетимиз ҳақида тушунча бер. Уқдингми?

Йигит ўрисона таъзим қилди ва Абдулҳамидга қайрилди.

– Манинг исмим Рафиқ, яъни Рафиқий, – дея қўл узатди.

Абдулҳамидга унинг шодон ва дадиллиги ёқди. Ўзи шундай бўлолмаганидан ҳамиша ўқиниб юргувчи эди.

– Адабиёт хусусиндаги ёзмишингизни қачон ўқиймиз? – сўради Мунаввар қори Абдулҳамидга тагин табассум ҳада этиб.

– Худо хоҳласа, эртага, устоз...

Еттинчи боб

1

Рафиқий билан қўшни чоғроқ хонага ўтгач, эски стулга ўтириб, безаксиз шип-шийдам хонанинг деразасидан ташқарига боқиб, холи ўзгарди.

Рафиқий столнинг тўридаги нисбатан ҳашаматлироқ оромкурсига ястанди. Қошлари кўтарилиб, олайган кўзлари ялтиради.

– Андижондан келдем, денг? – “Энди мен билан гаплашасан”, дегандай тожикча-бухороча лаҳжада суҳбатга чўғ ташлашга уринди. – Қалай, Андижонлар тинчме? Айтишларича, сизларда янги одамлар кўпаярмиш? Айниқса, бойлар...

Абдулхамиднинг шуури хамиша ўй билан банд юрар, гоҳо ўз ўйларини бир ёнга суриб, истаган-истамаган одамларнинг гапини эшитишга, атрофдаги воқеа-ҳодисаларга эътибор беришга мажбур бўлар, шунинг учун ҳамсухбатининг сўзи ёки фикрини дабдурустдан эшитмас, балки қанчадир сониялар англамас ва бу баъзан паришонликка ўхшаб кетарди. Мен ўз ҳаётимни яшайман, бировга ғаразим ҳам, ёмонлигим ҳам йўқ, демак, ўзгалар ҳам шундай дея, сониялар оқимига ўзини бериб, оддий бир япроқ, ниҳол ёхуд йўл четидаги тош каби шу қадар табиий яшарди у. Рафикийнинг гапидан сўнг ўз фикрини айтди. Аммо бу айтиш унинг шуурида беихтиёр қайта “яшади”, асл маъносини қидирди. Орадаги бўй кўрсата бошлаган носамимиятни ҳис этди-ю, “айниқса, бойлар...” деган жумлада тўхтади. Нега энди бойлар? Нима, Миркомилбойни ёки унинг Миркомилбой ҳақидаги мактубини назарда тутмоқдами? Балки у бойнинг одамидир? Ахир, унинг қўли узун...

Абдулхамид елкасини кўтариб, Рафикийга тик боқди, унинг кўзидаги маънони уқишни истади.

– Тошкент, барибир, Тошкент-да, – деди “муддаонинг не?” кабилида. – Юртга бойлар ҳам керак, аммо...

Рафикий унинг гапини бўлди:

– Ҳай, жўражон, бойме, камбағалме, ҳаммаси Худонинг бандасе. Яхши-си, ман сизга “Садои Туркистон”дан сўзлай.

Абдулхамиднинг нигоҳида чуқур ўйчанлик зоҳир бўлди.

– Шундай қилганингиз дуруст, дўст, – деган сўзлар учди лабларидан.

Рафикий билим ва толе илинжида бир неча йиллаб, эскилар айтмоқчи, мадраса тупроғини ялаганди. Ўша йиллари Бухоро “янгилар”и – жадидлар билан ош-қатик бўлиб қолди.

“Янгилар”га қўшилгач, анжуманларида иштирок эта бошлади. Кейин билдики, “янги” деганлари қулочни катта олибди. Ўшанда бир умр ер тим-далаб ўтган отаси раҳматлининг “болам, энг аввало, ер топ, пул топ”, деган ҳикматли гапларини эслади...

“Янгилар” Бухоро амирининг ғашига тега бошлаганди. Иттифоқо, бир куни уларнинг анжуманини амирнинг хуфиялари етовидаги лашкари хос босди. Рафикий қочди. Оч-наҳор, юпун ҳолда Тошкентга йўналди. Тошкент бўсағасида унга йўликқан илк кишилар “Чор оҳранкаси”³ хизматчилари бўлди. Уни бойнинг боласи деб ўйлаб, каттароқ нарса ундириш пайига тушдиларми ёки амирнинг жосуси дейишдими, аллақандай қоғозларга ёзиша-ёзиша ундан имзо қўйишни талаб қилишди. Унинг саводи арабий бўлгани боис ўрисона ёзувни тушунмади. Бу тушунмаслиги уларнинг наздида саводсизлик эди: “раҳмлари келиб”, бармоқ бостирдилар-у, бошқа хонага олишди. Шу дамда Рафиқнинг жони кўзига кўриниб, кўз соққалари нажот илинжида бориб-кела бошлади. Ғаним шуни кутганди: энди уни қистовга олишди. Юраксизлик Рафиқнинг қисмати эди, не қилса, шунинг ортидан қилди. “Оҳранка”даги бир ҳафталик кечмишидан сўнг Тошкент кўчаларида “қайта ишланган” Рафикий пайдо бўлди. Озгина қалами, бироз таъби назми борлиги, бир-икки тилга соҳиблиги, янаки, оёғи чаққон, сўзга усталлиги боис иш, дўст ва бошпана топмоғи осон кечди. Ниҳоят, “Хўжа ака”сига йўликди-ю, жонига жон қўшилди. Айниқса, Хўжа аканинг ўрисфеъллиги унга ёқиб тушди. Шу-шу “Садои Туркистон”нинг ходими ва ўзи айтмоқчи, “Хўжа акаси”нинг шогирдига айланди...

Рафикий Абдулхамидни “Садои Туркистон”даги юмушлар билан таниш-тирди, босмахонага олиб чиқиб, у ердаги ишларни тушунтирди. Ниҳоят, меҳмонхонада бирга яшашни таклиф қилди.

³ “Царская оҳранка” сўздан олинган. Россия империяси махфий хизмати шундай аталган.

– Айни муддао бўларди, жўро, – деди юзи самимий ёришган Абдулҳамид. – Ўзим ҳам Янги шаҳарда яшамокни ният қилиб эдим. Раҳмат. Фақат бугунча сизни тарк этаман. Нарсаларимни олиб келмасам бўлмас.

Абдулҳамид кўчага чиқиб, илк бора трамвайга ўтирди. Орқа эшикдан кўтарилиб, бир муддат трамвай ортида туриб қолди. Аввалига ҳаяжонланди, ғилдирақларнинг тарақлаши, тезлагандаги визиллаган овоз кулоғига ғалати эшитилди. Ўнг қўлида темир устунчани тутганча, ичкарига разм солди: одам кўп эмасди: ўриндиқларда беш-олти эркак-аёл ўтирар, ҳаммалари ўрис ёки Оврўпо миллатига мансуб эдилар. Кейин трамвайнинг шифтига, ойна ва деворларига, оёқлари остига кўз ташлади. Буям оташ аравага ўшаркан-да. Фақат у ўтин-кўмирга, буниси эса электр деган мўъжизанинг кучига юраркан. О, дунёдан нақадар ортда қолганмиз-а!

Бирдан трамвай деворидаги ёзувга кўзи тушди: ўрисча ва туркийча-ўзбекчада “сартлар учун” деб ёзиб қўйилганди. Абдулҳамиднинг миясига қон урилиб, бўғзи ёнди, наъра тортиб юборишига бир баҳя қолди. Бу не хўрлик, не таҳқир?! Ўз Ватанида ҳам шу қадар камситиладими киши? Олдиниға шартта сакраб тушиб кетгиси келди. Йўқ, бу чекинмоқ ва хўрликка кўнмоқ ила баробар, дея ўйлади сўнг. Қаддини тик тутиб, нигоҳини ғурур ва нафратга йўғириб, бўш ўриндиққа бориб ўтирди. Бир фурсат кимдир келиб ёки манови йўловчиларми, бирваракайига: “Тур ўрнингдан! Сенга ўтириш мумкин эмас!” дейишларини кутди. Мабодо, шундай бўлса, ўзини қандай тутишни билмасди, ҳатто тасаввур ҳам қилолмасди. Аммо ҳеч ким индамади, йўловчилар эса қайрилиб қараб қўйишмади. У хиёл енгил тортди. Ё уни кўришмади, ёки ўзбек эканлигини сезишмади. Сезишса нима, бирон ножўя гап айтса, муносиб жавоб берар. Бу Туркистон – унинг Ватани! Ҳалиги “алломалар” эса шу аҳволни кўра-била туриб ҳам, шоду мамнун яшаётганга ўхшашади-ку!

У одамлардаги самимиятни суйғувчи, кадрлагувчи эди. Ким билан гаплашмасин, суҳбатдошининг кўзларига боқиб, ҳамиша самимият изларди. Чунки ўзи ана шундай – кайфияти қандай бўлишидан қатъи назар, хурсандлигида ва ҳатто жаҳли чиқиб турганда ҳам рост, тўғрироғи, самимий сўзлагувчи эди. Буни атайлаб қилмас, ҳар бир ҳаракати ёки айтмиши ихтиёрсиз, табиий кечар, муҳаббатияу нафратига ростлик йўғрилганди. Балки шунинг учунми, одамлардан ҳафсаласи тез пир бўларди.

Ҳозир ҳам ҳалигина танишган кишиларини эсларкан, негадир кўнгли ғашланди. Мунаввар қори билан Асадуллаҳўжаевни аввалдан ғойибона танирди. Наздида, улар жуда улуғвор, кенг тафаккурли, айниқса, миллат учун жонфидо кишилар бўлиб туюлганди. Уларнинг ҳар бир сўзию ҳаракатидан Ватан, миллатга бахшидалик ёғиларди гўё. Бироқ трамвайдаги мана бу ҳақоратни кўриб, ҳафсаласи пир бўлди. Демак, улар яхши яшаш учун, борингки, ўрисларга тенглашиш учун бу ерда юришаркан-да. Акс ҳолда, бунақа ёзувлар юзсизларча осиб қўйилмасди. Балки улар буни кўрмагандир, эътибор бермагандир. Лекин сендай фикрламаганлиги ёки сенга ўхшамаганлиги учун бировни айблашга ҳаққинг йўқ, дерди кўнгли инсофга қақириб...

Абдулҳамиддаги ишонувчанлик аввалига фазилат саналса-да, сўнгрок нуқсонга ўхшаб қоларди. Чунки у ўзини, ўз ҳаракатларини доимо назоратда тутар, бошқаларга, уларнинг гап-сўзига ҳаддан ортиқ эътибор бериб юборарди. Асадуллаҳўжаевдаги салобат, ўзига ишонч, Мунаввар қоридаги нур, босиклик олдиниға уни асир этиб, қалбини эритган бўлса-да, хонадан чикқач, вужудида нечукдир қоникмасликни, ҳатто норизоликни ҳис қилди. Ҳар иккиси уни ҳайрон қолдириш учунгина ўзларини шундай тутгандай туюлди. Уларнинг юзида на захмат, на изтироб кўрди...

2

Бош муҳаррирнинг хонасида ўн чоғли одам ўтирарди. Абдулҳамид аввалига хиёл эсанкиради-ю, ортидаги Рафиқийнинг беозор туртишидан дадилланиб, куйидаги ўриндикқа чўкди-да, хонадагиларга разм солди. Юқорида кўнғирмонанд сочига оқ оралаган, мўйловли, кўзойнаги ўзига ярашган қирқ ёшлардаги одам ўтирар, унинг ўнг ёнида Асадуллаҳўжаев, Мунаввар қори жой олишганди. Кўзойнакли кишининг сўл томонида эса яна бир нотаниш: ёши улуғроқ, думалоқ юзли, кўзлари чакнаб тургувчи, бошида киррасиз дўппи, мусулмонча либос кийган одам. Тошқин кечаги ўрнида ўтирибди. Даврада бундан ташқари турли ёшдаги тағин тўрт киши ҳам бор эди.

– Ҳозиргина сиз ҳақингизда гапириб турувдик, – деди Асадуллаҳўжаев Абдулҳамидга қараб. – Ваъдангиз ёдингизда бўлса керак?

– Ҳа, албатта, – даврадагиларнинг салобати босдими, Абдулҳамид хиёл кизарди.

– Энди устозларни таништирайлик, – Асадуллаҳўжаев овозига кескинлик ва тантанавор тус берди. – Бу киши, – у кўзойнакли одамга ишора қилди: – Мой большой друг, уфалик устозимиз Заки Валидий Тўғон.

Валидий жилмайганди, йўғон мўйлови тортишиб, ингичкалаша, лаблари ҳам сурилиб, икки тизим тишлари баралла кўриниб кетди, бу бироз кулгили туюлса-да, унга он қадар истара бахш этди.

– Бул зот эса, – давом этди Асадуллаҳўжаев, – устоз муаллим Абдулла Авлоний бўладилар. Сўнг қолганларни ҳам бир-бир таништирди-да, деди: – Бул кишилар она Туркистоннинг истикболи, ёруғ тонглари учун жонфидо жаҳидларимиздир.

Асадуллаҳўжаевнинг эхтирос тўла сўзларидан таъсирланган Абдулҳамиднинг бадани жимирлаб кетди. Ахир, булар миллатнинг гуллари, Туркистон тақдири учун жондан қайғурган мунаввар зотлар-ку! Абдулҳамид Тўғон билан Авлонийни ғойибона билар, туркий дунё газету жаридаларидаги ёзмишларини ўқиганди. Унинг ҳаяжони икки ҳисса ортди. Қўллари хиёл титраб, қўйнидан ваъда қилган мақоласини олди. Сўнг нима қилай, дегандай Асадуллаҳўжаев билан Мунаввар қорига қаради. Аммо ёзганларини тузукроқ ўқий олишига кўзи етмасди.

Буни сездими, Мунаввар қори ёқимли жилмайиб, қўлини узатди.

– Манга бера қолинг.. – У уч варақ қоғозни бирров кўздан кечираркан, кўшиб қўйди: – Мухтасаргина экан.

Мунаввар қори барчанинг тикилиб турганига қарамай, аввал овоз чиқармай ўқиди. Бир замон бошини кўтариб, Абдулҳамидга боқди, ёнаётган кўзларида ёш йилтиради.

– Ё Оллоҳ! – деб юборди ўтирганларга бир-бир нигоҳ ташлаб. – Булар сўз эмас, олов-ку, олов, биродарлар!

– Ай, чўх димладинғиз-да, қорихон, – деди тишлари оқ шуъла сочган Тўғон. – Бизни-да куйдириңиз бу оловда.

Мунаввар қори томоқ қириб олгач, ўқишга тутинди:

– Адабиёт ҳар бир миллатнинг ҳисли кўнгул тарихининг энг қоронғи хоналарида маишатнинг кетишига қараб ҳар хил тусда ва рангда етишган, файзли тил бирла тақдир этула олмайдурғон бир гулдир. Ушбу яшадиғимиз муҳит доирасинда анинг тўлқуни одамнинг ҳар хил маишатиға қараб ўзгарадир...

– Ай, ўғлон, чўх соз!.. – деб юборди Тўғон салкам ҳайқириб.

– Ах, ты! – бу Асадуллаҳўжаевнинг олқиши эди. – Бунча мураккабликни бошинг қандай кўтармиш, иним?

Абдулхамид тагин-да олланиб, ерга қаради. Рафикий “қойил” дегандай елкасига охиста туртиб қўйди.

– Марҳамат қилиб давом этинг, қорихон, – деди диққатини жамларкан Авлоний.

Мунаввар қори яна ўқишга тушди. Унинг ширали, қироатли овози мақоладаги сўзларга қўшимча жозиба, куч ва хатто маъно бераётгандек эди. Мақола авжланиб боргани сари ундаги фикрлар тошқинидан мутаассир бўлаётган даврадошлар, айниқса, Тўғон, Асадуллахўжаев ва Авлоний унга бот-бот қараб қўйишарди.

Абдулхамид жимгина ўтираркан, шууридаги ўйлари ўзга ёққа оғиб бораётгандай, Мунаввар қорининг овози олисларга қочиб, ўзи бу даврдан айро тушаётгандай бўларди. Бирдан яна трамвайдаги ёзув хаёлига келди: “Сартлар учун”. Бу хунук, илдизсиз сўз қаёқдан чикмиш? Унинг маъниси не? Наҳотки, бутун бир халқ шундаин ҳақоратларга, хўрликларга чидаб, қўниб кетаверса?

Мунаввар қорининг овозидан ўйи бўлинди:

– Энди, эй қардошлар! – у мақоланинг сўнггини ўқимокда эди. – Адабиёт ўқуйлик. Адиблар етишдирайлуқ, “адабиёт кечалари” ясайлуқ. Рух, хис, туйғу, фикр, онг ва ўй олайлуқ, билайлуқ. Агарда “баёз” ва бемаъни бир-икки дона китоблар ила қолсак, махву инқирозий бўлурмиз. Юрагимиз кундан-кун тошдан ҳам қаттиғ бўлур. Юракни эритайлуқ, рух берайлуқ, инқироз бўлмайлуқ. Меним бу ожизона фикрима қўшилатурғонлар бўлса, адабиётнинг фойдаси тўғрусинда “Ойна” ва “Садо⁴”ларимизга тарихий ва адабий мақола ва шеърлар ёзсунлар, китоблар тартиб берсунлар. Ҳозирда бизга бирдан-бир лозим бўлғон нарса – адабиёт, адабиёт, адабиёт...

Мунаввар қори ўқишдан тўхтади. Ҳамма сукутга толди. Гўё ҳеч ким эхтиросли фикру сўзларнинг таъсиридан чиқолмаётгандек.

– Офарин! – деди ниҳоят Авлоний тилга кириб. – Миллатнинг бутун бир дарду ҳасратини дастурхон қилибсиз-ку, иним.

– Ёшинғиз ничада? – сўради Тўғон.

– Ўн олтида.

– Ақл ёшда эмас, деб шуни айтадилар-да, – Авлоний унга қаттиқроқ тикилди. – Қай тилларни билурсиз?

– Араб, форсийни, – Абдулхамид сўзида мақтаниш оҳангидан сақланиб, охиста, бўлиб-бўлиб гапирди. – Ўрисча ўқийман, туркийнинг барча лаҳжаларини англайман...

– Оллоҳ берган йигит бўлибсиз, – гапга қўшилди Мунаввар қори. – Сиз кабилар мазлум Туркистоннинг эртаси, эрк тонги ила келгувчи юлдузларидир. – Сўнг мулоҳазакор қиёфада жим тургач, деди: – Сизга тонг юлдузи – Чўлпон деб тахаллус берсак, инкор этмасмисиз?

Олқишли сўзлар янгради.

– Чўлпон!..

– Жуда мос тушди!..

– Эрк тонги ёвуқласин-у, Чўлпонлар тезроқ порласун!

– Мақолани эртагалик нўмерга тайёрлаймиз, – дея Рафикийга қараб қўйди Асадуллахўжаев.

⁴“Садои Туркистон” назарда тутилмоқда.

Саккизинчи боб

1

Чўлпон тахририят биносидан мўлжални олиб, сўлга қайрилди-да, ҳеч қанча юрмай, яна сўлга бурилди. Кўча тор эди, аммо тош ётқизилганди. Кўп юрмади, ўнгдаги айтилган бинони бир қарашдаёқ таниди. Иккинчи қаватга кўтарилди...

Хона ёруғ, сердераза эди. Битта катта, иккита кичикроқ стол, қатор стуллар қўйилганди. Йигирмадан зиёд одамларнинг баъзилари стулларда жимгина ўтириб, китоб-дафтар варақлар, бошқалари катта стол “тепаси” да Мунаввар қори ва Асадуллаҳўжаевга умидвор боқар, яна кимдир стул суянчиғига бармоқларини теккизиб, ниманидир кутарди. Икки дераза олдида оврўпоча кийинган, атрофга киборона боқаётган, бошланг икки киши тамаки тутатарди. Бу ердаги одамлар Чўлпон кўриб, муомала қилиб ўрганган кишилардан анчагина фарқли эдилар. Янги давр, янги одамлар дегани шумикин-а, ўйлади у ва оҳиста бориб, бир четга ўтирди.

Яна одамлар кириб келишди. Ниҳоят, қутилган кишиларнинг барчалари йиғилди шекилли, катта стол ёнида турган Асадуллаҳўжаев кироатли саломдан сўнг сўзга киришди:

– Азиз биродарлар! Бугун муҳокамага қўйилаётган бирламчи масала қуйидагича: ниҳоят, Урусия ҳам урушга қирадиган бўлди. Ғарб давлатлари уни ҳам тек қўйишмади. Так что, энди тобора қашшоқлашиб бораётган Урусияда бўлгани каби мазлум Туркистонда ҳам аҳвол бутунлай ўзгаради... – У даврага нигоҳ ташлади.

Аммо ҳеч ким бирор сўз айтмади.

Чўлпон эса ҳаяжонланар, хаёлларини жамлай олмасди. Бирок Асадуллаҳўжаевга, даврадагиларга бир-бир қаттиқ тикилар, уларнинг сўзларидан, юз-кўзларидан маъно кидирар, илғаганини ўзича тафтиш этишга уринарди. Унинг феълида ҳамма нарсани охиригача, илдизигача тушуниб етишга интилиш бор эди. У ҳамма нарсани қалб, ақл тарозусидан ўтказиб, англашга ўрганганди, бундай кишиларнинг феъли, одатда, кўпчиликка сезилиб қолади.

Асадуллаҳўжаев гапида давом этди:

– Бозорларимизда нарх-наво осмонда. Уруш бошлангудай бўлса, бу ҳам ҳолва бўлиб қолади. Қимматчилик, қаҳатчилик, ҳатто очарчилик рўй бериши мумкин. – У бироз тўхтади. Кимдир гапиришга тараддудланганди, уни тўсиб, яна сўзга киришди: – Ну-с, дорогие мои, бу офат-балодан халқимизни қандай олиб чиқамиз? Уруш бизгача етиб келмаса ҳам, халқимизни тортишлари аниқ. Чунки Туркистон оқпошшога тобе.

Асадуллаҳўжаев Тошкентнинг Шайхонтоҳур даҳасидаги Мирғани маҳалласида туғилган. Одамзод аҳли ўзини турфа тоифаларга ажратиб, бирини бошқасидан, айниқса, ҳар ким ўзини, олий билиб яшагучи қавм. Одамнинг феъли шу – бошқалардан ажралиб турса, бас. У ҳамма билан бирга, лекин алоҳида. Илло, унинг отаси Убайдуллаҳўжа ҳам саййидлардан⁵ эди. Демакки, саййидзода, аввало, диндор бўлиши шарт, замон тақозосига қараб, бошқа нарсаларга эътибор бериб қўйиш ҳам зарар қилмайди. Эсли одамлар шунақа: ҳамма нарсадан огоҳ туради, қичишадиган жойини аввалдан қашлаб қўяди. Убайдулла ҳам ана шундай: диндор отаси эл-улусними, маҳалла-қўйними, ўз таъсирида тутиб турганидек, уни рус-тузем мактабига берди. Мактабни тугатгач, ўрис зодагон бош қозихонасида⁶ ишлай

⁵ Ривоятларга кўра, пайгамбар авлодларини шундай аташган.

⁶ Судлов идораларидан бири.

бошлади. Шу тарика унда фикҳ илмига рағбат уйғонди. Шу билан бирга, зодагон-хўжайинга тилмочлик ҳам қиларди.

Убайдулла ишлаётган идоранинг хўжайини Ўрусиянинг Саратов шаҳрига ишга таклиф этилади ва Убайдуллани бирга олиб кетади. Ўзининг уринишларию зодагоннинг кўмагида Саратовнинг адлия дорилфунунига ўқишга киради. “Бошингда ақлинг бўлса, қўлингга нақлинг бор”, дейдилар. Йигитча тез орада соҳиби фикҳ ёрлиғини (хуқуқшунос дипломини) қўлга киритиб, бир муддат ўшал шаҳарда ҳам ишловни, ҳам “тишлов”ни ўрганди. Сўнгра она шаҳри Тошкентга ошиқди. Бу ерда Туркистон округи қозихонасида адвокатлик қилди, эл-улусга, айниқса, ҳимоясиз кишиларга ёрдам беришга уринди. Кўп ўтмай, жадидлар ила топишди ва унинг тил ва қонун билгичлиги туфайли бул жамоат ҳам жонлана бошлади. Асадуллахўжаев эл аро ҳурмат топди, авомнинг қорига яраб, ҳамма уни танийдиган бўлди.

– Дарҳақиқат, халқнинг аҳволи оғир, – мулоҳазакор оҳангда сўз бошлади Мунаввар қори. – Айниқса, кишлоқларда. Ҳадемай, оқпошшонинг Туркистонга қаратилган сиёсатида ўзгаришлар, янги фармонлар бўлса ажабмас. Шуниси аниқки, бу ўзгаришлар, чиқадиган фармонлар ҳеч қачон туркистонликлар фойдасига бўлмас. Шунинг учун газетларимизда эртанги кўргиликлар хусусидаги мақолаларни кўпайтиришимиз зарур.

– Бу гапларда жон бор, – дея гапга қўшилди ҳали дераза ёнида турган ялангбош олифтаномадорнинг бири ўнг қўлининг панжасини либосининг икки тугмаси орасига тикиб, гавдасини ғоз тутганча. – Эрта ўтиб, индинга элнинг ҳоли танг бўлмоғи муқаррар. Бирок, – у Мунаввар қорига узр-намо қараб қўйди. Унинг овозида хиёл зарда сезиларди. – Мақола ёхуд биз такрор-такрор ваъз айтгувчи маърифат билан қорин тўйғазиб бўлмас. Шундай экан, аввало, элнинг қорин-курсоғи хусусинда ўйлаб, бозорларни тўлдирмоқ ва нархларни пасайтирмоқни ўйлаганимиз дуруст.

– Ҳаққи рост, – деди ёнидаги унга ўхшаб кийинган шериги. – Бойларимизга мурожаат этмоғимиз зарур. Токи энг унумдор ерларига фақатгина пахта экавермай, дон-дун, мева-сабзавот етиштирмоққа ҳам саъй этсинлар.

– Аслида, барча унумдор ерлар бойларнинг қўлида, – Асадуллахўжаев рад этиш мушқул бўлган оҳангда гапирди. – Халқнинг асосий қисми чорикорлик қилади, холос. Бундан ташқари, нима экмоғи ҳам бойларнинг ихтиёрига ҳавола. Ўрусия кишлоқларида ҳам аҳвол биздагидан яхши эмас.

– Балки Ўрусиянинг бугунги аҳволидан фойдаланиб, – гапга қўшилди яна кимдир. – Туркистонимизнинг эрки хусусида бош қотирармиз? Эҳтимол, Оллоҳнинг ишорати фурсат ғаниматлигидадир?

– Ҳа, аждаҳои юҳо, – дея бидиллади кўзлари бориб-келаётган Тошқин, – сиёсий эрки сизга патнисда икки қўллаб беради-қўяди-да!

– Ҳақ олинадур, берилмайдур! – деди ҳалитдан бери индамай ўтирган Авлоний кескин ва мардона оҳангда. – Бу – устоз Бехбудийнинг сўзи. Шундай экан, ким ва қайсики ҳолатда бўлмайлик, Ватан эрки хусусинда асло унутмағаймиз. Токи бизнинг ҳар бир ҳаракатимиз эрк сари бўлмоғи шарт!

Аввало, Авлонийнинг овозидаги сокин шиддат, сўнгра Маҳмудхўжа Бехбудийнинг жадидлар ўртасидаги обрўси, салобати барчанинг кўзига олов солди: жамоат Авлонийдан яна нимадир кутгандек жим қолди.

Мана шу лаҳзалар Чўлпонга жуда-жуда ёқиб кетди: кўзлари олов сочиб, ҳаммага бир-бир боқаркан, қандайдир маънолар излади, баданида чумоли ўрмалагандай бўлди. Унинг наздида, ҳалигина парча-парча бўлиб, неки бор ўз томонига тортаётган “мен”лар энди битта “мен”га айлангандек эди. Авлоний қалбидан таралган бир катим нур барчанинг бағрини сий-

⁷ Институт.

палаб ўтди. Ихчам соқол-мўйлаби ўзига ярашган бу одам Тошкентнинг Мерганча маҳалласида дунёга келганди. Диний илмнинг аввалидан сўнг Шайхонтохурдаги Абдумаликбой мадрасасида таҳсил олди. Адабиёт ила машғуллик уни туркий дунё матбуотиغا яқинлаштирди, ўзи ҳам онда-сонда ёзиб турадиган, газету жаридаларни ўқийдиган бўлди. У янгиларнинг эскиларидан, яъни жадидларга биринчилардан бўлиб қўшилганлардан эди ва ҳамон жадид мактабида сабоқ берарди. 1904 йилдаги ўрис-япон уруши кўплар қатори унинг ҳам кўзини очди. 1905 йилги ўрис инқилоби уларнинг дилига шижоат солди ва “қора халқ”ни “оқартирмак”, кўзини очмак бирламчи чора эканлигини англаб етдилар-у, шу йўлда саъй этдилар. У аҳли жамоатга боқаркан, ўзи очган жадид мактабидаги ўсмирларнинг серзавк баҳсларини эслади ва бу самимиятдан мамнундай ёқимли жилмайиб қўйди.

Жимликни Асадуллахўжаевнинг жарангдор овози пора қилди:

– Маърифат, таълим-тарбия масаласи ҳаёт-мамотимиз ила баробар бўлганидек, – у Авлонийга туйқус назар ташлаб қўйди. – Миллат эрки икки қарра ҳаёт-мамотимиздир. Зеро, бизларни бирлаштирган ҳам ана шудир...

Бир четда жимгина ўтирган Рафикийнинг қув кўзлари ўйнаб, дам Асадуллахўжаевга, дам Мунаввар қори ёки Авлонийга, баъзан эса Чўлпонга қараб-қараб қўяркан, тинмай ютинарди.

Асадуллахўжаев мудом сўзларди:

– Энди фикрларимизни жамлаб олсак. Унумдор ерларнинг асосий қисмига дон ва сабзавот экинлари экмоқликни тарғиб қилсак. Мазкур темада илмга асосланган материаллар берсак. Буни, айниқса, мухтарам бойларимизга кўп-кўп таклиф этмоғимиз лозим. Иккинчи муҳим жиҳат шуки, ерларимизнинг унумдорлигини оширишга саъй этмоқ, унумдор ерларда чин дехқонларнинг ишлашига шароит яратмоқ ҳам эл тўқлигига хизмат қилади. И зотем... – Асадуллахўжаев кўлидаги қоғозларни варақлаб, фикрларини жамламоқчидай тўхталди.

Шу пайт Чўлпон оҳиста кўзғалиб, ўнг кўлини ярим кўтарди:

– Ижозат берсангиз...

Ҳамма янгилекка мунтазир турган эканми ёхуд ҳар ким ўзига маслак-дош, боринги, елкадош кутганиданми, барча ўзига манфаатли мужда илинжида, аммо буни бировга билинтирмасликка уриниб, аслида, ҳеч ким сезмаяпти, дея ўйлаб, Чўлпонга нигоҳ ташлади. Бир неча лаҳза ўтароқ, шунчаки “хўшшайиб” турган “қишлоқи” йигитнинг қиёфасини кўриб, даврадагиларнинг шуурида ўзгариш рўй берди ва пайдо бўлган ўзига хос фикрлари, хулосалари етовида башараларига ғурурли, кибрли, қўйинги, шунга ўхшаш нарсаларни ёпиштириб, бирови кўз қири, бошқаси қулоғининг орқаси ила унга назар ташлаб, ким эканликларини англантишга уриндилар.

– Қани, марҳамат! – деди Мунаввар қори Чўлпонга доимгидай табассум ҳадя этиб.

– Мен бир матерёл ёзиб эдим... – Чўлпон нотабий равишда бир томоқ қириб олди ва “гапни нотўғри бошладим-ов”, деб ўйлаб ҳам қўйди. – Унда айнан сизлар айтган, яъни ерларнинг унумдорлиги хусусиндаги мавзу кўтарилган. Бизда ер илми йўқ ҳисоби. Бироқ Ғарбда ва ҳатто Ўрусияда ҳам бутун бир илмий маҳкамалар ернинг саломатлиги борасида бош қотиради. Катта-катта сармоялар эвазига ер эгаларига керакли маслаҳатлар беришади. Бизда эса... Қаранги, водийнинг олтин заминида ҳам бағоят паст ҳосил олинади. Бунга ҳам ер илмининг йўқлиги сабаб. Туркистон ерлари пахтадан мўл ҳосил олишга имконли. Бироқ ҳосилнинг чўғи ҳамон паст ва шул боис дехқоннинг қосаси оқармаётир. Чунки замон тараққийси – мошиналарни билмайдурмиз. Амриқоликлар экин асбоблари ишлатуб, биз ўн киши ўн кун-

да қилғон ишимизни икки киши ўн соатда қилмоқдадурлар. Аларда ўриш, чочиш, чопиш, териш, экиш – ҳаммасини мошина бажарадур. Иккинчи масала, – Чўлпон шууридаги фикрлар оқимидан бир лаҳза айрилиб, жамоатга назар ташлади, барча уни берилиб тингларди. Бу унга куч берди, аммо ичида нимадир бир қалкиб, хушёрликка ундади. – Дарвоқе, иккинчи масала. Маълумингизким, водий сари темир йўллар тортилмоқда. Мен Тошкентга келишимда, асл воқеликни кўрдим. Ўзгаришлар катта. Тараққийни англаган кишилар ўз манзилларини темир йўлларга ёвуқлаштириш тараддуидалар. Шунинг учун йўллар четидаги ерлар бир неча баробар қимматлашиб кетмоқда. Пулга қизиққан деҳқонлар ўзларининг унумдор ерларини сотишга тушмоқдалар. Ахир, катта йўл бўйида яшаган деҳқоннинг ҳадемай иши, савдо-сотиғи юришади, хулласки, тараққийга эшлашади. Қолаверса, замонамиз шундоғ замондурки, тирикчилик билан рақобат қилмоққа, маишат зулмидан қутулмоққа кўлда ер бўлмоғи керакдир. Ер сотган, пулга қизиқғонларни тирикчилик тошқини келиб уруб, парча-парча қилмоғига шубҳа йўқдур. Ер сотган бола-чақа ва наслини сотган билан баробардур, бундай оиланинг оч-яланғоч қолмоғи аёндур.

Чўлпон гапим тамом, дегандай сокин тин олди. Унинг овозидаги бироз қизиққонликка қоришган ўқтамлик, самимий эхтирос даврага таъсир этганиданми, ҳамманинг нигоҳи унда эди.

– Жуда соз, – деди Мунаввар қори жимликни бузиб. – Мақолангизни кейинги нўмерга тайёрласак, маъқул бўлар. – У Асадуллахўжаевга “тўғрими”, дегандай бир қараб кўйди.

– Хорошо, – унинг гапини маъқуллади Асадуллахўжаев. – Ўз кўзинг билан кўриб ёзилган нарса, барибир, бўлакча бўлади. Хўш, яна кимда гап бор? – сўради жамоатга боқиб.

Яна Чўлпон ўрнидан турди: гапларининг кўпчиликка маъқул бўлганидан қувватландими ёхуд ёшлигига бориб, жамоатнинг эътиборига қизиқдими, ўзини тутолмади. Бу даврадагиларга ҳар хил таъсир қилди. Асадуллахўжаевнинг нигоҳида “бошланишига бўлар, вақтинг тугади”, яна кимлардир кўз қарашида “тузуккина маҳмадона экан-ку”, дегандай маънолар кўринса, четдаги киборлар “гапир-гапир, қовун туширмасанг бас, бола” қабилида боқадилар.

Аммо Чўлпон буларни укмади, укмагани учун ҳам парво қилмади.

– Узр, оғалар, тагин бир нарсани айтмасам бўлмас, – у оғир ютиниб, бирров чоғланиб олди. – Тахририятга илк бор келганимда, трамвайга миниб эдим. Унда бир ёзувни кўриб, ҳамон ўзимга келолмаяпман.

Ҳаммага яна бир қур кўз ташлади. Айтадиган гапи унинг учун жуда муҳим ва эшитувчиларнинг муносабати ундан-да кам бўлмаган даражада зарурият эди. Англадики, жамоатнинг унга эътибори ҳам турфа эди: кимдир “етар энди, ошиб кетди”, бошқаси “ортиқ ақлли гап айтолмайсан”, тагин бирови “ҳаддингдан ошма, биз турибмиз-ку”, деса, бир-икки нигоҳ “гапир, овозинг борми, фақат ростини баралла гапир, токи овозингдан кўр қалблар уйғонсин”, дея наъра тортарди.

– Трамвайнинг ортига туркий ва ўрисчада “Сартлар учун” деб ёзиб кўйишибди. Сиз айтаётган улуғ режалар қошида бу балки ҳечдир. Оммалекин ибтидо шунда, яъни ўзликни англашда эмасми?

Хона сукунатга чўмди. Кўзлар кўзлар ила тўқнашди.

– Бу сартларнинг ғашини келтирур-да, – дея хиринглагандай бўлди олифтанамолардан бири. – Биз эса сарт эмасдурмиз.

Чўлпон “ялт” этиб унга ўгирилди, кўзларида ғазаб ёнди.

– Бизи Анжанда, – деди у озгина зарда қоришиқ. – Меҳмоннинг иззати

уч кун, деган гап бор. Мени ҳам иззатим битган кўринадур...

Унинг аҳволини фаҳмлаган Асадуллаҳўжаев гапга якун ясамоқчи бўлди:

– Бу ҳақда туркий дунё матбуотида кўп сўз айтганмиз. Бунга ўн йиллар бўлди, чоғи. Сиз кўрган ёзув эса бирон фаросатсизнинг қилмишидур ёхуд олишни унутгандурлар, вот так... – Сўнг сўзини “бас энди” дегандай тугатди: – Қолаверса, сартлар ҳақидаги гап бугунги мавзуимиздан ташқаридур. Бу хусусда Бехбудий устоз кўпу хўб айтмишдир. Ва ғанимларнинг қаро ниятларини ҳам фош этмишдир... Так что, энди биз, – у Чўлпонга қараб қўйди. – “Катта меҳмонлар” ҳақида ўйламоғимиз дуруст чиқар. Уларнинг иззати битганига анча бўлди...

2

Чўлпон ичида изза бўлди. Эҳтиросга берилиб, ўйламай гапиргани учун ўзини ғадаблади: бу кўйини ёшликка, тажрибасизликка йўйди. Ўшандок улуғ ишлар гапирилаётган бир онда бунчалар майдалашмоғи уятли кўринди. Хўп, ўшал гапни айтишга айтдим, сўнггида араз, ғазаб қилмоққа не ҳожат эди, галдир?⁸ Яхшики, Асадуллаҳўжаев оловга сув сепиб юборди, акс ҳолда...

Асадуллаҳўжаев Ўрусиянинг урушга қўшилиши ва туркистонликларнинг бунга муносабати масаласини якунлагач, яна шундай деди:

– Келаси йили ўн бешинчи июлда Тошканнынг босиб олинганига эллик йил бўлади. Улар бу санани зўр шодлик, тантана билан нишонлашлари тайин. Ярим аср оз фурсат эмас, ахир! Унда биз туркистонлик мусулмонлар нима қилурмиз? Ўзимизнинг таассуфимиз ила “алар шаҳар олғонлар, қанча шодлик қилсалар, ярашур, бизлар эса шаҳар берғонлар, бизга шодлик ўрнига ҳафалик лозим”, дея оғзимизни очуб қолаверамизми? Отнюдь нет, жаноблар! – У ўнг кўлини кескин силтади. – Бу сананинг шарофатидан нафланмоқ учун ҳозирданок саъй этмоғимиз ва бир комитет ясаб, иона⁹ йиғмоққа ҳукуматдан ижозат олмоғимиз лозим. Бу ҳозир биз учун сув ва ҳаводек зарурий бўлғон дорилмуаллимин¹⁰ ёхуд мадрасаи олия ташкил этмоққа асқотади. Ана унда бизга ҳам шодлик ярашадур. – Асадуллаҳўжаев Ўрусияга бўлган ҳурматини кўп-да яшириб ўтирмас, аммо ҳар бир ишда ўз элига манфаат келтирмоқни ҳам унутмасди. Айни шу феъли боис унга бисёр эшиклар ланг очилаверарди.

Чўлпон аввалига олифтанамоининг ҳазиломуз кесатиғидан ранжиган, ҳатто аразлаган эди. Орадаги гапларга жимгина кулоқ тутиб ўтираркан, вужудини қизитган хижолатлилик тарк этганини ҳам билмай қолди, аксинча, энди қалбида Асадуллаҳўжаевнинг қувваи ҳофизасига, ўзини тутиши, фикрлаш, сўзлаш маҳоратига ҳавас уйғонди. У ғолибу илғор бўлмоқ учун билим ва албатта, тил билмак, дунё кўрмак лозимлигини тағин бир карра англаб етди.

Жамоат тарқалар чоғи Мунаввар қори билан Асадуллаҳўжаев Чўлпонни шунда қолмакка ундашди. У шуни истаб тургани учун ишорат хуш ёқди. Ёш шоир тугёнли феъли ила ҳамиша айроликка, хосликка интилувчи эди. Эҳтимол, икки дарға ҳам ёш, элга нафи тегиши кутилаётган ниҳолни шикастдан асрамоқ ниятида ўз суҳбатларига сайлагандирлар.

Асадуллаҳўжаев стол устидаги қоғозларни тахлаб, тартибга келтираётганда Чўлпон ийманиб, андиша ила Мунаввар қорига яқинлашди. Қори одатий табассумини ҳадя этиб, унинг ўнг елкасига кафтини босди.

– Бизнинг гап-сўзларимиз сизни зериктириб қўймадими? – деди тас-

⁸ Телба, девона.

⁹ Эҳсон.

¹⁰ Ўқитувчилар тайёрлайдиган олий ўқув юрти.

кинловчи оҳангда. – Бу ердагиларнинг мақсадлари муштарак, ниятлари холис эканлигига асло шубҳа йўқ. Аммо одамийзод ҳамиша турфа феъли бўлмоғини унутмағайсиз. – Самимий бокиб, эркалаётгандай кўшиб қўйди: – Айрим гаплардан шоир қалбингизнинг тиниқ ойнаси хира тортмасун. Унинг зиёни нафақат сизга бўлур...

Энди Асадуллаҳўжаев дабдурустан унинг кўлтиғидан олиб, ўз одатича кесиб-кесиб деди:

– Ты недурно владеешь русским языком. Шундай экан, Ҳамид, перестань обижаться, дружище, – сўнг бир ниманинг ўйида жим қолди. Чўлпоннинг юзида пайдо бўлган жилмайишга ҳам парво қилмади. – Водий мусулмонларининг аҳволи дуруст эмас. Мисолки, бир замонлар хонликнинг бош кенти бўлгон Хўқанднинг мусулмон жамоати тижорат ва иқтисод жиҳатидан Туркистонда энг зиёда пастликда қолгон. Боиси, Хўқандда тижорат ишлари, мол-мулкларнинг кўпроғи яхудийларга кўчуб, мусулмонлар заиф ҳолда қолибдурлар. Завўдчилик, пахтачилик ва саноат ишлари ҳам, асосан, яхудийлар кўлидадур. Бу албатта, ўрис босқинидан бошланган. Умуман, мусулмонлар ҳаёт майдонида ҳар жиҳатдан ниҳоятда ожиз ва заиф бир ҳолдадурлар. Бунинг сабаблари кўп, лекин асосийлари табиат бузуғлиги, фаолиятсизлик, тадбирсизлик, ялқовликдир. – Энди Мунаввар қорини ўнг ёнига олиб, хонадан чиқа бошладилар. – Тўғри, Андижон мусулмонлари иқтисодий жиҳатдан сал юқорироқ бўлсалар-да, илмий, маданий жиҳатдан ўртадир...

Асадуллаҳўжаев энди Чўлпонга тикилганча сўзларди:

– Андижоннинг ўзидан тараққийпарварлар йўқ даражада, янги фикрли ва миллатпарвар ёшлари ҳам жуда камдир. Мен уларнинг биринигина кўриб турибман. – У Чўлпоннинг елкасига қоқиб, негадир таънали жилмайди. – Ҳа, ука, биринигина кўриб турибман. Сен водий, жумладан, Анжан халқини кўтармоқда, тараққийга етказмоқда олдинда бўлмоғинг лозимдур. Менга қолса, сенинг ўшал жойда бизнинг ишончли кишимиз бўлиб қолмоғинг ҳам дуруст кўринадур. Биз тошкандликлар кўмак берурмиз.

Улар кўча бўйлаб боришар, Мунаввар қори ўз ҳаракатлари, айниқса, очиқ чехраси билан Чўлпонни оғирроқ бўлишга ундаётгандек эди.

– Сиз, мулло иним, адабиётга, кўпрак ёзмак, ўқимакка зўр беринг, – деди у таъкидлаб. – Сизнинг толеингиз адабиётдур!

– Оренбург судида ишлаганимда, бир куни олдимга ўрис мужиги кирди, – деди Асадуллаҳўжаев хайрлашиш олдидан. – Шунақаям забун бечора. Ариза ёзиб беришимни ўтинди. Улардаям саводсизлар кўп, билсанг... Хуллас, ўша пайт ичимдаги ўрисга ғайирлигим тутиб қолдим, мужикни “олдин ювиниб кел”, дея ўдағайлаб, хайдаб солдим. Ўшанда у шунақаям бир қараш қилдики, до сих пор помню... Йўқ, нафрат билан эмас, аянч, иложсизлик маънолари қоришиқ боқди. – Асадуллаҳўжаев хомуш тортиб, чуқур хўрсинди. – Агар билсангиз, Абдулҳамид, ҳозир халқимиз ана шундай ахволдадур!

Отасининг гапи билан гўёки Миркомилбойнинг таъкибидан қочиб, Тошкентга келган Чўлпоннинг ўйлари ўзгарди, шуурида, қалбида ўзга орзулар, режалар пайдо бўлиб, кўп ўтмай, Андижонга қайтди.

Тўққизинчи боб

1

Янги шаҳардаги “Туркестанский голос” таҳририятида эрталабданок одам гавжум. Мунаввар қори, Чайкин, Тошқин, Рафиқий ва яна бир неча киши турли қоғозларни, газета тахламларини титкилаб, гоҳ ўрис тилида, гоҳ туркийда нималарнидир тез-тез гапиришар, гўё муҳим бир масалага ечим кидираётгандек. Таҳририят эшиги олдида эса озиб-тўзиган, уст-боши юпун, нигоҳларига алам, аянч, чорасизлик чўккан ўндан ортик одамлар безовта туришар, кимнидир кутишарди...

“Садо” Туркистон генерал-губернаторлигининг “назаридан қолиб” ёпилгач, газетчиликка ўрганиб улгурган “садо”чилар хуморбосди кидира бошлашди. Энди марказда газет чиқариш мушкуллигини англаб, “чеккарок маҳаллалар”ни кўзлаб қолишди. Аслида, элнинг асл қиёфаси, аҳволи ана ўшал “маҳаллалар”да намоён эди. Хуллас, “Садо”ни тирилтирмақ илинжида Асадуллаҳўжаев, Мунаввар қори ва Тошқин Андижонга келишди. Бу ерда Вадим Чайкин, Моисей Бердичевский ва бошқа тараққийчилар билан топишдилар.

Кунлар, ойлар ўтиб, “Садои Туркистон”ни тиклаш умиди сўнди. Агар тикланса ҳам, Асадуллаҳўжаев билан Мунаввар қори муҳаррирлик давросидан йироқ эдилар, чунки унда иккинчи “Садо”нинг умри ҳам қисқа бўлиши аён эди. Муҳаррирликка Тошқинни раво кўриб тургандилар, аммо умидлари рўёбга чиқмади. Шундан сўнг Чайкинларнинг сармоёси ва тажрибасига таяниб, унинг муҳаррирлигида “Туркестанский голос” газетини таъсис этдилар. Бу ўрисча бўлса ҳам, “хуморбосди”, нажотбахш бир нашр эди. Чунки газетсиз тирикчиликлари ҳам ночорлашиб қолганди. Андижонлик дўсту ёрлар, айниқса, Чўлпон уларнинг андишали дардига малҳам бўлиб туришарди. Лекин бўш қоп тик турмаслигини аллақачон англаб етган Асадуллаҳўжаев индамай ўтиравергучи эмасди. Ҳақ-хуқуқи кун сайин топталаётган йўқсилларнинг орзу имкониятларини ўрис тилида битиб борар, тегишли маҳкамага йўллар, ҳатто адвокатлиги тутиб қолса, бир-икки мазлумни қонун ҳимоясига олишга ҳам саъй этарди. Бунинг эвазига “эл бир муштдан урса, ўлдиради, бир тўрғамдан берса, тўйдиради”, деганларидек, арзимас бўлса-да, ҳақ олар, шунинг ортидан оч қолмасди.

Вадим Афанасьевич Чайкин Ўрусиянинг Курск губерниясида туғилганди. Ота-онаси ер-мулкка эга одамлар эди. Уфа гимназиясида ўқиб юргандаёқ Ўрусия ҳаётининг бўҳронига айланиб бораётган сиёсатга араллашиб, “охранка”нинг рўйхатига тушади ва ҳатто қамалиб кетишига бир баҳя қолади. Аммо у ўз билганидан қолмайди, гоҳ у, гоҳ бу манзилда пайдо бўлиб, ўрис деҳқонларини ҳимоя қилувчи намоийишларда, йиғинларда қатнашади, йўқсилларнинг кўнглига яқин нутқлар сўзлайди. Бу орада эсерлар партиясига аъзо бўлади. Бир муддат қамалиб ҳам чиқади, полициянинг “ёрдамида” Ўрусиянинг чекка юртларига сургун қилинади. Ниҳоят, 1915 йилнинг ёзида Андижонда пайдо бўлади. Акаси Анастасий Афанасьевич Чайкин Андижонда ер-мулкка эга нуфузли киши эди. Эҳтимол, унинг таклифи биланми, ҳар ҳолда, у мана шу “чекка ўлка”га келиб қолади ва унга ошно кишиларнинг кўмагида туркистонлик тараққийпарварлар билан бирга “Туркестанский голос” отлиғ “тузуккина тишлонғич” газет очади.

Бу – газет камбағалпарварлиги билан оғизга тушиб улгурганди. Ўрис тилида чиққани билан қарздор деҳқонларнинг, умуман, камбағалларнинг ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қилувчи мақолалар, эълонлар, қонун бузилишлар

рини кўрсатувчи расмий ҳужжатлар, материёллар ўрис ва ўзбек тилларида бериларди. Бу газетнинг обрўсига обрў кўшарди.

Чўлпон Чайкинни онда-сонда “Вадим Афанасьевич”, деса-да, асосан, “Чехов домла” деб чақирарди. Чунки унинг соч тараши, пенсне¹¹ тақиши жуда-жуда Чеховга ўхшарди. Кўқонлик яхудий Бердичевскийни эса “Мусо хазрат” деб кўярди. Аввалига Бердичевский Чўлпоннинг гапини тушунмаганиданми, бироз ранжиб юрди, изоҳдан сўнг, ҳайтовур, юзи ёришди – Мусо хазратлик ёқиб тушди.

Тахририятдан чиқаверишда Асадуллаҳўжаев пайдо бўлиши билан йўлнинг бу бетида ажриқда ўтирган, пастак деворга суяниб турган ёхуд бинога кираверишдаёқ чордана куриб олган одамлар уни ўраб олдилар.

– Хўжа ака, менинг арзим не бўлди? – дея бирови нола қилса, бошқаси:

– Ўғлим мардикорликдан қоладими? – дерди.

– Еримни қайтаришадими, Хўжа ака?

– Ўрис миршаб солган иштараф¹² не бўлди? Уйим куймайдими ишқилиб?

Бундай гап-сўзларнинг чеки йўқ эди, одамлар бир-бирларига гал бермай, бирваракай сўзлашар, овозлари ўзга овозлар остида эшитилмаётгандай туюлиб, янада баландроқ гапиришга саъй этишарди.

Кейинги кунларда бу Асадуллаҳўжаев учун одатий ҳол эди. Келувчиларнинг ҳар бирига жавоб қайтаради:

– Ишингиз ҳал бўлаётир.

– Эртага, албатта, жавоб айтишади.

– Ерингизни, албатта, қайтаришади.

Охири:

– Навбати билан кинглар. Ман ҳозир... – дея ичкарига кириб кетади.

Йўқсилларга эса яқингинада ишга олинган эшик оғаси кўкрак кериб, ғов бўлади:

– Очирад, халойиқ, очирад! – Бу сўзларни унга “саводдилар” ўргатиб кўйганмиди ёки ўзи топганмиди, номаълум.

Асадуллаҳўжаев хонага кириб, саломлашди-да, беихтиёр тўрдаги стулга ўтираркан, атрофга кимнидир кидиргандек боқди:

– Рафиқ!..

– Лаббай! – Бир четда газет тахлаётган Рафиқий шитоб унга яқинлашди.

– Шу ердამисан? – Асадуллаҳўжаев билинар-билинемас хўрсинаркан, негадир енгил тортиб, хийла тин олди.

– Арзчилар дафтари сендамиди? – деди “қани, олиб чиқ-чи” оҳангида. – Очирад қилиб ҳаммаларини чақирасан...

Рафиқий “хўп бўлади”, дея шитоб хонани тарк этди.

– Халқнинг авзойи бузук! – Асадуллаҳўжаев ўзига гапираётгандай ғудранди. Кейин ҳамма тушуниши учун ўрисчалаб баландроқ овозда гапира кетди: – Эски шаҳарда бир ҳаммол ўрис хонимнинг етаклаб келаётган боласини тепиб қочибди. Уни тутмоқчи бўлган миршабни оломон ўраб, дўппослаб ташлашига сал қолибди. Қашшоқлик, оқпошшонинг ғирром сиёсати элнинг суяк-суягидан ўтиб кетди...

– Тўғри айтасиз, – гапга қўшилди Тошқин. – Эшитишимча, Мирпўстин маҳалласидаги “гап” да, ўзим кўрмадим, аммолекин, рост бўлса керак, ҳалиги... жанжал чиқиб, уч-тўртта пиёниста элликбошини тутволиб урибди...

– “Гап” эса, яна ароқ ўлгурга пул топган бўлса, камбағалмасдир? – деб кўйди Мунаввар қори.

– Ҳозирги аҳволдан нафақат йўқсиллар, балки барча мусулмонлар ҳам

¹¹ Қабокка кистириладиган илгаксиз кўзойнак.

¹² Жарима.

норози, – деди Асадуллахўжаев ўйчан. – Миркомилбой жаноблари ҳам каттиқ ранжиб юрибдилар бу ишлардан.

– Бу безовталикларнинг барчаси тунов куни Эски шаҳарда бўлган воқеадан сўнг авж олди, – деди Мунаввар кори. – У ҳақдаги рост гапни газетда бериб, тўғри қилдик, фикримча...

Бундан бир ҳафта бурун Эски шаҳардаги Жомеъ масжиди олдига минглаб одам тўпланди. Йиртқич ҳайвонлар тўдаси бир жойга тўпланганида ваҳму даҳшати неча чандон ортганидек ёхуд борлиққа фақат қора ранг чапланганда қоранинг қоралик сифатидан ташқари яна ёқимсиз недир кўзга ботиб, ҳатто юракларга ғулу солганидек, қиёфаларида аянч ва хорлик акс этган сонсиз одамларнинг жам бўлиши зулмнинг суратини яққол намоён этди. Овозлар қоришиқ эди: кимдир ёлғиз ўғлини мардикорликдан олиб қолишни ўтиниб нола қилса, бошқаси отаси ёки яна қайсидир яқини домдараксиз кетганини айтиб, фарёд урар, тагин кимлардир нега туркистонлик ўрислар мардикорлик тугул ҳарбий хизматга ҳам олинмаётганлигини арз этиб, исёнқорона наъра тортарди. Аммо ҳеч ким бир-бировига кулок солмагани, ҳар ким ўз дардини айтишга уринаётгани боис овозлар ғалағовурга айланиб, осмонга фақатгина шовқин ўрларди. Тўйиб овқат емаган, эски-тускиларга бурканган қора-кура одамлар адолат илинжида гўё ғайритабиий йўсинда гувуллашар, тирикчилик, зулм юкидан ингранардилар гўё.

Ниҳоят, ўртага қўйилган қўқонарава устида Андижон уездининг бошқарувчиси полковник Брзежицкий татар тилмочи билан бирга пайдо бўлди. Полковник йўғон гавдасини бир оёғига ташлаб, сўл қўлида биқинидаги қиличининг дастасидан тутганча, халойиқнинг жим бўлишини кутди. Хожасининг қўлидан емиш еб ўрганган тилмоч эса лаганбардорлик ботиб кетган башарасини гоҳ у, гоҳ бу тарзда тириштириб, икки қўлини баравар кўтариб оломоннинг овозини ўчиришга уринаркан, орада полковникка қараб-қараб қўярди. Одамлар тинчланавермагач, энди полковник ўнг қўлини кўтарди. Оломон бунга ҳам эътибор қилмади, аксинча, овозлар авжланди. Полковникнинг бадқовоғи баттар осилиб, нигоҳида ёвузона маъно, қаҳр зуҳурланди. Оёқлари остида қўлларини силтаб, кўзларини чақчайтириб, алланималарни шанқийётган одамларга тикилди. Заҳархандали жилмайди. Сўнг овозини баландлатиб, ўрисчалаб деди:

– Тинчлансангиз, ўзингизга яхши... Мен сартча тушунмайман, ҳе ўша...

Лекин оломонга ҳеч нарса қор қилмаслигини сезгач, бу наъралар, бу нафрат тўла нигоҳлардан эҳтиёт бўлгани тузуклигини англаб, юрагида хавф-ҳадик ғимирлади-да, аравадан тушиб, шериклари билан майдонни тарк этди. Оломон буни ўзича тушунди: зобитларни кўрққан фаҳмлаб, янада каттиқроқ шовқин солишга тушди, гўё ғалаба нашидасини сура бошлади. Аммо бу “сарт-туземец”лар чучварани хом санаётганди...

Кўп ўтмай, майдон четида қуролланган аскарлар кўринди. Уларнинг “гурс-гурс” оёқ товушлари оломонни хиёл сергак торттириб, шовқин пайсаиди. Олдиндагилар аскарларга, уларга буйруқ бераётган зобитларга тикилиб, мақсадларини билишга уринарди. Тизилган аскарлар аввалига милтиқларини ёнларига тушириб, тек қотдилар. Пича босилиб қолган оломонга уларнинг “ювошлиги” таъсир қилдими, яна овозларга шашт кирди:

– Халойиқ, булар бизни кўрқитмоқчи! – дея ҳайқирди кимдир.

Бу махсус ёлланган “қайроқи” миди¹³ ёки “ёввойилар”нинг ҳам “тили чиқиб” қолганмиди, ҳар ҳолда, овоз одамларни жунбишга келтирди.

– Милтиқ таёғингдан кўрқмаймиз!

¹³ Провокатор.

– Оқпошшода адолат борми ўзи?!

– Мардикорликка бормаймиз!

Бундай хайкириқлар олдинига дона-дона эшитилиб, ниҳоят, яна шовқинга айланди. Орқадагиларнинг нима гаплигини тушуниб-тушунмай томоқ йиртишлари шовқинга зиёда куч берди.

Зобитлар куруқ гап фойдасизлигини англашди шекилли, аскарларга хитобли буйруқлар беришга тушдилар. Милтиқлар шарақ-шуруқ қилиб ўқланганда шовқин султалашди. Оломонга ўқ узилганда эса жамоат бир қалқиб тушди, ким бировлар қочишга шайланди. Тағин бир хитоб билан қурооллар оломонга тўғриланганда, одамлар бир-бирларини туртиб-суртиб, дуч келган томонга қоча бошладилар. Аскарлар уларни таъқиб этишга тушди...

Ўша кун икки киши курбон бўлди, яраланганлар эса анчагина эди. Бу ҳақда “Туркестанский голос”да ўрис ва ўзбек тилларида изтиробли хабарлар чиқди. Асадуллаҳўжаев полковник Брзежицкийнинг маккорлиги, таъмагир ва золимлиги ҳақида генерал-губернаторга шикоят йўллади...

– Маҳкамачилар “Голос”имизни ҳам ёпмоққа ҳаракат бошладилар, – деди Асадуллаҳўжаев курашчан оҳангда. – Ҳадемай...

Шу гап устига Чўлпон кириб келди. Нигоҳида изтироб, уйқусизлик, юзида толиқиш яққол сезилади, бир-бирига яқин кўзларининг ораси янада торайгандек. Ўзини дадилроқ кўрсатиш учун хиёл жилмайди, қошлари ўртасидаги “тугунча” ёзилиб кетгандек бўлди.

Чўлпон саломни ҳам унутиб, Асадуллаҳўжаевга юзланди, унинг гапи қулоғига илинган эканми, “Наҳотки, “Голос”ни ёпишга ҳадлари сиғса?” деб юборди.

– Битта тузем газетни ёпиш уларга нима бўпти, – деди Асадуллаҳўжаев пешонаси тиришиб. – Тағин у провинсияда бўлса. Тошкентдаги “Садо”ни ёпишди-ку!

Чўлпон вужудида бирдан ҳаловатсизлик сезди. Беихтиёр атрофига назар ташлади: хонадагиларнинг барчалари унга тикилиб туришарди. Тезда нигоҳини яширган бўлса-да, шуурида бу қарашларнинг маъносини англашга уринди: “Нега?”

Унинг юз-кўзида толиқиш кўринса-да, аслида, бир чимдим нур жилва қилар ва келишган йирик гавдасига ярашган оҳорли либосида акслангандек туюларди. Эҳтимол, бу балоғат ёшидаги норғул йигитнинг тун бўйи уйғоқ бўлган шоир кўнглидан таралган нурдир ва балки унинг айни кўйи яққаш, қайтарилмасдир. Ҳозир унга боқиш жуда мароқли эди, шунинг учун атрофдагилар ўз хоҳишларидан айро унга тикилиб қолгандилар. Чўлпон нигоҳларнинг маъносини тушунолмай, дили ғашланди.

– “Садо”ни нега ёпишганди ўзи? – яна Асадуллаҳўжаевга юзланди у қунишини яширолмай.

Унинг ҳадеб битта гапни чайнайвериши Асадуллаҳўжаевга ёқмади.

– Черковни бутхона деб берганимиз генерал-губернаторликдаги амалдор Остроумовга ёқмаган, – деди-ю, Чўлпонни сўроққа тутди: – Ўзингда не гап?

Чўлпон қўйнидан мақоласини олиб, унга узатди ва негадир Мунаввар қорига қараб, секингина деди:

– Халқнинг аҳволи жуда оғир, қуриб-қақшаб ётибди. Бир учқун тушса бас, ёниб кетади.

Асадуллаҳўжаев кўзи мақолада, чуқур хўрсинди:

– Энди умидимиз эрга-индин келадиган генерал-губернатор ва Дума аъзоларидан. Акс ҳолда...

Ўнинчи боб

Ёзнинг аввалида Миркомилбой Асадуллахўжаев билан Чайкинни уйига таклиф қилди. Андижондек кўхна шаҳарнинг энг нуфузли одами таклиф қилади-ю, биров йўқ дея олармиди...

Миркомилбой йўқсиллар ўзларига таскин оҳангида айтганидек, “Худо берган мол-давлатини”, ўзининг фикрича, катта захмат ва неча-неча йиллик уринишлари, ақл-заковати эвазига топганди. Шунинг учун камбағални ёки етишмовчиликдан нолиган одамни кўрса, кам деганда, еб қўяй дерди. Атрофдагиларни ҳамиша тўқ кўришни, ношудларга ўхшаб қолмасликларини истарди. Тўйиб овқат егувчи, ўзига тўқ, пул топишни ва асрашни билган одам доимо мағрур, елкаси баланд бўлишини айтарди. Таназзулга юз тутган қашшоқ юрт “жамоли”, хору забун кишиларнинг афт-ангори ҳам чоҳга тортиб кетаётгандек туюларди. Чоҳ ваҳимали эди ва шул боис, яна ўшал ақл-заковати етовида нажот изларди. Бу хулосага келгунича унинг кўз ўнгидан нималар ўтганини тасаввур этиш қийин эмас. Асадуллахўжаев ва Чайкин, бири “Ўзбакнинг олдингилари”дан, бошқаси зўр ўрис фирқасининг пешволаридан. Бой биледи, у бу ерда беҳудага жон чекиб юргани йўқ. Улар орқали оқпошшога, ҳеч йўқ, эртанги кунга чиқиш мумкин...

Бой ила Асадуллахўжаев хонтахта ёнига чўкибок чордана қурдилар, Чайкин эса у ёққа тиранди, бу ёққа суринди, ахийри “бор-ей”, дегандай катта лўла болишга ёнбошлаб олди.

Дастурхон шоҳона эди. Олдинига меҳмонлар ғалати бўлиб қолишди: юртда қимматчилик ҳукм сурмоқда, ким нима топса, уйига – бола-чақасига ташийдиган маҳал...

Даврада тўртинчи кимса ҳам бор эди: ўрисмиди, татармиди, номаълум. Агар бой Чайкиннинг тилидан шубҳаланиб, тилмоч тутган, дейилса, у ўрисчани бинойидек тушунарди. Чайкин: “Бойнинг гумашталаридан, шекилли, – деб ўйлади. – Оддий гумашта ҳам жиддий суҳбатларда қатнашса... Мана бу демократияни кўринг!” Дарҳақиқат, хушсурат бу кимса Миркомилбойнинг ишончли гумаштаси бўлиб, нафақат савдо, балки бойнинг идоровий музокараларини ҳам юритарди.

Муздек шарбатдан сўнг оғизлар чучиб, иштаҳаларга шашт кирди. Асадуллахўжаев писта, бодомдан “эрмак қилса”, Чайкин ёз бошининг тансиқ меваларига “ҳужум” бошлади.

Хизматкор йигитча патнисда турфа ранг ва ҳар хил жимжимадор ёзувли, шакллари ҳам бир-бирига ўхшамайдиган шишаларни кўтариб кирди.

Суҳбат гоҳ ўрисча, гоҳ ўзбекча кечарди. Баъзан хушсурат одам бойга нималарнидир қисқа-қисқа тушунтириб қолса, бу ёқда Асадуллахўжаев Чайкинга изоҳлар бериб ўтирарди.

– Бу ерда жумла оламнинг ичимликларидан бор, – деди бой меҳмоннавозлик ила патнисга ишора қилиб. – Истаганингиздан нўш айлаб, – у Асадуллахўжаевга жилмайиб қўйди, – ёзилиб ўтиринглар. Бугун бир ҳордиқ олайлик. Мен эса қимиз ичаман, – дея олдидаги сопол кўзачага кафтини босди.

Асадуллахўжаев Чайкинга савол назари билан боқди.

– Ўзимизнинг “Водка” тузук-а? – деди иштаҳани кўзғовчи алпозда юти-ниб.

Чайкинга унинг “Ўзимизнинг “Водка” дегани ёкиб тушди-да, “ҳа-ҳа, албатта”, деб юборди салкам ҳайқириб.

Хизматкор патнисни четдаги миз¹⁴ устига қўйиб, ароқни очди. Иккита

¹⁴ Нақшинкор, усти тор кичик хонтахта.

чиний¹⁵ пиёлага қуйиб, меҳмонларга узатди. Сўнг бой билан ёнидаги одамга кимиз қуйиб берди.

Чайкин билан бойга бир қур қараб қўйган Асадуллаҳўжаев арокни сипқорди. Шунинг ортидан одатдагидек ўзини ўзи маломат қилди: мусулмон бўла туриб, шу савилни ичмасам нимакин-а! Ташлаш керак, бугундан кейин қайтиб ичмайман! Тани қизиби, шуурида ўзгариш рўй бера бошлагани сари ўйлари ҳам “юмшаб”, ўзига “шафқати” ортаверди.

Суюқ овқат тортилгач, яна бир пиёладан ичишди. Пиёлалар лабларга етгунча, Асадуллаҳўжаев “Туркистон озодлиги учун!”, дейишга улгурди ва негадир даврадагиларнинг нигоҳларига бир-бир қараб чикди.

Чайкин терлади шекилли, кўзидан пеннесини олиб, хонтахтанинг бир четига қўйди. Овқатни кавлади, иштахани китикловчи хуштаъми димоғига урилиб, оғзи сувланиб, ютинди. Сўнг нақшинкор ёғоч қошиқни айлантриб, кўзойнаги йўқлигидан, кўзларини қисганча томоша қилди.

– Халқ санъатига тан бермай илож йўқ, – деди бойга қошиқни кўрсатиб. – Нақшини-ку қўйинг, оғиз қуймайди, ичишга ўнғай. Ёғоч қошиқни ўрис кишлоқларида ҳам бир-икки кўрганман, аммо нафислиги жиҳатдан барибир сизларники зўр.

Миркомилбой косани чап қўлининг кафтида тутиб, оёқларини ёнбошига узатди. Овқатни қайта-қайта кавлаб, хийла совутгач, бир қошиқ ичди.

– Бизда ҳам дағаллари бор, – деди Чайкингга “бойнинг уйида ўтирганингни унутма”, маъносида. Кейин Асадуллаҳўжаевга ўгирилди. – Туркистон дейсиз, озодлик дейсиз! Туркистоннинг шўри қурисин, Убайдуллахон! – Бойнинг ҳатто гоҳо таскара кўринган серсоқол думалоқ юзида изтироб балқиди. Кишига қаттиқ тикилгучи мағрур нигоҳи сўлиш олди. Шунинг орасида косани хонтахтага қўйиб, лабларию соқол-мўйловини артди.

Асадуллаҳўжаев иштаҳа билан овқат ичарди. Бойнинг юзидаги маънони уқиб, хўриллатиб овқат ичиб ўтиришни ўзига эп кўрмай, косани хонтахтага қўйди. Тоби чиқиб қолган чойини симирди.

Башарият тарихида ҳар бир юрт тақдири учун, энг аввало, унинг илмпешалари ва давлатмандлари қайғуришган. Одатда ўқимишли кишилар, дунё кўрганликларига бориб, халқининг яхши яшашини, озод халқлар каби тўкин-сочин тинч кун кечирмоғини орзуласалар-да, кейин-кейин кўпчилиги эл-юрт ташвишини ўз шухратпарастликларига, борингки, ўз “мен”ларининг жилваларига қориштириб юборадилар. Давлатмандлар эса, аслида, ўз мол-мулкларини қайғусида курашчига айланадилар, авомнинг тақдири, барибир, иккиламчи эканлигини тан олмайдилар, холос. Элда “мол аччиғи – жон аччиғи”, деган гап бор, фақат уни тотган билади. Айниқса, мана бундай нотинч, эртаси ноаён замонда давлатмандларнинг кўрган куни курсин: топган-тутганини қайси очдан, қайси зўрдан қачон, қандай асрашини билолмай, игна устида ўтиргандай яшайдилар.

Асадуллаҳўжаев буни тушунарди. Шунинг учун бойга синовчан боқиб, деди:

– Рост айтдингиз, бой ота. Чиндан ҳам туркистонликларнинг шўри курсин! Шундай кетаверса, элнинг оёққа турмоғи муқаррар кўринади.

– Сизларни чорламоқдин муродим ҳам шу эди аслида, – бой мулоҳазакор оҳангда гапираркан, мақсадга ўтиб қўя қолай, дегандай бир кўзғалиб олди. – Ҳозир Ўрусияда аҳвол қалтис. – У тўғрими, дегандай Чайкингга қараб қўйди. – Бир неча фирқалар ҳокимият таллашиб ётибди. Айниқса, социал-демократ деганлари ғалаёнчи, исёнкор эмиш. Чайкиннинг фирқадошлари эса Думада бағоят мустаҳкам дейдилар. – У яна Чайкингга нигоҳ ташлади-

¹⁵ Хитойда тайёрланган.

да, овозини бироз пасайтириб, давом этди: – Оқпошшонинг аҳволи ҳам танг эмиш. Бир ёғи уруш...

Чайкин косани бўшатиб, дастурхонга қўйди. Шарбат симириб, сочиқ билан оғзини артди. Пенснесини олиб, кўйлагининг четига артди-да, бурнининг устига кўндирди.

– Думада эсерлар, яъни бизникилар кўпчилик, – деди бойнинг гапини маъқуллаган бўлиб. – Қолаверса, мусулмонлар фракцияси ҳам бор. Мақсадингизни айтсангиз, бир хулосага келамиз. – Кейин ароқ таъсиридами ёки ичидагини тўкиб-солдими, ўзига гапираётгандай кўшиб қўйди: – Сизларда яхши, одамларингиз андишали, на ҳукумат амалдорларига ва на бойларга суиқасд қилишади. Русияда ҳозир ҳукумат кишиларининг жонига қасд қилишлар кўпайиб кетган. – У бир хўрсинди-да, “ҳай, майли, гапингизни айтинг”, дегандай бойга қаради.

– Икковингиз Петербургга жўнасангиз, – деди бой гапни чўзмай. – Йўл харажатлари менинг зиммамда. Туркистон, хусусан, Анжандаги вазиятни оқпошшога, Думага арз этиб, ёрдам сўраш, фалокатнинг олдини олмоқ лозим. Балки халқнинг додини эшитгувчи вакилларни жўнатишар. Акс ҳолда, қон тўкилади.

Бой кўпни кўрган, зийрак ва шунингдек, ўзига ишонган журъатли одам эди, дилидаги мол қайғуси эл қайғусига сингишиб кетганлиги боис сўзлари эҳтиросли чиқиб, даврадагиларга таъсир қилди.

– Тўғри айтдингиз, бой жаноблари, – деди Асадуллаҳўжаев овозига расмий тус бериб. – Келишсин, кўришсин, халққа ўз гапларини айтишсин. Бўлмаса, зулм ҳам, исён ҳам кучаяверади. – Кейин кўкрагини кўтариб, бойга мағрур тикилди. – Лекин, бой ота, Туркистон, албатта, озод бўлади! – Оғир ютинди-ю, кўзларининг чети йилтираб кетди...

Бир неча кун ўтгач, Асадуллаҳўжаев билан Чайкин Петербург сари йўлга отландилар...

Ўн биринчи боб

1

Пайшанба куни Андижон бозорлари гавжум бўлади. Аслида, шаҳар ичидаги бозорлар ҳар куни ишласа-да, пайшанба ва якшанба кунлари савдо ўзгача қизийди, расталарда одам тирбандлашади. Олис-якин қишлоқлардан келган деҳқонлар ва хунармандлар алоҳида жойни эгаллаб, олиб-сотарларга хуш ёқадиган улгуржи савдоларини бошлайдилар. Баъзи шунчаки рўзғор учун ул-бул оладиган, бир мирининг фарқига борадиган эринмаганроқ одамлар ҳам бозорнинг орқа томонидалигига қарамай, улгуржи бозорни кўзлаб қолишади. Шаҳарлик – шаҳарлик-да, қўли қабариб кетмон тутмаган ёки тешами, бозғонми ушламаган сўзамол олиб-сотарлар, аввалига деҳқону хунармандлар олиб келган нарсаларнинг у ёғини ағдариб, бу ёғини ағдариб, кўздан кечиришади, гап орасида униси ундайроқ, буни си бундайроқ эканлигини айтиб, камситиб ҳам қўйишади, арзонроқ сотиб олишга ҳаракат қилишади. Чунки улар қишлоқ одамларининг бунақа гап-сўзларга, муомалаларга тоқати йўқлигини, бироз маҳкамроқ тутиб, “эзиб” қолишса, кўп ўтмай, “сен билан тенг бўламанми”, дегандай “ол-е-е!”, деб юборишларини яхши билишади...

Бугун ҳам пайшанба эди. Ҳали ёруғ тушмай, тонг саҳарданок улгуржи бозор қизиб кетди. Одамлар тонгнинг ҳурматидан истаб-истамай, борингки, беихтиёр охистароқ гапиришга ҳаракат қилишса-да, кенг далаларга ўрганган ёки ярим кечаси елкасига зил-замбил араванинг “қўллари” осилиб, тўқим урилган эшаклар йўл бўйи “дил ёролмаганидан”ми, басма-бас

ханграб, бу ёқда бўшаган аравалар, турли-туман идиш-аёқларнинг тарақ-туруқлари уларнинг овозини босиб кетар, борлиқ дунё олди-бердиларига қасдма-қасдига шанкиётгандек туюлади. Аслида, буларнинг бари ҳар сафарги, яъни атроф-жавониб каби одамлар ҳам кўниккан овозлар эди. Бирок уфқ бўзарганда кутилмаган нотаниш овозлар умумшовқинга қоришиқ таралиб, янги бир хабар элас-элас қулоқларга тирмашди. Овоз қайта-қайталиқдан куч олиб, ниҳоят, бозорий ғала-ғовурдан ғолиб бўлди-да, динг қулоқлар шуурларга маъно йўллади: “Тошкентдан ярим пошшо келаётганмиш! Ёнида окпошшо йўллаган одамлар ҳам бор эмиш! Улар “мардикор олди”ни тугатармиш!” Аксари одамлар сергак тортди, чунки “мардикор олди”дан азият чекмаган хонадон йўқ ҳисоби эди.

– Ярим пошшо оташ аравадан Янги шаҳарга тушармиш! – деган овоз таралди энди.

– Мусулмонлар, арзимизни айтар пайт келди! – дея ҳайқирди кимдир дона-дона қилиб.

– Халойиқ! – Бу энди ҳукм оҳангидаги овоз эди. – Янги шаҳарга, истансиёга¹⁶ борайлик! Қани, кетдик!

Оломонни ҳамиша мана шундай эгасиз овозлар, олатасир шовқин-суронлар бошқаради. Одамлар бирдан оёққа турган денгиз тўлкини янглиғ гувво-гув ила бир томонга оқди.

Темир йўл станциясини аллақачон одам босиб кетганди. Чор тарафни отлиғу пиёда аскарлар ўраб, ўз хожаларининг даъвати ёки ҳукмига шай туришар, сергак нигоҳлари “ёввойи” одамларнинг ҳар бир ҳаракатини кибр ва масҳара билан кузатарди. Уларнинг кўзларида ора-сира “қани, қўлларингдан нима келаркин, бирпас бақир-чақир қиласанлар-у, ҳадемай унларинг ўчиб, ё даф бўласанлар, ёки қувиб соламиз”, дегандай маънолар балқиб кўяди. Айримлари, айниқса, зобитлар очиқ-ошкора “алдандиларинг-а” ёки “бари-бир алданасанлар” қабилида боқишади.

Айни дамда Ўрусиянинг борки шон-шавкати ўзларининг сохти сумбатларида мужассам этган мартабали меҳмонлар оломоннинг феъл-хўйини яхши билган хавфсизлик хизматларининг режаларига асосан, Андижонга тундаёқ етиб келишган ва Янги шаҳардаги пешонасига “Отель “Слава России!”” деб ёзиб қўйилган, худди эгниларидаги мундирлари каби жимжимадор бино ичра бамайлихотир мириқиб ҳордиқ олишарди.

Кўп ўтмай, халқ яна алданганини фаҳмлади ва ким бировларнинг ҳай-хайлашига қарамай, меҳмонхона сари юрди. Афсуски, бу сафар ҳам “чучварани хом санашганди”, уларни яланғоч қиличларини важоҳат ила сермаб-сермаб қўяётган, ўз тилида нималардир дея ҳайқираётган отлиқлар галаси тўсиб чиқди. Ҳамма ўз ишини бажарарди, кимдир хоҳишларининг рўёбини истаса, кимгадир унга тўскинлик қилмоқлик манфаатли эди. Ўзи фаҳмламаган гирдоб ичра қолган оломон қай томонгадир оғмоққа жон-жон дерди, бироқ ҳеч ким унга “бу ёққа юр” демасди, ўз холича қаёққадир юриши керак эди...

Чўлпон халойиқ ичра нажот тимсоли янглиғ кутилаётган одамларнинг қаердандир ёки қайсидир пучмоқдан чиқиб келиб, нимадир дейишини чин дилдан истаб тураркан, атрофидаги юзларга разм солди: улар қарийб бир хил эди. У бу киёфаларни кунда-кун оша кўравериб, кўзларига ботиб кетгани каби, бу юзларда мунг, аянч, хўрлик муҳрланиб қолгандек эди. Кўзлари эса худдики ўша одамларни кўриши билан мардикорликда ном-нишонсиз кетган яқини мана-мана қайтиб келадигандек, эрга-индин Ўрусиянинг олис ўлкаларига йўлга чиқадиган жигари кетмай қоладигандек ёки ҳукумат са-

¹⁶ Станция, вокзал.

фар харажатлари, боқувчисиз қолаётган оиласи учун берадиган пул кўйни-кўнжиги сиғмайдигандек, боринги, яримта нони энди бутунлашадигандек боқади.

Чўлпон ҳам оломонга кўшилиб Эски шаҳар томон суринди. Тун ва тонгнинг салқин ҳавосида майинлашган намчилга ўхшаш тупроқ оёқлар остида тўлғониб кўчса-да, тепага унчалик ўрлайвермасди, акс ҳолда, чор тараф аллақачон чанг-тўзон ичра қоларди. Ҳозирча тупроқ-чанг тиззаларгагина бош урарди, холос. Лекин, ҳадемай, куёш тиккага келиб, олов пуркагач, тупроқ ҳам биргина товон забтидан оҳ тортиб, осмонга сапчиши аён...

Эски шаҳардаги Жомеъ масжиди олдидаги майдон ўртасига улкан ёғоч супа қурилганди. У ерни ҳам ҳарбийлар ўраб олгандилар. Бозордан чиққан, Янги шаҳардаги аскарлар қарийб ҳайдаб келган одамлар майдонда тўплана бошладилар. Яна ўша гувво-гув, яна ўша тушуниксиз умумхайқириқ. Эҳтимол, ғаним унинг маъно-мағзини тушунармиди, бироқ ҳайқириқ эгалари буни англамасдилар.

Чўлпон сурила-сурила супа ёнига бориб қолди. Ниҳоят, чор атрофдаги яроғларнинг барчаси бирваракай шақирлаб кетди. Бундан барча сергак тортди, мисоли қатлгоҳда дўлноғоралар янгради. Қаторлашган куролли аскарлар зобитлар қуршовида халойиқ аро зўрлик билан очилган “йўлак” да не-не орзу-умидлар, ўкинчу армонлар мислсиз виқор ва салобат берган кимсалар кўриндилар. Улар бир қарашда хотиржам эдилар, аммо безовталиклари кўл ва оёқларининг номутаносиб ҳаракатларида, бир-бирларига маъноли қарашларида сезилиб қоларди. Худди мана шу кўйлари ҳақни излашлари эди уларнинг (чунки ҳар бир инсон ҳақ, яъни ҳақиқат сари ўзидан боради). Асадуллаҳўжаев ва Чайкин ҳам уларнинг орасида эди, яна бир татармонанд хуркакроқ кимса, ҳаммалари оёқлари чалишиб-чалишиб келаркан, хос зобитларнинг қадамларига ҳамоҳанг қадам ташлашга уринадилар. Хослар эса виқорли, оёқлари зарбидан ер титраётгандек, кўкраклари уфққа, бошлари осмонга тегаётгандек туюлди. Бошқалар кумурсқалар янглиғ ғимирлайдилар гўё. Шунчалик салобату шавкатни қайдан олганин-кин булар?

Супа узра ўн чоғли одам тизилди: энг басавлат ва виқорлиси генерал-губернатор Куропаткин эди. Дума аъзоси Керенский эса пастроқ бўйли, елкаси бироз қунишгандек кўринади. Погонсиз оқ кители ўзига ярашган, ўнг кўлининг тўрт бармоғини тугмалар орасидан кители ичига тикиб, атрофга синовчан боқади. Уларнинг ёнида икки катта унвонли зобит, Миркомилбой, Чайкин, Асадуллаҳўжаев, тилмоч ва шу ерлик бир-икки зодагонлар туришарди.

Халойиқ мудом тинчимас, умумгувуллаш киши кўнглига ваҳм солади. Гувуллаш бедор вужудларнинг жунбишларида туртина-туртина супага ёвуқ келиб қолган Чўлпоннинг юрагига қаттиқ санчилди. Юраги ингранди, “Бу менинг халқим! Менинг жон халқим!” дея сасланди оғрик пинжида. Юракдаги тўлғоқ, тўфон шуурига қалқди: “Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир, халқ исёндир...” Бирдан ўйларига ҳам, туғёнига ҳам завол етди, шоир юраги ғайб олаמידан фанога қайтгандек бўлди. Сўл кўлида ёғоч-ҳасса тутган чол унинг чап билагини чангаллаганча турарди. Фақатгина устихон, этдан иборат, томирлари шохлаган бу кўл қора косовни эслатарди. Аммо бағоят тафтли эди. Чол ҳаддан ортик озғин, ғижим яктаги яширишга уринган жуссаси ҳолсиз ва забун, ё чарчаганиданми, ёки нафаси қисармиди, елкалари силтаниб-силтаниб, тинсиз ҳарсилларди. Шунинг асносида мадорсизликдан янада ингичкалашган бир тутам соқоли титрарди. Чўлпон унинг томир уришини нафақат сезди, балки эшитди.

– Халқ оловдир! – деди овоз чиқариб, чолнинг билагидаги кўлини ўнг кафти билан охиста босаркан.

Валлоҳки, оламга хожадай турган Куропаткиннинг кўзи мана шу чолга тушди, лаблари қайрилди, юзлари ҳар ён тортилиб, тиришди, садафдай тишлари кўринди-да, тилмочга ишорали қараш қилиб кўйди.

– Ҳой, пошшо! – деди чол ўнг кўлини Чўлпоннинг билагидан олиб, оживона сермаркан. – Оқпошшога айт, менинг ўғлимни қайтарсин! Ўғлим келмаса, мени ким кўмади, балларимни ким бақади? Ўзи битта ўғлим бориди, шуйниям обкетти оқпошшо. – Энди чол мажолсиз оёқларида қолиб, кўкрак керишга уринаркан, ҳассасини Куропаткинга нукди. – Ўғлимни қайтар, онағар!

Чўлпоннинг шуурини ҳамон хаёлида айланаётган мисранинг сўнги жумласи забт этди: “Халқ ўчдир...”

Куропаткин нималардир деди, қандайдир имо-ишоралар қилди, тилмочга, ёнидагиларга неларнидир ёзишни буюрди, ваъдалар ҳам берди, ҳатто охирида чолга боқаркан:

– Ўғлингни қайтараман, мужик! – деди.

Сўнг ҳамма нарсани унутдими, яна боши осмонни ўйган улуғвор кимса кепатасига кирди. Халққа ваъз айта бошлади. Аслида, Куропаткин ва Керенский хуфиялар, Асадуллахўжаев ва Чайкиннинг арзу шикоятлари орқали ҳамма нарсдан хабардор эдилар.

Куропаткин аввалига оқпошшонинг мадҳида анча сўз айтди. Сўнгра Керенскийга бир қараб олгач, “мардикор олди”нинг йил охирига бориб, балки эртароқ тамом бўлишини билдирди. Охирида полковник Брзежицкий ва бир қанча элликбоши ва юзбошиларнинг ўз мансабларидан бўшатирилганликларини маълум қилди.

Сўнгра Керенскийга сўз берилди. Энди халқ унга умид кўзини тикди.

– Азиз фуқаро, – Керенский тугмалари орасидаги бармоқларини ташқарига чиқариб, бир тўхталиб, томоқ кириб олди. Ҳаяжонланарди шекилли, кўли титрарди. Буни яшириш учун бармоқларини дарров яна жойига тикди. – Онҳазрат подшоҳи оламимиз, империянинг суянчи ва таянчи, пушти паноҳимиз ҳар дафъа фуқаронинг ташвиши, эл-юрт ғамида яшаш барчангизга аён. – У таржима қил, дегандай тилмочга қаради. Тилмоч тутила-тутила таржимани тугатгач, тағин давом этди. – Бироқ дунё аҳлини тобора домига тортаётган малъун уруш кўплаб юмушларимизга ҳалал бераётгани ҳам рост. Ҳадемай, подшоҳи олам уруш домидан айрилиб, фақат ва фақат мардум ташвиши ила яшамоқ умидидадир. Айниқса, ортиқ жабру ситам оғушида қолган Туркистонга, унинг аҳлига қутлуғ назарини солмоқ ниятидадир. Тез орада “мардикор олди” сиёсати барҳам топади. Сўнгра янги завод-фабрикалар қурилади, мактаблар очилади, эл бола-чақасини бемалол боқа олиши учун имконлар яратилади. Фақат бунинг учун Туркистон халқи подшоҳ жаноби олийларига садоқатли бўлмоқлари лозим. Ҳар хил фитначи кимсаларнинг сўзига кирмай, исёну жанжалларга барҳам бериб, бугунги қийинчиликларга сабр этмоқлари зарур. Халқни ҳурмат қилмаган амалдорлар эса бугунгидек мансабларидан олиниб, жазога тортилаверадилар. Зеро, адолат тарозиси подшоҳимиз кўлидадир... Яшасин Туркистоннинг озод халқи! Подшоҳи аъзам олий ҳазратларига шон-шарафлар бўлсин!..

Амалдорлар Куропаткинга эргашиб, қарсақ чалиб юбордилар. Уларга яна кимлардир кўшилди.

Одамлар Керенскийнинг гапларини тилмоч тилидан эшитаркан, кўзлари йилтираб, ютиниб-ютиниб кўярдилар. Бу ибтидоий одамнинг олов атрофи-

да ширин эртақ-афсона эшитиши янглиғ эди...

Мисоли томоша адоғида ҳалиги чол яна Чўлпоннинг билагига тирмашди-ю, ерга кулади. Ҳассаси бир ён, бир сиқим жуссаси бир ён қолди. Буни ҳеч ким пайқамади. Халқ ҳафсаласиз кўзғалиб, тарқала бошлади. Чўлпон тупроққа беланган чол бечоранинг билагидан тутди. У жон таслим қилганди, аммо кўзлари очиқ эди. “Бир кўзғолур...”, дея пичирлади Чўлпоннинг лаблари...

2

Миркомилбой бу сафар чорбоғида дастурхон тузади. Боғнинг асосий қисми ҳозир ғарқ пишган ҳар турли мевалардан иборат. Ўртасида баланд ишком. Унда шохларига чиройли шакл берилган турфа тоқлар қуёшга бел тоблагандек тарвақайлаб ётибди. Олтиндай товланган йирик бошли хилма-хил узумлар кўзни олади. Ишком атрофида ранго-ранг гуллар қийғос очилган. Бу ёқимли манзара ҳар қандай кўнгилни энтиктириб юборишга қодир. Бой ҳамма нарсани ҳафсала билан экиб-тикиб, қуриб, йиллар оша молу жонини бериб парваришлаган, шунинг учун ҳамма ёқдан саранжом-сарипталилик, дид-фасоҳат уфуради. Боғ адоғидан оқиб ўтган ариқ бу гўзалликнинг жон озиғидек атрофга салқинлик таратади. Унга ўрнатилган ва шундоққина ишкомнинг адоғида кўриниб турган чархпалак эса мунтазам айланар, кўраларида сув шопириб, ёқимли овоз чиқарар, шунингдек, гулзорлар орасидаги ариқчаларга муздек сув йўлларди.

Ишком остида улкан тўртбурчак стол, атрофига суянчиғи баланд нақшинкор стуллар қўйилган. Дастурхон шоҳона, мева-чева, ширинликлар, қуруқ емишларнинг ҳисоби йўқ, номларини санашнинг ўзи мушкул. Улар қимматбаҳо хитойи идишларда ял-ял ёнади. Шиша ва нақшинкор шиша аёқларда ҳар хил мевалардан, гиёҳлардан тайёрланган шарбатлар, шифобахш ичимликлар, дастурхоннинг икки жойига туси, шакли, ёзуви ва ҳажми ҳам турфа бўлган май ва мусалласлар териб қўйилган. Санъаткорона ёпилган нонларнинг ҳам тури ададсиздек: гўштли, жиззали, ёғли, пиёзли, седанали, майизли... Уларнинг ранги, бўйи нафақат ошқозону қорин-қурсокларни, ҳатто юракларни ҳам бир пари-пайкарга рўбарў келгандек жунбишга солади...

Дастурхон тўридан Керенский жой олган. Унинг ўнг ёнида генерал-губернатор Куропаткин, сўнгра яна бир неча зобитлар. Соҳиби тўрнинг сўл ёнида Думанинг унга ҳаммаслак бошқа бир аъзоси, Чайкин, Асадуллаҳўжаев ва Мусо ҳазрат, бой эса дастурхоннинг иккинчи қисқа тарафида Керенскийга рўбарў ўтирар, унинг ёнида бизга таниш хушсурат йигит. Лекин бунда бирон-бир мусулмон амалдор кўринмасди. Балки улар бой остонасида мунтазирмидилар...

Ораста кийинган бир неча хизматкор ҳаракатга тушди. Давранинг пайновини, бойнинг ишораси биланми ёхуд ўзичами, Асадуллаҳўжаев олди. Қадахлар тўлдирилиб, сўз Керенскийга берилди. У қадахни кўлига олиб, ўрнидан тураркан, миқти гавдасига ярашмаса ҳам, кўкрагини кериб, елкаларини кўтарди. Бу ерда тилмочнинг жоизлиги йўқ эди, барча ўрисчани яхши тушунарди.

Асадуллаҳўжаев билан Чайкин Петербургга кетгач, орадан ҳеч қанча ўтмай, “Туркестанский голос” таҳририятини чор “охранка”си босганини ва улар орасида хушсурат йигит ҳам бўлганлигини, улар хоналарни роса ағдар-тўнтар қилганини даврадагилар ҳали билмасди. Бу ерда ўтирган андиджонликларнинг наздида, нажот мана шу зарҳал погонли мундирга бурканган кимсалар илкида эди. Ўшанда таҳририятнинг чала ўрис эшикбо-

ни халлослаб кирди-да, “охранка” одамлари келганини айтди. Ичкарида Чўлпон ёлғиз эди. Сал ўтгач, ағдар-тўнтарларга нафрат ила боқиб тураркан, унинг кўзига нечанчи бор яна тегирмон кўринди, мановиларни тегирмончи, ўзини эса буғдой доналаридек сизди. Тегирмон тоши бетўхтов айланмоқда, мана-мана, бир дона дон – унинг боши ҳам тош остига тушади. Тушдими, тамом, мажақ-мажақ бўлиб кетади. У тош остига кулаётган доналарга туртина-суртина, тирала-сирғала ўзини ноаён маъвога олиб, ниҳоят, тош ўқи ўрнашган ёрликқа қисилиб қолди. Ё ўзи ёки яна кимдир жонини сақлади: керакми ўзи шу савил бировга?

– Мен ушбу қадахни, – деди Керенский сўзларни қисқа-қисқа талаффуз қилиб. Унинг даврадаги бирон кишига, ҳеч курса, шунчаки боқмаётганлиги ўзига бағоят ишонганлигидан далолат эди. – Подшоҳ жаноби олийларининг саломатлиги учун кўтаришни таклиф этаман. – У “ғилқ” этиб ютинди.

Барча зобитлар қўлларида қадах ила ғоз тургач, қолганлар ҳам беихтиёр уларга эргашди. Шунинг ордидан Керенский Ўрусия гимнини куйлаб юборди. Унга қолган зобитлар ҳам қўшилди:

– Боже, царя храни!

Миркомилбой гимннинг сўзларини билмаганидан хижолат тортдими ёки кўрққаниданми, беихтиёр Асадуллахўжаевга қаради. У эса нималарнидир пичирлаб турарди.

Барча “оқуриб”, ўрнига ўтирди. Ниҳоят, даврага яна жон кирди. Қадахлар қадахларга уланди, кўзлар йилтираб, шуурлар капалак қанотининг сермалишидан бино бўлган елни англаб, сезар даражада теранлашди. Бой билан Асадуллахўжаев хушёр эди. Улар нигоҳлар тугул, даврадагиларнинг ҳар бир ҳаракатига, ҳатто киприклари, юзларидаги ажинлар, кийимларининг ғижимлари тўлқинларига эътибор берардилар ва ненидир кутардилар. Бироқ улар “чучварани хом санардилар”, чунки рўбарўсида дунёнинг катта бир қисмини эгаллаган салтанат дарғалари, янаки уларнинг ота-боболарини қийратиб-қақшатган неча чандон хушёр ҳарбийлар ўтирардилар.

Бир замон кўлида қадах билан Миркомилбой ўрнидан турди-да, ўта кўпол талаффузда ўрисчалаб сўзлашга тушди:

– Подшо олий ҳазратларининг мухтарам вакиллари! Туркистон аҳли, хусусан, аҳли Андижон улуғ Ўрусиянинг қудратли қаноти остида омонликда ҳаёт кечирмоқда... – У ўз гапига ишонмаганиданми ёки хушомадни келиштиролмаганиданми, томоқ қириб, бир муддат каловланиб қолди. Аслида, бой дунё кўрган хушёр, ер тагидаги илоннинг кимирлаши тугул, чувалчангнинг билтанглашини ҳам пайқагувчи хушёр одам эди. Айни дамда окпошшонинг аҳволи танглигини ҳам, манови бурнидан кибр қурти ёғилган кимсаларнинг тилидаги дилидагига тўғри келмай, бир эврилишни кутаётганликлари ва бунда уларнинг-да ҳиссалари борлигини ҳам яхши биларди. Ўрусия салтанатидан путур кетганлиги ҳам унга аён эди. Ўз муддаосини эса ҳарчанд саъй этмасин, тилига чиқаролмай ҳалак: Андижон, бутун Фарғона улкан оловга ёвуқ келаётган экан, бунга чора изламоқ лозим. Бу норозиликлар, халқ орасидаги соҳибсизлик бошқарувнинг сустлигидан, одамларнинг арзодлари эшитилмай қолаётганлигидан эди. Мабодо, Ўрусия ҳукумати ўзгарса, Фарғонада ҳам хонликни тикламоқ лозим бўлади.

– Бироқ салтанат шону шавкатига соя ташлаётган воқеликдан ҳам юз буриб бўлмас. Зеро, эл орасида бузғунчи ғаламис кимсаларнинг макрига илинаётганлар ҳам кам эмас. Аслида, ғаламисларнинг бошида турганлар Ўрусиядан қочиб келган авбошлардир. – Бой сўзларининг таъсирини билиш ниятида Керенский билан Куропаткинга зимдан назар ташлаб қўйди. –

Чунки туркистонликлар ювош қавм, уларни ҳар йўл ила инсофга чақирмоқ, идора этмоқ мумкиндир. Мабодо, улуғ Урусия ҳукуматида ўзгариш бўлса, – у Керенскийга умидвор тикилди. – Туркистонда, айниқса, Фарғонада хонликни тикламоқ айна муддао бўлур. Хонликнинг бошкенти этиб балки Андижон сайланур. Ана шунда авомни йўлга солмоқ ҳеч бир мушкуллик туғдирмас. Ғаламислар даф этилур ва эл хонликнинг измида қолур. Илло, у ёғи бизнинг юмуш. Ахир, юртнинг соҳиби бўлмоғи керак-ку! – Бой ютоқиб, тотли югинди. У яна нималардир деди, тилаклар билдирди. Шуниси қизиқки, у шунчалик ақл-фаросати, бойлигу ҳайбати билан ҳам ўриснинг макр-ҳийласидан ғафлатда эди. Ўрис ҳарбийлари, махфий идоралари аллақачон унинг мол-давлатига кўз тикканди.

Шундоққина Керенскийнинг рўпарасида бир бетаъсир олақанот пайдо бўлиб, тарс-тарс ёрилай деб турган йирик узум донасини очофатлик билан чўқий бошлади. Барча ўша томонга ўтирилди.

– Бой жанобларининг қорнини ёришмоқда, – деди ширакайф амалдор юзига табассум сочиб. – Биз бўлса, жимгина ўтирибмиз.

Бойнинг қути ўчганига қарамай, давра қаҳқаҳа отиб юборди...

Меҳмонлар Миркомилбой мадҳида ҳам кўп сўз айтдилар. Улар, аввало, бойнинг саховатидан, бекиёс тухфаларидан умидвор эдилар. Дарҳақиқат, совға-саломлар шоҳона бўлди, бой уларнинг аҳли аёллари, фарзандларини ҳам унутмади.

3

Бу пайтда кейинги кунлардаги воқеалардан мутаассир Чўлпон Хўтанариқдаги тегирмон чархпалагига термилиб, хомуш ўтирарди. Тегирмон ғийқиллаб, тақиллаб ишларди. Бу товушлар гўё унинг миясидан келаётгандек. Бориб-бориб, товушлар оломоннинг узлуксиз гувуллашига айланди. “...Бир кўпирар, бир қайнар”, шивирлади Чўлпон.

БИРИНЧИ КИТОБ ТАМОМ

ИЖОДИЙ ЖАСОРАТ МЕВАСИ

Чўлпон образини бадиий талқин қилишига айнан Набижоннинг жазм қилгани каминани жуда қувонтирди, гапни шунинг сабабларидан бошласам. Аввало, зиммамиздаги ҳамшаҳарлик ҳақи адо этилишини, маҳаллийчиликка йўйманг-у, Набижонда андижонликнинг табиати, феъл-хўйи, ҳеч бўлмаганда, шевасини аслига монанд бериши имкони бошқаларга нисбатан кўпроқлигини ўйлаб қувондим. Яна бир жиҳати, балки, асли асосийси ҳам шудир – ўз вақтида муаллиф ҳам юрагида кураш ёлқини билан яшаб кўргани, яъни кураш шавқи, зафар нашидасию мағлубият изтироблари унга бегона эмас, айни ҳол унинг Чўлпонни англашига яхшигина замин бўлади, деб ўйладим.

Чўлпоннинг ҳаёт йўли шундайки, бор ҳолича тасвирланганида ҳам рисоладаги “романий қаҳрамон” талабларига жавоб бераверадигандек. Бироқ бу жуда жўн тасаввур, зеро, бадиият ҳодисаси диспозиция (ҳаёт материали) композиция (бадиий асар)га айлантирилгандагина воқе бўлади. Билгичлар айни шу жиҳатни, яъни диспозицияни композицияга айлантира олиши иқтидорини истеъдод кучини намоён этувчи асосий кўрсаткич санашлари бежиз эмас. Тан олиши жоиз, Набижоннинг аввалги асарларида ҳам мазкур қобилият ниш берган эди, “Тегирмон”да баравж барг ёзибдики, диққатни шундай дейишига асос берган нуқталарга қаратсак.

Аввало, асарнинг эпик кўлами гоят салмоқли эканини айтиши жоиз – журналхонларга тақдим этилгани бешдан бир қисми, холос. Роман вақти 1932 йилдан бошланса-да, ретроспекция орқали 1875 йил – чор қўшинлари томонидан Андижоннинг забт этилиши воқеалари қадар ёритилган, яъни хомчўт қилсак, қарийб олтмиш йиллик воқеалар қаламга олинган. Асарнинг ретроспекция усулига қўрилгани вақт эътибори билан бир-биридан йироқ, бироқ бадиий концепцияни шакллантириши ва ифодалашда муҳим воқеа-тафсилотларни бир-бирига узвий боғлиқ тарзда уюштириши имконини берган. Дейлик, шоирнинг бобоси Муҳаммад Юнус баҳонасида Андижоннинг босиб олинishi, отаси Сулаймонқул баззоз баҳона эса Дукчи эшон кўзголони воқеалари ёритилган. Албатта, бу тафсилотлар ёш Чўлпон истиқлол дардини юқтирган шароитни тасаввур қилишимиз, унинг ўсмир ёшиданоқ бу йўлда астойдил ҳаракат бошлаганига ишонимиз учун зарур. Иккинчи ёқдан, улар юртда мавжуд аҳволга уч авлод вакилларида ҳар бирининг ўзига хос муносабатини намоён этиб, бунинг сабабларини англаш ва англашига хизмат қилади. Ўз навбатида, худди шу тафсилотлар кейинроқ ота-бола орасида юзага келувчи зиддиятнинг туб омилларини тушунишимизга ёрдам беради. Кўриб турганимиздек, бу ўринда тафсилотлар полифункционаллик касб этмоқда, деталнинг қиммати эса, биласиз, зиммасидаги бадиий-эстетик юкнинг залвори билан белгиланади.

Яна бир муҳим деталь – тегирмон, унинг асарга ном бергани ҳам бежиз эмас. Навқирон ўттиз бешда, мусофирчиликда хасталаниб ётган Чўлпон “ҳаёт – тегирмон” деган хулосага келди, фақат унда “бош чаноқларига ўхшаш бугдой донлари тегирмоннинг япалоқ тоши остига бирин-кетин сурилади... ҳосил бўлган ун қип-қизил – қон тусида... шунинг учун ҳаммаёқ алвон-алвон...” Ўзининг кўрган-кечирганлари асосида Чўлпоннинг шўро тузумини айни шу тарз образли идрок этиши, назаримда, гоят табиий. Тегирмон таърифидеги мана бу чизги ҳам чинакам бадиий топилма: “Ундаги зим-зиёлик чор тарафи – девору шифтидаги тўқ қизил ранг туфайли бироз ёришгандек кўрингани билан, аслида, зулумотга тўла”.

Қаранг, зулумотни ҳам кўра олиш керак экан-да! Ахир, Чўлпон зулумотни кўриб эзилган вақтлар аксарият кишилар қизилликнинг ишигига алданиб ўтмадиларми?! Яна бир муҳим чизги: ҳаммаёқ алвон бўлгач, тегирмончининг ҳам “бошдан-оёғи қип-қизил бўлиши аниқ. Бироқ у кўринмасди...” Ҳа, тегирмончи йўқ, лекин тегирмон ўз ҳолича айланаверади – халқимиз бошига тушган шўришларнинг бош сабаби ҳам Ленин, Сталин ва ё бошқаси эмас, тузумнинг ўзи!

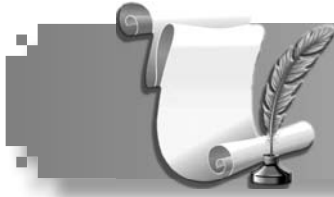
Тегирмон асарнинг кўп ўринларида эсланади, муҳими, ҳар гал муайян бир бадиий-эстетик вазифани адо этади: бир ўринда ўқувчи идрокини йўлга солса, бошқасида қаҳрамон руҳиятига кўзгу тутлади. Бироқ унинг энг муҳим функцияси – гоаявий лейтмотивни асар давомида вақти-вақти билан эслатиб, таъкидлаб, кучайтириб туришдан иборатдир.

Тагин бир жиҳатни алоҳида таъкидлаб ўтгим келади. Романда воқеа-ҳодисалар бош қаҳрамон – Чўлпон нигоҳи орқали, урф бўлган ибора билан айтсак, унинг “қалб призмасидан ўтказиб” тасвирланади. Адиб талқинидаги Чўлпоннинг воқеаларга муносабати эса холис ва самимий, у ҳар нени миллат манфаати ва тараққийси нуқтаи назаридан баҳолайди. Мазкур усул қаламга олинган давр воқелигининг теран бадиий идрок этилишига кафолатдир. Муҳими, Чўлпоннинг гоҳи кучли ҳаяжонга йўзрилган, гоҳ эса совуққон ва аксар оғриқли мушоҳадалари орқали ўқувчи ўша давр руҳига яқинлашади, ўзини унга бевосита алоқадор деб ҳис қилади. Адашмасам, муаллиф ўз вақтида М.Горький “Клим Самгиннинг ҳаёти”да, Б.Пастернак “Доктор Живаго”да қўллаган усул, яъни тарихдаги ўта мураккаб – октябрь тўнтариши етилган, амалга ошган ва даҳшатли оқибатлари юз берган даврни зиёли нигоҳидан ўтказиб бериш усулини адабиётимизда илк бор синаб кўришга жазм этган. Неларнидир андишасини қилиб баҳо беришдан тийилгим келади-ю, журъатга, ижодий жасоратга ҳақ бермаслик ҳам инсофдан бўлмаса керак.

Албатта, асарда ҳали сайқалланиши, пишитилиши, пухтароқ ўйлаб кўрилиши зарур бўлган ўринлар йўқ эмас. Хусусан, биографик маълумотлар хронологияси ўзгартирилгани доим ҳам ўзини оқламагандек кўринди; ўтмиш тасвиридаги баъзи фактик чалкашликларга кўзим тушди; фаолиятига ҳозирда турлича баҳо берилаётган айрим тарихий шахсларнинг номи ўзгартирилса, дуруст бўлармиди, деб ўйладим. Бу камчиликлар жузъий. Муаллифнинг ўзига талабчан ижодкор экани, майли-да, анжанчасига аввал бир “жириллаб” олиб бўлса ҳам камчиликларни тан ола билишини ҳисобга олсак, улар албатта тузатилади...

Набижон ўзига устоз билган атоқли адибимиз Пиримқул Қодиров, “Хайём” билан танишиб чиққач, “Кўлингиздан келади, энди Чўлпон ҳақида роман ёзинг, мен улгурмайман, чоғи!”, деган эканлар. Набижонни устоз адиб васият мақомида даъват этган ишининг урдасидан чиққани, ўқувчиларни эса яхши асар билан чин дилдан қутлайман.

Дилмурод ҚУРОНОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

НАЗМ

Минхожиддин МИРЗО

1965 йилда туғилган. Ўзбекистон Миллий университети журналистика факультетини тугаллаган. Унинг “Нилуфар”, “Висол хабари”, “Юлдузим” номли шеърый тўпламлари, “Қайғу гули”, “Согинч салтанати” дostonлари, “Саодатга элтувчи қудратли куч” номли эсселар китоби чоп этилган. “Шуҳрат” медали, “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган журналист” фахрий унвони билан тақдирланган. Айни дамда, “Гулистон” журнали бош муҳаррири вазифасида фаолият кўрсатмоқда.

ОФТОБГА НУР БЕРИБ ТУРИБСАН, ХАЛҚИМ

* * *

Меҳру муҳаббатдан сўз очсалар гоҳ,
Бағрикенг қай юрт деб излаб қолсалар?!
Дунёни бир сирдан этмоқ-чун огоҳ,
Кўнглимдан бир гурур кўкка юксалар.

Қайдадир ўқидим, офтоб ҳам азал
Меҳрдан тафт олиб тураркан қалқмай.
Ўзбегим меҳридай меҳр кўрмадим,
Оламнинг қай бурчи, четига боқмай.

Тўғри, ҳар ким учун ўз эли буюк,
Гоҳ ўзни санаб ҳам кўрдим бегона.
Шунда ҳам англадим, ҳаммадан суюк
Элим, сен дунёда меҳри ягона.

Қувват олар эмиш англадик қуёш,
Меҳр бор экан-ку, у ҳам бор доим.
Жаҳолат ҳукмига бош эгса бардош,
Шундан бошланмасми, қиёмат қойим?!.

Ҳа, кўндир дунёда меҳрли эллар,
Бироз муболага қилурман, балким –
Дилдаги ул буюк меҳринг, сеҳринг-ла,
Офтобга нур бериб турибсан, халқим.

ЖАННАТ ЮРТИМ

Бу дунёда умидвор ҳар дил,
 Дуо бирла қилуркан ният.
 Жаннатингдан жой бергил, Тангрим
 Ором топай дейди абадият.

У билмас лек, кўкдами, қайда
 Орзулаган жаннат боғлари?
 Сув ўрнига шарбатлар оққан,
 Чаманзорлар, беҳишт тоғлари.

Йўқ, куфр деб атаманг сўзим,
 Ҳақ ваъдасин этмасман инкор.
 Шукрим – дилда юртимга боқиб,
 Заминда ҳам дейман жаннат бор.

Бошланарку, қалбдан ободлик,
 Эзгуликнинг чўғи юракдан.
 Бунда элнинг ҳаёти тотлик,
 Жаннат файзи ёғар фалакдан.

Меҳнат билан ризқ топар ҳамдам,
 Ҳаётдан мамнун, кўнгли тўқ.
 Риёқору юртфурушларга,
 Бузғунчига бунда ўрин йўқ.

Мағрур, озод яшар эл-улус,
 Ўзига бек, ўзига хондир.
 Ёвларин маҳв этолган жасур,
 Боболари жаннатмакондир.

Лафзи ҳалол, юртига қалқон
 Мардларининг қадди адл – тик.
 Тўрт фаслки, тўхтовсиз гуллаб,
 Яхшиликдан унар яхшилик.

Ҳеч манзилда бахт топмас тайин,
 Жаҳолатга асир бўлган жон.
 Жаннатни ҳам обод этгайдир
 Юртин жаннат этолган инсон!

* * *

Билсанг, доим шукрим дилимда,
 Ҳар ишимга ўзинг муҳосиб.
 Бу дунёда лойиқ кўрсанг, бас,
 Инсон деган номга муносиб.

Дил лавҳида тугилган калом
 Таҳририда сеҳрингни сезгум.
 Олаётган ҳар нафасимда
 Ҳар бир ишда меҳрингни сезгум.

Ўзинг Холиқ, қудрат-қувватинг,
 Қисматимни нурга йўлдош қил.
 Зулмат ичра қолса вужудим
 Юрагимни ўзинг қуёш қил.

ТАСОДИФ

Қанча кутган эдим бу учрашувни,
 Қанча илтижолар қилиб тунлари.
 Сабрим ниҳолининг гуллашин кутиб,
 Ўтди ёшлигимнинг азиз кунлари.

Ўйчан кўзларимга тикиласан жим,
 Маънос қорачигда гамни кўрасан.
 Бу бизга тақдирнинг эҳсони балким,
 Кўзларинг айтмоқда, демак, севасан.

Шу бахтни ўзи ҳам менга кифоя,
 Шу лаҳза қувончи минг йилга етар.
 Эй ҳаёт, бас, энди, олгил ҳижронинг,
 Изтироб, юзимдан пардангни кўтар.

Оҳ, фурсат, қанчалар тез ўтасан, сен,
 Наҳотки, кетар у яна минг йиллар?
 Ортидан боқаман бир сўз деёлмай,
 Мен билан қўшилиб ёшлигим йиғлар.

* * *

Барибир, бандамиз Ҳақнинг наздида
 Ўзи беради-ку аъмолимизни.
 Нечун сиз яшайсиз жоним қасдида
 Яратган белгилар камолимизни?!

Шундайкан, бас, дўстим ҳасадни қўйинг,
 Бевақт кўзларимга қалқимасин ёш.
 Тунда ой борлиқни ёритгани-чун
 Ҳасад қилмайди-ку мунаввар қуёш!..

* * *

Севиб-севиб Мажнун бўлиб ўтганлар бор,
 Бол ўрнига ҳажр захрин тотганлар бор.
 Қор остидан гул изласам, нима бўпти,
 Аёзда ҳам баҳорини кутганлар бор.

* * *

Истиқлол нелигин англамоқ бўлсанг,
 Сенга чин юракдан айтар сўзим шул:
 Озод юртга Чўлпон бўлиб назар сол,
 Боту бўлиб севин, Элбек бўлиб кул.

ОБОД МАНЗИЛЛАР

*Дўстим, озод кўнгил ила озод бўлди юрт,
Дўстим, обод кўнгил ила обод бўлди юрт,
Элим деган ҳар юракда бунёд бўлди юрт,
Шукрким, тилда хушниятдан яшинади диллар,
Қайга бормай, кўз ўнгимда обод манзиллар.*

*Қўёш қучоқ очган юрт бу азиз, мўътабар,
Қишлоқлари шаҳарларга тенгу баробар,
Саболарин тилларида ҳар тонг хушхабар,
Шукрким, тилда боғларидан кетмас булбуллар,
Қайга бормай, кўз ўнгимда обод манзиллар.*

*Пахтасидай кўнгли пок эл, бахтга харидор,
Бир тарафи бугдойзору бир тараф гулзор,
Ободликни шиор этган муаззам диёр,
Шукрким, тилда чарогондир оқишомлар, тунлар,
Қайга бормай, кўз ўнгимда обод манзиллар.*

*Аждодларин руҳларини шод этган авлод,
Ҳар қадамда фарзандлари унга қўшқанот,
Бунёдкордир, ҳар дам ёрдир матонат, сабот,
Шукрким, тилда осмонида йўқдир тутунлар,
Қайга бормай, кўз ўнгимда обод манзиллар.*

*Илтижо қил, мудом дўстим, толе ёр бўлсин,
Бу чаманда тинчлик доим барқарор бўлсин,
Ўзбекистон – она диёр, қаддин тиклаган –
Буюк қалбли фидолари соғ-омон бўлсин,
Шукрким, тилда бизга Ҳақдан инъом бу кунлар,
Қайга бормай, кўз ўнгимда обод манзиллар.*

НАЗМ

Мақсуда ЭГАМБЕРДИЕВА

1955 йилда туғилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг филология факультетини тамомлаган. “Гулбарг”, “Мактуб”, “Насиба”, “Осмон соҳилида” шеърӣ тўпламлари, болалар учун “Қалдирғочнинг қўшиниси”, “Она бўрининг ҳийласи”, “Ақлсиз сичқонча”, “Шимол айиги ва оқ қуён”, “Мушук нега сичқонни қувади?” шеърлар ва эртаклар тўпламлари нашр этилган.

ШҲЛҚИНАЛАРДА ҚҲЁШ ШҲЪЛАСИ

ЎЗБЕКИСТОН

Икки дарё оралигида
Қалдирғочлар тонгни уйғотар.
Лайлақлар қўз қорачигида
Ҳур шамоллар бешиқ тебратар.

Алп тоғларнинг назари тушган
Юлдузлари ёнар парпираб.
Амударё, Сирдан сув ичган
Ризқ гуллари яшнар гуркираб.

Чинорларнинг мудроқ қўлкаси
Уйқусини қувар тунларнинг.
Улғаяди Ватан эртаси
Қанотида олтин қунларнинг.

Ҳаёт қайнаб-тошган жомини
Тонг қўяди қуёш йўлига.
Борлиқ қутлаб ишқ айёмини,
Садо торин олар қўлига.

ҚИЗИЛ ГУЛИМ

Қизил гулим, кўнглим қасдида
Дард йўлига чўғларин сочар.
Қизил гулим, олов дастида,
Юзидан тун пардасин очар.

Қизил гулим, кўнглим қасдида
Шафақларни ёндирар, ёниб.
Бўронларга айтур қасида:
Азоб тилаб, азобга қониб.

Қизил гулим кўнглим қасдида
Ёқавайрон, паришон ҳоли.
Ёгаётган қорнинг остида
Титраб турар кўнглим мисоли.

Қизил гулим, кўнглим қасдида
Тўлғонади ойдинлик аро.
Қизил гулим, гуллар фаслида
Ўз бағрини айламини яро.

Қизил гулим, кўнглим қасдида,
Осмонни ҳам йиғлатди юм-юм.
Аммо гофил диллар наздида,
Қилар эди мудом табассум.

Қизил гулим, кўнглим қасдида
Булбулларга тутгайдир наво.
Муҳаббатнинг берк қопқасидан
Хабар кутар, дилгир, бенаво.

Қизил гулим, кўнглим қасдида
Изларимни кўрар уйғониб,
Дунёларнинг томи устида
Қўл силтайди, баридан тониб.

Қизил гулим, кўнглим қасдида
Сояларни қувар гоҳида.
Қизил гулим, кўнглимни излар,
Кўнглим ётар армон чоҳида.

АЙРИЛИҚ

Эшитилар шамолнинг саси,
Ортга қайтмас энди оқар сув.
Тўлқинларда қуёш шуъласи,
Қочиб борар мисоли оху.

Ҳеч ким билмас, кимда эди айб,
Аздарилар кўнглининг тахти.
Йўл устида турар қорайиб,
Айрилиқнинг гамгин дарахти.

ОРЗУНИНГ ШАМОЛИ

Орзунинг шамолига етиб ололмадингиз,
Етиб олганингизда нима қилар эдингиз?

Ишқнинг довдир тўлқинин тутиб
ололмадингиз,
Тутиб олганингизда нима қилар
эдингиз?

Бахт қушини муносиб кутиб
ололмадингиз,
Кутиб олганингизда нима қилар
эдингиз?

ҲАЁТ ЙЎЛЛАРИДА

Умр ўтмоқдадир гоҳ ҳуд, гоҳ беҳуд,
Ойлаб бир-биримиз кўрмаймиз, уни.
Келиб-кетмоқдадир кузлар сербулут.
Баҳор ҳам напармон тикар чодирин.

Ҳаёт йўлларида уриниб, иним,
Яшарсан оиланг бағрини бутлаб.
Фарзандларинг учун билмасдан тиним,
Бировни юпатиб, бировни қутлаб.

Қадрдон гўшада суянчиқ ота
Ва мунис онамиз яшарлар кутиб.
Ҳамон бизлар учун заҳматлар торта,
Ҳамон қўлда борин бизларга тутиб.

Биламан, англарсан эртами ё кеч,
Ғаниматдир бизга узоқ-яқинлар.
Уларнинг меҳридан биз оламиз куч,
Ҳали олдиндадир энг яхши кунлар.

Майли, ука, ойлаб кўришмасак ҳам,
Жигаримсан, ахир, топгил фароғат.
Аслида, бу дунё доим бири кам,
Аслида, ҳеч кимда йўқдир ҳаловат.

* * *

*Бошимдаги рӯмолимни ҳилпиратти
Қўқонимнинг шўх шамоли эсиб, ногоҳ.
Дунё, сенинг бозорингни дил сайратти,
Дил сўратти, дил сўратти, чекканча, оҳ.*

*Дунё, сенинг бозорингда фироқ арзон,
Дунё, сенинг бозорингда иқбол ярим.
Юрагимни ўртайверар эски армон,
Қўлларимдан тушмас сира дардли торим.*

* * *

*Қалқиб-қалқиб оқар бир қизил олма,
Хотирамнинг гўзал тўлқинларида.
Шу қизил олмадан кўзларин олмас,
Бир йўловчи ҳамон. Танишдек жуда.*

* * *

*Тўкилиб-тўкилиб, оҳ, сузук ёмғир,
Кезиниб-кезинмас, оҳ, нозли насим.
Олмалар тўкилар дапқир дапқир,
Тераклар ортида алвон уфқ жим.*

АЛЛАКИМ

*Қор тушган кўчага туради боқиб,
Аллаким.
Эзгин хаёллари сувдайин оқиб,
Аллаким.
Оҳорли дунёни қучар хаёлда,
Аллаким.
Қалби қалдирғочдек учар хаёлда,
Аллаким.
Қорни гарч-гурч босиб боради кетиб,
Аллаким.
Қорда излар солиб боради ўтиб,
Аллаким.*

Қўқон

Муродбой НИЗАНОВ

1951 йилда туғилган. Қорақалпоқ Давлат университетининг педагогика факультетини тамомлаган. “Охират уйқуси”, “Ошиқ бўлмаган ким бор?” романлари, “Ақчагул” қиссаси, “Ноёб нусха” пьесаси муаллифи. “Шунақаси ҳам бўлади” деб номланган ҳажвий шеърлар тўплами чоп этилган. Адабий сценарийлари асосида 8 та бадиий ва 4 та мультфильм суратга олинган.

ДУШМАН

Романдан парча

Бешинчи бўлим

1

Алламаҳалгача Марямнинг кўзига уйку келмади. Кун қисқариб, тунлар узайиб қолган куз фасли эди. Тонгнинг отиши қийин бўлди. У анча вақтгача бедор ётди, охири тоқати тугаб, Ирисназарни аста туртди:

– Ухляяпсизми?

– Тинчликми? – деб Ирисназар безовталаниб ёстикдан бошини кўтарди.

– Бехузур бўлиб кетаяпман.

– Онамни уйғотайми?

– Йўқ... Тонг отсин-чи.

Ирисназар ўрнидан туриб, пилик чироқни ёкди. Хона ғира-шира ёришди. Марям кошларини чимириб, кўлини бикинига тирганча хона бўйлаб юрарди.

– Тинчликми, келин? – дея Ойсара айвондан овоз берди.

Марям юришдан тўхтаб, жим бўлиб қолди.

– Кираверинг, она, – деди Ирисназар.

Ойсара ичкарига кириши билан Ирисназарга буюрди:

– Болам, сен тезроқ бориб қудағай билан Ойқизни уйғот, биронтаси келиб, чакалокнинг киндигини кесади. Ўзинг бориб отангнинг каватида ётавер. Бу ерда эркак киши қиладиган иш йўқ.

Ойгул билан Кунбиби келгунча Ойсара тўшакни йиғиштириб, тўрдан жой очди.

Марям дардга чидамли чиқди. Лекин у дардини ичига ютгани сайин Ойсара билан Кунбиби безовталаниб қолишди.

– Қудағай, – деди Кунбиби, – бизнинг ўғилга айтинг, томнинг ортида битта кўён юрибди, ўшани отиб ташласин!

Марям бу гапнинг маъносини тушунмади. Ўзича Кунбибининг ярим тунда ташқарида юрган куёни қандай қилиб пайқаганига ҳайрон бўлди.

Бироздан сўнг ташқарида милтиқ отилди. Чўчиб тушган кампирлар шу заҳоти Марямга юзланишди. Бироқ унинг чеҳрасида ҳеч қандай ўзгариш юз бермаганини кўриб, иккаласи ҳам маънодор бош чайқаб кўйишди.

– Бу бояқиш неча йил ўт-оловнинг ичида яшаб, кўрқувни ҳам унутиб кўйган-да, – деди Ойсара.

Кампирларнинг бу тадбири иш бермади. Марямнинг эрталабгача ҳам кўзи ёримади. Кампирларнинг эса нима қилишни билмай, боши қотиб қолган эди.

– Элдан бекор кетдиг-ов, – деди Ойсара бош чайқаб. – Овулда бўлганимизда келинни фойтунга солиб, дўхтирга олиб борардик.

Бомдод намозини ўқиб бўлиб, жойнамозини йиғиштираётган Қудайназарга бу гап ёқмади.

– Нима, сени дўхтир туғдирганмиди? – деди у аччиқланиб.

– Тўғри-ку, куда, лекин “шошган ўрдак сувга кети билан шўнғийди” деганларидай, биз ҳам нима қилишни билмай ўтирибмиз, – деди Кунбиби.

– Ундан кўра, ирим-сирими бўлса, қилиб кўринглар!

Шундан сўнг Ойсара ташқарига чиқди.

– Келин анча толиқиб қолди, – деди у Марямнинг атрофида гиргиттон бўлиб юрган Кунбибига. – Билсангиз, айтимини айтинг, қудағай.

– Шу билан мушқулимиз осон бўлиб қолармикин, деб умид қилувдим...

– Келин бечора қийналиб кетди... Ҳозир, жоним, ҳозир! Бир замонда кўрмагандай бўлиб кетасан.

Кунбиби кўшиқ айтишга тушди:

– Ўн саккиз минг оламини,
Йўқ ердан бор этган,
Одамзоднинг зурёдин,
Тупроқдан бунёд этган,
Қодир эгам, мадад бер.
“Ол, кулим” деб кўллагин,
Фариштангни йўллагин,
Ўзинг ишин ўнглагин,
Қодир эгам, мадад бер.
Суйган бандангни тенг кўриб,
Тангрим, ўзинг ўнг қилиб,
Икки жонни тенг бериб,
Қодир эгам, мадад бер.

Кутилмаганда чақалоқ йиғиси эшитилди.

– Суюнчи беринг, дадаси, қиз набирали бўлдингиз! – деди Ойсара уйдан чиқиб.

– Набира муборак бўлсин, куда! – деди унинг ортидан шошилинич чиқиб келган Кунбиби ҳам хурсанд қиёфада. – Илойим, умри билан берган бўлсин!

– Айтганинг келсин, – деди Қудайназар ҳам енгил тин олиб. – Келиннинг аҳволи қалай?

– Худога шукур, ўзига келди.

Кун пешинга оққан бўлса-да, эрталабдан бери ҳеч ким туз тотгани йўқ эди. Ойгул шу заҳоти сутли гўжа пиширишга тушди. Ойсара ёғ доғлаб, гўжага қуйди. Кунбиби чақалоққа йўргак тайёрлади. Хуллас, ҳамма Марямнинг теварагида парвона эди.

– Набирангизга нима деб исм кўясиз? – дея сўради Ойсара ҳаммалари дастурхон атрофига ўтиришгач Қудайназардан.

– Набирам ўғил бўлса, исмини Дўстназар кўярман, деб ният қилган эдим, – деди Қудайназар жилмайиб. – Лекин қиз бўлсам, берганига шукур. Қудағайнинг икковинг ўйлашиб, ўзларинг бирор исм кўя қолинглар.

– Ана, кудағай, бобоси рухсат берди, – деб Ойсара Кунбибига юзланди. – Ўзингиз набирамга ярашадиган бирорта исм топиб беринг.

Кунбиби бироз ўйланиб қолди.

– Қуда, “сиз қайда-ю, биз қайда эдик, икковимизни туз хайдади”, деган экан қадимда биттаси. Шу айтгандай, бири Мағрибда, бири Машрикда ўсган йигит билан қизнинг юлдузи-юлдузига тўғри келиб, оила қурди. Бунинг устига, икковининг бир-бири билан кумридай тотувлигини кўрган одамнинг ҳаваси келади. Аслида, кумри деганлари бир беозор қуш бўлади. Маъқул десангиз, қизчанинг исмини Қумри деб кўйсак.

– Баракалла, кудағай! Жуда маъқул!

– Ўнг бўлсин, қуда!

– Ўнг бўлсин, дадаси!

– Ҳаммангизга қутлуғ бўлсин, болаларим!

Шундай қилиб, Қумри дунёга келди. Қудайназар кун уфққа оққан маҳалда Алини отга миндириб, набира тўйининг хабарини етказиш учун Балиқчи овулига жўнатди. Айтимбет билан Абжамилни аравага солиб, ўзи билан олиб келишни қаттиқ тайинлаб юборди.

2

Ирисназар билан Али ўқишга кетишгач, Қудайназар бутунлай яккаланиб қолди. Овул четига экилган қовун полизидаги чайладай қаққайиб турган иккита қақирада қўшалок кампир билан келинчаклар яшашади. Эркак зотидан ёлғиз Қудайназарнинг ўзи... У табиатан хотин-халаж билан хангомалашиб ўтиришга одатланмаган, шу боис улар билан гаплашганда “ҳа” ёки “йўқ” дейишдан нарига ўтмайди. Ёнида Айтимбет ёки Абжамил бўлганида-ку, қўшалок ёстикни кўксига буклаб олиб, гурунгни болалик чоғларида ариқдаги сувни мириқиб симирган кезларидан бошлаган бўларди. Чойнак-чойнакка уланиб кетарди ўшанда.

Қудайназарнинг кўнгли ана шундай завқли гурунглари тусайди. Бахтга қарши Айтимбет билан Абжамил ҳам узокда. Жимжит ҳовлида фақатгина хўрознинг қичқириғи-ю, сигирнинг мўърашини, отнинг пишқириғини эшитасан, холос.

Одамнинг тафтини одам олади, деб бежиз айтишмаган экан. Қудайназар ҳам анчадан бери хонанишин яшаб, обдан зериккан эди. Бир куни эрталабки чойни ичиб, отга минди. Кампири ҳам ундан “йўл бўлсин?” деб бир оғиз сўрамади. Буям бир ирими-да. Аёл киши эрталаб эридан йўл сўраса, унинг иши ўнгидан келмас эмиш. Бу нарсани ҳеч ким аёлларга ўргатмаган. Ўзлари муштдай қизлик чоғидан катталардан эшитиб, қулоғига қуйиб олишади. Шу билан бир умр хотирасида мухрланиб қолади.

Кимсасиз тўқайда отни ўз эркига кўйиб бораётган Қудайназар йўл-йўлакай гурунг берадиган бирор кишига дуч келмади. Охири у одатдагидек, елкасида ўтирган фаришталар билан гаплашишни ихтиёр қилди.

– Сен нотўғри қилдинг, – ўнг елкасида ўтирган фаришта ҳар кунги гапини такрорлади.

Қудайназарнинг бу гапга ён бергиси келмасди.

– Қачон? Қаерда нотўғри иш қилибман?

– Овулдан кўчишда.

– Нега?

– Ҳалиям хатоингни тушунмадингми? Ахир, сен энди беўй гўдак эмас, ёши етмишдан ошган қариясан! Қолаверса, элнинг оқсоқолларидан бири эдинг. Қилган ишинг ўзингга ярашадими? Айтимбет оқсоқол: “Қушчи кетганини кўрган эдим, лекин бошчи кетганини кўганим йўқ эди”, деб бекорга айтгани йўқ эди. Шу гап сенга таъсир қилмадими? Бу гапни шунчаки эшитдинг, бундоқ дўппини бошдан олиб, мағзини чақишга уринмадинг.

– Ахир, ўшанда мен аллақачон кўчишга қарор қилиб, йўлга тадорик кўриб кўйган эдим-ку.

– Кўчишга қарор қилган бўлсанг, Айтимбет оқсоқолни кига боришингнинг нима кераги бор эди? Кетавермайсанми эшагингга хала босиб!

– Айтимбет оға улуғ одам, бирров олдидан ўтмасдан кетолмас эдим.

– Сен унинг ёшини ҳурмат қилганинг учун эмас, елкангдаги қиёматлик қарзингдан кўрққанинг учун бординг. Кўзи очиклигида отининг хунини тўлаб кўяй, эрга-бир кун чол ўлиб кетса, бўйнимда қарз бўлиб қолмасин, деган хавотир сени у ерга етаклаб борган эди. Лекин Айтимбет сендан кўра тантироқ экан. Неча йил бурун миндириб кўйган оти учун ҳақ олмади. Ўйлаб ўтирмай, отидан кечиб юборди. Мен сени Айтимбетдан кўра сахийроқ чиқар, деб ўйлаган эдим. Лекин ундай бўлиб чиқмади.

– Мен ҳам битта говмиш бериб тиктирган чопонимни Айтимбет оғанинг елкасига ёпиб кетдим-ку?

– Эвазига чолнинг фотиҳасини олдинг, шу билан чопоннинг хуни тўланди... Сенинг ундан бориб рухсат сўрашингга яна бир сабаб бор эди.

– Қанақа сабаби?

– Жимгина кетганингда, эл сенинг нега кўчганингдан беҳабар қоларди. “Ортимда дув-дув гап қолсин”, деб бординг сен. “Овул аҳли менинг аразлаб кўчганимни билиб кўйсин”, деган ниятда борган эдинг!

– Мен овул аҳлидан гина қилганимни Айтимбет оғага айтганим йўқ-ку?

– Тўғри, айтганинг йўқ! Лекин у ҳам ёш бола эмас! Одамларнинг тилида юрган миш-мишларни у эшитмаган, деб ўйлайсанми?

– Унда нима қилишим керак эди? Қулоғим қар, кўзим кўр бўлиб, шунча гап-сўзларга жимгина чидаб юраверишим керакмиди?

– Хонларни ҳам сиртидан ғийбат қилишган. Нима, сен хондан ҳам ортиқмисан? Ёки биров келиб юзингга бир нарса дедими?

– Йўқ. Лекин орқаворатдан ҳаммасини эшитиб юрардим.

– Чидасанг бўларди-ку.

– Мен-ку, чидашим мумкин эди, лекин келинимни аядим. Бояқиш урушда тупроқнинг остидан боламни кавлаб олиб, жонини сақлаб қолди, ўғлим эса қайтадан урушга кириб, ёвни Берлингача кувиб борди. Шунинг ўзи унинг ғалабага кўшган ҳиссаси эмасми? Шу ишларни қилган бояқиш ожизани душманга чиқариб кўйиш инсофданми? Кўра-била туриб, бундай адолатсизликка жимгина чидаб юришим керакмиди?

– Кўч-кўронингни орқалаб жўнаб қолгандан кўра, нега одамларга шуни тушунтирмадинг?

– Кимга тушунтираман? Мен гапирганим билан, келиним гапиргани билан одамлар бунга ишонармиди? Одамлар тўғри гапдан кўра кўпроқ миш-мишларга ишонишади. Келинимнинг табиати бошқа. Марям ўтрик-ёлғонларга чидаб яшашга ўрганмаган. У бундай гапларни кўтара олмасди. Ё кетиб қоларди, ё ўзини бир бало қилиб кўярди. Мен мана шунисидан кўрқдим. Ўғлимнинг оиласини сақлаб қолиш учун шундай йўл тутдим.

– Унда нега ўзинг виждон азобида юрибсан?

– Бошқа чорам йўк. Менинг бошим тошдан қаттиқ, ҳаммасига чидайман!

– Бекор қиласан, Қудайназар! “Ит гина қилади, эгаси сезмайди”, дейишган. Сенинг аразлаб кетганингни овул-элда ҳаммаям тўғри тушунгани йўк. Бировлар сиртдан сени кекчиликда айблаб юришибди. “Эл-юртнинг юзига оёқ кўйиб кетди”, деб маломат қилишяпти. Ҳалиям кеч эмас, овулга қайт!

– Йўк! Қайтиб боролмайман. Одамлар “бузоқнинг югургани сомонхонагача экан-да”, деб баттар устимдан кулишади.

– Ҳеч ким қулмайди. Қайтанга, сен қайтиб борсанг, элга барака қайтгандай қувонади улар. Кетаётганингда одамлар сенга ақл ўргатолмади. Биринчидан, кўчганингни ҳеч ким сезмай қолди, қолаверса, қайси оилада бола ўз отасига “бу ишингиз нотўғри”, деб айта олади? Сен шу элнинг отаси эдинг-ку? Улар ҳозир отасидан айрилди. Овул етим қолди. Эгасиз қолган элда оғизбирчилик йўқолади. Оғизбирчилик йўқолган элдан барака кўтарилади. Фарзанд отанинг, ёш киши кексанинг юзига тик қарайдиган бўлади. Оқибатда, эл бузилади. Бузилган элнинг ризқ-насибаси қирқилади. Элдан эл кўчади. Сен шунга сабабчи бўласан! Ҳаммасининг уволи сенинг елкангга тушади, Қудайназар! Шу вақтгача йиққан савобларинг кўкка созурилади. Вақти-соати етганда, сенинг ёнингни олиш учун мен ҳам гап тополмай қоламан. Ҳалиям кеч эмас. Қайт ортингга! Катта киши кечиримли бўлиши керак.

– Ундай дема, садағанг кетай, фариштам! Энди мен ортимга қайтолмайман.

– Йўк! Ортиқ қийнама мени!

– Ҳозирок овулга қайт! Кейин бундан баттар қийналасан. Лекин у пайтда кеч бўлади. Қайт! Қайт! Қайт!..

Бу сўз анча вақтгача Қудайназарнинг қулоқлари остида жаранглаб садо бериб турди. У беихтиёр ўнг елкасига юзланди. У ерда фаришта кўринмасди. Боя гаплашиб келаётганида ҳам кўринмаган эди. Лекин Қудайназар уни кўнгли билан сезган эди. Энди эса юраги бўм-бўш, хувуллаб қолди.

– Чиндан ҳам мен овулдан кўчиб хато қилдимми? Янглишдимми ўшанда? – дея минғирлади Қудайназар ўзича.

– Йўк, сен тўғри қилдинг, – деди чап елкасида ўтирган фаришта. – Қадрингни билмаган элда яшаб нима баҳра топардинг? Сен шу элни деб озмунча жон куйдирдингми? Уларни деб от минган мирзалар билан олишмадингми? Кимни деб қилдинг шу ишларни? “Қанотлига қоқтирмай, тумшуклига чўкитмай” парвона бўлганингни бирортаси билдими? Ўша Жўлдас муаллимга “ит ғажиган ошиқ бу”, деб бирорта қиз тегмай юрганида, унинг олдига тушиб, хотинли қилган ҳам сен эмасмидинг? Сенинг соянгда униб-ўсмаганмиди у? Қилган яхшиликларингни билдими у? Қайтанга, сенга биринчи бўлиб кесак отган ҳам ўша Жўлдас бўлди. Мусичадай беозор келинингни ҳам ўша номард душманга чиқарди!

– Йўк, бу гап биринчи бўлиб Қутлимурут оқсоқолдан чикди...

– Соддасан, Қудайназар! Нега оқсоқол келиб-келиб сенинг уйингдагиларнинг хужжатини текширди? Нега бошқа уйларга кирмади?

– Билмайман.

– Билмасанг, бу ғавғони бошлаган ҳам ўша Жўлдас эди. У сенга бир ўзининг кучи етмаслигини билиб, бу ишга оқсоқолни ҳам аралаштирди. Маориф бўлимига хат ёзиб, келинингни ишдан бўшатишга эришди. Ўқувчиларни Марямга қарши қайради. Хотин-халажнинг орасида гап тарқатди. Чунки у мансабидан айрилиб қолишдан кўрққан эди. Марям ўзидан кўра саводлироқ эканлиги учун ундан хавфсирарди.

– Унда нега юкоридагилар Жўлдаснинг гапига қулоқ солишади?

– Чунки немисларнинг одамлар юрагига солиб кетган яраси ҳалигача туз сепгандай ачишиб турибди. Ҳозир ҳеч ким “немис” деган сўзга тоқат қиладиган аҳволда эмас. Сен ҳали-бери ҳеч кимни “немисдан ҳам дўст чиқади”, деган гапга ишонтиролмайсан. Осонликча бу гапга халқнинг қулоғи ўрганмайди. Сен фақатгина юрт Марямнинг миллатини эсидан чиқаргунича чидашинг керак бўлади!

– Хўш, энди мен нима қилишим керак?

– Ҳеч нарса қилишинг шарт эмас! Балиқчи овулидагилар ҳам бошсиз оломон бўлиб яшаб кўришсин! Кейин етишади қадринга!

– Шундоғам қадримга етишяпти-ку?

– Қачон қадринга етишди? Бирортаси олдинга келиб, “биздан ўтибди, Қудайназар оға, шаштингиздан тушинг”, деб бир оғиз айтдимми?

– Айтди.

– Мен беҳабар қолган эканман-да! Қачон айтди?

– Тўйга келишганда.

– Шунчалик ҳам гўлмисан, Қудайназар? Тузингни тотиб ўтирган одамлар бошқа нимаям десин? Хўп, ўшанда улар ўз оёғи билан келишганмиди, ёки ўзинг чақиртирганмидинг?

– Ўзим тўйга айттирган эдим.

– Ана, кўрдингми? Тагин сен қадримга етишяпти, дейсан!

– Шунчалик ақлли бўлсанг, бирон йўл-йўриқ кўрсат! Миям ачиб кетди-ку!

– Маслаҳатим, ҳеч нарса билмагандай жимгина юравер!

– Қанақасига жимгина юравераман? Ахир, юрагимнинг бир парчаси овулда қолиб кетгандай, нуқул оёғим ўша ёққа тортаверади.

– Одамзод ҳар нарсага кўникади.

– Мен кўниколмасам керак. Ҳаммасидан ҳам кўра, Убби отани соғинаман. Ота-онамнинг қабри ҳам ўша ерда қолган.

– Борганинг билан ота-онанг тирилиб келармиди! Сенинг отингда ҳам бир қабристон пайдо бўлса, ёмонми?

– Йўқ, мен унақа кароматгўй одам эмасман. Паймонам тўлса, жасадим аждодларимнинг тупроғига қўшилишини истайман.

– Бунинг қийин жойи йўқ. Мабодо, бошинг ёстикқа тегса, ўғлингга шундай васият қилиб қўясан.

– Демак, овулга қайтмаслигим керак, шундайми?

– Қайтма! Қайтма! Қайтма!..

Бу сўз аввалгиси билан аралашиб кетиб, Қудайназарнинг шуурида аксадо берди: “Қайт! Қайтма! Қайт! Қайтма!..”

Қудайназар бу хитобларнинг қайси бирига қулоқ тутишни билмай, ҳалак эди. Бироздан сўнг оғир ўй-хаёллар гирдобидан халос бўлгач, жилови бўш қўйилган от кимсасиз дала бўйлаб кетиб бораётганини пайқади. Лекин ортга қайтишга ўзининг ҳам кўнгли чопмади.

Қудайназар бу борада яхшилаб ўйлаб олиши керак. Дарров бир тўхтамга келиши қийин. Бунинг учун чексиз кенглик, узоқ, учи-куйруғи йўқ йўл керак. Ўлчоғлиқ масофа унга камлик қилади. Тор жойда бир қарорга келолмайди.

Бироқ айнан қандай қарорга келиши кераклигини билолмай ҳайрон. Бемақсад кезиб юраверган билан поёнсиз дала ҳам унинг ақлига ақл қўшмайди. Шу тобда ёнида кўнглини ёзиб сирлашгудай бир ҳамдами ҳам йўқ. Эртага ҳам, индинга ҳам, балки бир йилдан кейин ҳам унинг дардини тинглайдиган одам топилмаса керак. Демак, у кимсасиз кенгликларда ёлғиз яшаб ўтиб кетавераркан-да? Қазоси етса, таъзиясига халойиқ қаердан йиғилади? Ким унга иймон ўгиртиради? Жанозасини ким ўқийди?

Қудайназар ана шундай чигал ўй-хаёллар гирдобидан қолган эди. Бироқ

унинг дардларини тушунадиган банда йўқ. Атроф жимжит, оғир сукутга толган. Фақат йўлида ора-сира қирғовулар, тўрғайлар “пир” этиб учади, булдуруқлар йўрғалаб ўтади, қуёнлар сакраб қочиб қолади. Аммо бу жониворларнинг ҳеч бири унинг дардларини тушунмайди.

Ўрмончи охиратни эсга олади. Умри поёнига етиб қолгандек туюлади унга. Ҳамманинг юрагига ҳадик ва хавотир солиб турадиган ўша рўзи маъшар ҳозирок бошланса ҳам майли эди, деган ўй кечади хаёлидан. Барибир, бу дунёнинг охирини кўришга Қудайназарнинг умри камлик қилар экан. Қиёмат кўпгач, қирқ йил давом этадиган ёғингарчилик ер юзидаги ҳамма нарсани эзиб, ивитиб, сувга қориштириб юборади. Сўнг Исрофил фариштанинг довули янграгач, гиёҳ мисол тупроқдан ниш уриб униб чиққан одамлар маъшар томон ҳайдаб кетилади...

Айтишларича, тегирмон тортаётган аёллар охират кунда тирик қолишармиш. Бироқ дунёда эркак зоти қирилиб битгач, улар бундай ҳаёт қиёмат синовларидан ҳам оғирроқ эканлигини англаб, ўзларини ўзлари ҳалок қилишаркан. Энг охирида жонини кўзи қия олмаган биргина аёл тирик қоларкан. Аммо у ҳам атрофида юз бераётган даҳшатлардан юраги ёрилиб ўлармиш.

Бу кетишда Қудайназар ҳам ёлғизликдан юраги ёрилиб ўлиб қолиши ҳеч гап эмас...

– Йўқ! Ҳали-бери охирзамон бошланмайди. Ер юзида инсофли, мўмин одамлар бор экан, Одам Ато зурриётларининг ризқи кесилмайди.

Қудайназар болалик чоғларида бир ривоятни эшитган эди. Яратганнинг изми билан қачонлардир Кўҳи Қоф тоғининг қаърида оғздан ўт пуркайдиган ажал аждаҳоси банди қилиб қўйилган экан. Ўша аждаҳо тоғни тешиб чиқа олса, бир нафас билан бутун дунёнинг кулини кўкка совурармиш. Омон қолган тирик жонни эса ямлаб ютиб юборармиш.

Аждаҳо Кўҳи Қоф тоғини тешиб чиқиш илинжида тун бўйи қирқта оёғи билан тошни тирнаб, оғздан ўт пуркаб ҳаракат қиларкан. Ҳар куни тонг арафасида тоғнинг тошлари ҳам қоғоздай юпқариб, аждаҳонинг ёруғ дунёга чиқишига бир баҳягина қоларкан. Бироқ “Оллоҳу акбар!” лафзи билан бошланадиган азон товуши янграши билан Кўҳи Қоф тоғи яна аввалги ҳолига қайтиб, ажал аждаҳосининг барча ҳаракатлари бесамар кетаркан. Лекин у, барибир, тиним билмас экан. Эртаси куни ҳам, индинига ҳам ҳаммасини бошидан бошларкан. Айтишларича, ер юзида азон чақиритишни биладиган бирорта мусулмон қолмагач, ажал аждаҳоси тоғнинг тагидан чиқиб келармиш. Ана ўшанда охирзамон бошларкан.

Қирқ йиллик ёғин ва қирқ йиллик довул ўшанда юз берар, балки. Ким билсин, Исрофил довули ҳам ажал аждаҳосининг қудратидир. Лекин бояқиш аждаҳо одамларсиз бу дунёнинг қизиғи йўқлигини қаёқдан билсин. Ер юзидаги жони бор жондорни ямлаб бўлгач, унинг ўзи ҳам зерикшидан ўлиб қолса керак. Балки душман шунинг учун керакдир. Оллоҳ таоло ҳам бандаларим бу дунёда фақат еган-ичганига хурсанд бўлиб юравермасин, деб баъзиларнинг кўнглига душманлик ҳиссини жойлаб қўйдимикин... Бир нарса дейиш қийин. Бу ёғи Қудайназарга қоронғи...

Балки охирзамон умуман рўй бермас. Ҳар куни субҳи содиқда дунёда неча минг мусулмон тилидан азон янграйди. Ким билсин, Қудайназар айтган азон туфайли ҳам ажал аждаҳоси неча бор Кўҳи Қоф тоғининг тубига қайтадан кишанбанд этилгандир. Бундан чикди, Қудайназар ҳам қиёматни ортга сургудек каромат эгаси экан-да! Лекин нима бўлганда ҳам кўпчиликнинг ўрнини босадиган каромат йўқ эди унда. Таниш-нотаниш бўлсаям, тилини тушунсанг-тушунмасанг ҳам атрофингда одамларнинг

бўлгани яхши экан. Одамларсиз бу дунёнинг зимистондан фарқи қолмас экан. Одамнинг одамсиз яшаши душвор экан.

Қудайназар тўқайзор орасидаги овлоқ маконда яшаётгандан бери шунга ишонч ҳосил қилган эди. Ҳозир бийдай далада ёлғиз кетаётиб, буни яна бир бор ич-ичидан ҳис қилди. Шу боис дарҳол отининг жиловини орқага бурди. Уйга қайтгиси келди. Ҳарқалай, хужрасида кампири, қизи Ойгул бор! Насиб этса, эртага Нукусдан Али билан Ирисназар ҳам келиб қолади. Ана шунда унинг ҳам кулбасига файз киради. Ҳадемай, Қумри ҳам қилиқ чиқара бошлайди. Қарабсизки, Қудайназарнинг уйи ҳам бозорга айланиб кетади. Ўшангача чидаш керак.

Ватан ичида ватансиз яшаш қанчалик оғир бўлмасин, Қудайназар кўнглидаги ҳасратларини кампирига, болаларига, келинига билдирмаслиги керак. Бу кунлар ҳам, ҳадемай, ортда қолади. Фақат тезроқ ортда қолса, яхши бўларди!

3

Орадан яна бир ёз ўтиб, куз ҳам келди. “Одам уч кундан кейин дўзахга ҳам ўрганади”, дейишган. Қудайназар ҳам ёлғизликка кўникди. Энди у орасира бозор кунлари шаҳарга тушиб, чорбоғчининг ҳовлисида чойхўрлик қилиб келишни одат қилди.

Бир гал шаҳарга тушганида чорбоққа отини боғлаб, бозорга кетаётган эди, у ерда чой ичиб ўтирган қариялардан бири чақириб қолди.

– Тенгдошмисан, мендан кичикмисан, бери кел, – деди сийрак соқолли чол.

Қудайназар ноилож ортига бурилди.

– Ассалому алайкум! – дея салом берди у супага яқинлашиб.

– Ваалайкум ассалом, – деб алик олди сийрак соқолли қария. – Кавушингни ечиб, юқорига чик.

Сўнг у чой ташиб юрган аёлга юзланди:

– Келин! Манави кишига ҳам бир чойнак чой дамлаб кел! Меҳмон экан, ҳали чорбоғнинг тартибидан беҳабарга ўхшайди.

Аслида, Қудайназар шу чокқача ҳам шаҳарга кўп бор келган, ҳар гал отини бозорнинг кунботар тарафидаги мўъжазгина чорбоққа боғларди. Ишларини битиргач, дарвоза олдида ўтирган кампирга жой ҳақини тўлаб кетаверар эди. Бироқ у ерда бунақа улкан айвон билан супа йўқ эди. Чойхўрлик қилиб ўтирган қарияларга ҳам кўзи тушмаган эди.

Бу чорбоғнинг салобати ўзгача экан. Қоратол ёғочидан тикланган узун кўрага кам деганда, қирқ-элликта қозиқ қоқилган. Қозиқларнинг бирортаси бўш эмас. Шунинг учун Қудайназар супа яқинида шохи ерга қаратиб қоқилган қозиққа отининг арқонини илдирган эди.

Чорбоғнинг ичкарироғида уйга туташтириб солинган узун айвон кўзга ташланади. Айвоннинг кириш жойи бироз пасткамроқ қурилган бўлиб, нариги томонидаги чорбоғнинг чеккасигача чўзилиб кетган. Супага узун қилиб дастурхон ёзилган. Дастурхоннинг икки тарафида бошига тақя, чўгирма кийган ёш-қари одамлар жой олишган. Эшик ёнида иккита самовар, унинг ёнидаги ерўчоқда тўртта чойгум қозон биқирлаб қайнаб турибди. Чорбоғчи келинчак билан балоғатга етиб қолган бир қиз супага тинимсиз чой ташишяпти. Ичига бир қумғон сув сиғадиган қалай сархум гоҳ челаққа ботирилади, гоҳ қозонга. Хуллас, чорбоғда ғала-ғовур авжида.

– Манави ерга ўтир, – деди бояги чол Қудайназарга қаршисидан жой кўрсатиб.

Қудайназар унинг қаршисида тиз чўкди.

– Қаерлардан сўраймиз, биродар?

– Бешир тарафдаги Балиқчи овулиданман.

– Ҳа-а, бу ернинг тартибини билмаганингча бор экан. Лекин иним... Айтмоқчи, ёшинг нечада?

– Етмиш учда.

– Ҳов, тенгдош эканмиз-ку. Бироқ тўқайда ўсганинг кўриниб турибди, чайир экансан. Бизларга нисбатан ёш кўринасан.

Қудайназар индамади.

– Жўра, сени бекорга чакирганим йўқ. Бу ерда ўтирган одамлар сендан каттами-кичикми, танишми-нотанишми, барибир, уларга салом бериб ўтишинг керак.

– Узр, тақсир, айб биздан ўтибди.

Бу орада келинчак Қудайназарнинг олдига бир чойнак чой қўйиб кетди.

– Энди олдингга қўйилган чойни ичиб ол.

Шу топда Қудайназарнинг чойхўрликка унча тоби йўқ эди. Лекин баҳона килса, яна маломатга қолишини ўйлаб, жимгина чой қайтаришга тушди.

– Исминг нима?

– Қудайназар.

– Яхши исм экан. Худонинг назари тушсин, деб ният қилишган-да. Менинг исмим Сенкибой. Бир-икки бозор бу ерда чой ичсанг, манави чолларнинг ҳаммаси билан танишиб оласан.

Қудайназар қарияларнинг завқли гурунгини ташлаб кетишга кўзи киймай, тагин бир чойнак чой буюрди. Кун пешиндан оққач, ниҳоят, бозорга кириб, кампири билан қудағайига бир килодан новвот харид қилиб, ортига қайтди.

Шундан сўнг Қудайназар ҳар гал шанба оқшомида тонгни интизорлик билан кутишга одатланди. Эрталаб бомдодни ўқиб олгач, тезгина икки пилёла чой ичиб олади-да, отига минади. Чойхўрликни чорбоғда давом эттиради. У ерда ҳангома-гурунг билан ичилган чойнинг таъми ҳам бошқача туюлади унга.

“Биронтасига кўкнорининг сувидан бир-икки марта хўплатсанг бас, кейин уни қисташнинг ҳожати йўқ”, дейишарди болалик чоғларида қариялар. Сенкибой ҳам Қудайназарни бир мартагина йўлдан қайтариб, чойхўрликка таклиф қилганидан сўнг у қарияларнинг гурунгига мазахўрак бўлиб қолди. Бир бозор шаҳарга бормай қолса, кейинги ҳафтагача носқовоғини йўқотган носқашдай гангиб юради. Чорбоғдаги кексаларга ҳам Қудайназарнинг йўқлиги билинади, пешингача унинг жойини бўш қолдиришади. Шундан сўнг унинг келмаслигига ишонч ҳосил қилишади.

– Ҳай, майли, ёйилинқираб ўтира қолинглар, бирор иши чиқиб қолган чикар, – дейди даврадаги ёши улуғроқлардан бири.

Чойхўрликка йиғиладиган кексаларнинг бозорда айтарли ишлари йўқ. Лекин ҳар гал бозор кунни улар чошгоҳдан кечикмай чорбоғда ҳозир бўлишади. Чой баҳона гурунглашиш учун келишади улар. Сўнг уйга қайтиш олдидан бозорга тушиб, новвот харид қилишади. Баққоллар ҳам шуни кутиб туришади. Чолларнинг қораси кўриниши билан улар новвот халталарини пештахтага қўйиб, оғзини очишга тутинадилар. Қудайназар ҳам уларнинг сафига қўшилди. У икки-уч йилдан бери кимсасиз далада яшаб, анча зерикиб қолган экан. Чорбоққа келганидан бери қулоғининг чанги қоқилди. Кейинги вақтларда у ҳам даврага кечикмай етиб келадиган бўлди. “Чопағон ўрдак бурун учади”, дейишади. Йўли узоқ бўлгани боис у бозор кунлари кун чиқиш тараф олачалпоқ қизариши билан шаҳарга томон йўлга тушаверади.

Қариялар аввалига дин-диёнатдан гап очишади. Пайғамбар

алайҳиссаломнинг умматларига айтган ҳадисларидан бошланган суҳбат аста-секин Махтумқулининг юрагини доғлаб ёзган кўшиқларига уланиб кетади.

Дастлабки кунларда Қудайназар гурунгнинг завқи билан андармон бўлиб, чойнинг мазасига унчалик эътибор бермаган экан. Кейинчалик чорбоғда ичаётган чойи кампири дамлайдиган чой каби мазали эмаслигини сезиб қолди. Аслида, мазали деб юргани чой эмас, чорбоғдаги гурунг экан. Шу чойни деб йигирма-ўттиз чақирим йўл босиб келса-ю, у танглайга татимаса, бундан нима фойда?

Қудайназар ўзича нега чорбоғдаги чойнинг мазаси кўнгилдагидай эмаслиги ҳақида бош қотирди. Охири, бунинг сабабини топгандек бўлди. Чорбоғчи келинчак унга чойни гоҳ самовардан, гоҳ қозондаги қайноқ сувдан дамлаб келаётган эди. Ўчоқнинг ичига қўйилган иккита қумғондан фақат давранинг тўрида ўтирган чолларга чой дамланаяпти. Қудайназар ўзига ҳам қумғондан чой дамлаб беришларига умид қилиб, анча вақт кутиб ўтирди. Охири, сабри тугаб, чорбоғчи келинчакни ёнига чақирди.

– Қайноға, ўзи, бор-йўғи, иккита қора қумғоним бор, уям Аяқ овулниги хўжаларидан ортмайди, – деб жавоб қилди унинг муддаосини англаган келинчак. Сўнг дарров ортига қайтди. Қудайназар оғиз очишга ҳам улгурмади.

Кейинги бозор куни ҳам Қудайназарга қора қумғондан чой дамлаб беришмади. У яна келинчакни чақирди.

– Мен Қудайназар ўрмончи деган одам бўламан, – деди аёлга. – Шу пайтгача юлғуннинг чўғида қайнаган, юлғуннинг ҳиди анқиб турадиган чойни ичиб ўрганиб қолганман. Чорбоғингизга келганимдан бери дамлаган чойингиз оғзимга татимади.

– Билмасам, қайноға! Сиз ўрмончи бўлсангиз, мен Жиға сатанг деган чойфурушман. Шу пайтгача менинг дамлаган чойим билан ёзган дастурхонимдан камчилик топган одамни кўрмаган эдим. Чойимиз сизга ёқмаган бўлса, иложимиз қанча? Зоримиз бор, лекин зўримиз йўқ, нари борса, чорбоғимизда битта қозик бўш турар, чидаймиз-да! – деб келинчак ортига бурилди.

– Гапни охиригача эшитинг, келин, – деди Қудайназар уни тўхтатиб. – Мен сизга ўрмончилигимни пеш қилаётганим йўқ. Мен ҳар йили чорбоғингизга икки арава ўтин туширтириб бераман, сиз эвазига менга юлғуннинг ҳиди урган қумғонда чой дамлаб берасиз.

– Шунинг аввалроқ айтмайсизми? – деди аёлнинг чехраси ёришиб. – Шундоғам ўтин теришдан безор бўлдик. Лафзингизда турсангиз, қора қумғоннинг ҳаммаси сизники!

Келаси бозор куни Жиға сатанг Қудайназарнинг йўлини пойлаб турган экан. У отини қозикқа боғлаб, айвонга юриши билан қопқоқли оппоқ қумғон кўтарганча унга пешвоз чиқди.

– Мана, ўрмончи қайноға! Бир ўзингизга битта қумғон.

– Худо зиёда қилсин, келин, бироқ қумғоннинг қопқоғини олиб ташла.

– Бу иш қийин эмас, лекин...

Жиға сатанг гапининг давомини ичига ютди. Қудайназар унга савол назари билан қаради.

– Ваъданинг қумғони бор, лекин юлғуни йўқ. Биз ўчоққа ёқадиган оқбош, янтоқнинг ҳиди сизнинг димоғингизга ёқармикин?

– Бугунча бориға барака, келин. Келаси бозоргача ўтин ҳам бўлади.

Шу куни Қудайназар ўтиннинг чорасини қилиш учун чорбоғдан вақтлироқ чиқди. Қизиқ устида аёлга ваъда бериб юборибди-ю, лекин ўтинни ким чопиши, уни олиб бориш учун аравани қаердан топишини ўйламабди. У ўзича кейинроқ, қор ёққунча Али ёки Ирисназар келган вақтда шу ишни амалга оширишни чамалаган эди. Бироқ Жиғаси тушмагур, Қудайназардан баттар

кайсар экан. У аллақачон ваъдасининг устидан чиқди, энди ўрмончи ҳам лафз қилинган ўтинни етказиб бермаса уят бўлади.

Қудайназар Еркиндан ўтгач, отининг жиловини Балиқчи овули томон бурди. Шу баҳонада овулни ҳам кўриб кетгиси келди. Овулдошлари соғинмаса ҳам, у соғинган. Одамлар соғинч нималигини билмаслиги тайин, чунки улар элда ўтирибди. Элнинг соғинчини элдан йироқ кетганингдагина биласан!

Қадрдон овулига кўзи тушиши билан беихтиёр Қудайназарнинг юраги хаприқиб кетди. Садағанг кетай, киндик қонинг тўкилган маконнинг меҳри бунчалик иссиқ бўлмаса, деган ўй кечди хаёлидан. Бунинг меҳригиси нимада экан – хас-чўпидами, тупроғидами, сувидами, ёки хавосидами? Ҳаммасининг ўзига яраша оҳанрабои бор бўлса керак. Бўлмаса, Қудайназарни бунчалик ўзига чорламасди. Оқ қумғон кўтариб олдидан чиққан Жиға сатанга минг раҳмат! У бўлмаганида, овулга келиш учун баҳона топмаган бўларди.

Қудайназар овулга яқинлашди. Кўзни қамаштиргудек олтинранг тусда товланиб турган туранғилларга термилганча, бир муддат от устида туриб қолди. Бошқа овулларнинг туранғиллари бунақа сарғаймайди. Бирорта япроғида жимитдеккина бўлса-да, қорамтир жойи йўқ. Чиндан ҳам олтиннинг рангини бериб кўйибди бу япроқларга!

Куз туранғилларга ҳам ўз ҳукмини ўтказиб, улар хазон тўка бошлабди. Бандидан узилган япроқлар оҳиста ерга тўкилаяпти. Ерга гиламдек тўшалган сапсарик барглар унда-бунда йўрғалаб юрган қарға ва зағчаларнинг тирноғига илиниб қолади. Мана шу кушлар ҳам Қудайназардан кўра бахтлироқ. Чунки улар ҳеч қачон овулдан бош олиб кетмайди. Томорқалардаги жўхориға кўз олайтирган пайтларида одамлар вақти-вақти билан уларга тош-кесак отиб кўяди, лекин “душмансан” деб ола қарамайди.

Қудайназарнинг келинини ҳамма “душман”, дейди. Ўзи эса “душманнинг отаси”га айланган. Ўрмончи бундай камситишларни кўтара олмайди. Шу чоққача неча бор овул сари чоғланиб туриб, яна отининг жиловини орқага бурганининг боиси ҳам шунда. Бироқ бу гал ҳамма гап-сўзлар, таъна-маломатлардан кўз юмиб, овулга келаяпти.

Қудайназар Ойсултоннинг кўрғони ёнидан ўтаётиб, узангига оёқ тираганча ичкарига назар солди. Бироқ кўрага туясингирлар чирмашиб ўсгани туфайли у ерда ҳеч нарсани кўролмади.

– Бояқиш экин-тикин қилолмаганга ўхшайди, – деди ўзича. – Макка ёки жўхори экканида кўрасидан кўриниб турган бўларди.

Овул аҳли одатда, жўхори экишни маъкул кўради. Чунки жўхорининг пояси молга емиш, дони эса зоғора бўлади. Сабзи-пиёз сингари сабзавотларни одамлар шаҳардан сотиб олишади.

Нурлапас чол томорқасидаги шох-шаббадан тикланган кўрасини янгилабди. Тўрт-беш йил бурун кўрганида кўранинг чўплари учидан синиб, тагидан чириб, емирилиб, хароб аҳволда ётган эди. У ногирон бўлса-да, кекса чолдан пеш. Отасининг қўлидан кетмонни олиб, кўрани тузатибди, томорқага экин экибди.

Овулдаги ҳар бир хонадоннинг ёнидан эшилиб-буралиб ўтган арава йўли сира ўзгармабди. Фақатгина унда излар янгиланган. Бурунги фойтун араваларнинг изини тракторнинг ғилдираклари босиб ўтган. Бироқ унинг устидан ўтган кўқонараваларнинг излари ҳам кўзга ташланади. Бу излар ва йўл бўйидаги барги тўкилиб яланғочланиб қолган юлғунлар Қудайназарга гўёки “сен кетганинг билан овулда ҳаёт тўхтаб қолгани йўқ, ҳаёт ғилдираги ўз маромида айланиб турибди”, дея таъна қилаётгандек туюлди. Кўнглидан

ана шу туйғулар кечгани сайин у баттар хижолат бўлар, иложи борича, ҳеч кимнинг кўзига ташланмасликка тиришарди.

Қудайназар Эллиқбойнинг уйи томон бурилди. Ҳаркалай, у ерга боргунча бирон киши йўлида дуч келмади. Узокроқда мол етаклаб юрган, томорқасининг нариги тарафида бўян боғлаётган бир-икки овулдошларини кўз кири билан кўрди-ю, лекин ўзини кўрмаганга олди. Овул дарбанд йўлнинг бўйида жойлашгани боис овул аҳли йўловчиларнинг ўтиб-қайтишига ўрганиб қолишган, унча-мунча одамга эътибор беришмайди. Эллиқбой ҳовлисида қамиш боғлаётган экан.

– Ҳорма, иним, – деди Қудайназар от устида туриб.

– Ҳов, ассалому алайкум, Қудайназар оға. Келинг.

Қудайназар отдан тушди. Эллиқбой бир чеккага ечиб қўйган камзулини кийиб келиб, у билан саломлашди.

– Уйга юринг, оға. Мен ҳам анчадан бери олдингизга бориб, сиз билан бир гурунглашиб қайтсам, деб юрган эдим. Ўзингиз келганингиз яхши бўлди.

– “Тоғ Сулаймоннинг олдига келмаса, Сулаймон тоғнинг олдига боради”, дейишган, иним. Ёшлар бормаса, ёши катталарнинг ўзи келиб хабар олади.

– Маъзур тутинг, оға! Экин-тикинни йиғиштириб олгач, чиндан ҳам уйингизда бир кеча меҳмон бўлиб келмоқчи эдим. Сиз кўчиб кетганингиздан бери овулда ўзаро борди-келдилар ҳам қолиб кетди. Ҳамма ўзи билан ўзи овора. Одам зерикиб кетаркан.

– Замон ўзгараяпти, иним. Бунга менинг кетишимнинг алоқаси йўқ.

– Шундай-ку, лекин элда оқсоқол бўлмаса, одамлар отасиз етимга ўхшаб қоларкан.

– Ҳафа бўлма, иним. Энди мenden “йўл бўлсин?” деб сўра.

– Йўқ, оға. Аввал уйга кириб, кўноқ ошингизни ейсиз. “Йўл бўлсин”ни ана ундан кейин сўраймиз! Мени элнинг одатини бузишга мажбур қилманг!

– Эллиқбой, ҳар замоннинг ўз одати бўлади. Бир пайтлар бир ерга борсак, неча кунлаб ётиб чойини ичардик. Эл бошига ташвиш тушиб, ўша одатни ҳам унутдик.

– Худога шукур, ташвишли кунлар аллақачон орқада қолди.

– Иним, шу чокқача биз от устида овқатланиб юриб, ўрганиб қолганмиз. Энди гапни кўп чўзмайлик. Мен бир-икки ойдан бери шаҳарга бориб, чорбоғда чойхўрлик қилиб юрибман. Чолларнинг феълени биласан, қартайганда ҳар бозор шаҳарга тушишади, уйда чой булоқ бўлиб оқиб турса ҳам чорбоғнинг чойи ширин туюлади уларга. Бозорда ҳеч бирининг қиладиган тайинли иши йўқ. Шунда ҳам канда қилмай боришади. “Дийдор ғанимат”, деб бир-бирини соғиниб боради улар. Умрнинг ҳам кўпи кетиб, ози қолгач, бир-бирини кўриб туриш ҳам ғанимат бўлиб қоларкан. Мен ҳам ўша қарияларнинг қаторига қўшилганман. Ўзингдан қолар гап йўқ, элда Қудайназар ўрмончи, деган номим бор. Қайси куни чорбоғчи хотинга ҳар йили икки арава ўтин тушириб беришга ваъда қилиб қўйган эдим. Шу гап оғзимдан чиққандан бери ўша хотин ичган чойимга ҳақ олмай қўйди. Хуллас, келар чоршанба куни аравангни кўшиб, бизникига борсанг, дегандим. Унгача мен ўтин тайёрлаб қўяман, маъқулми, иним?

– Ўзимга қолса, жон деб борган бўлардим, лекин аравани аллақачон мenden олиб, бошқасига беришди-да.

– Кимга?

– Узокбойга. Бироқ Абдулланинг араваси ўзида.

Қудайназар камчисини чўгирмасининг жиягига тираганча ўйланиб қолди.

– Узоқбой ҳали ёш, “йўқ” деб юборса, қайтиб отга минишим қийин бўлар. Абдулланинг олдига бориб ўтиришим ҳам бефойда. У ўйланиб жавоб бераман дегунча, қиш ҳам ўтиб кетади. Нима бўлганда ҳам, шу ишни ўзинг бир амаллайсан, иним! “Танти бўлмай эр бўлмас”, дейишган. Сенинг баъзан арзимаган нарсага аччиқ қилиб, тумшайиб қолишингни биламан. Бироқ бу қилигингни менга қилмассан?

– Йўғ-ей, оға, сизга аччиқ қилиб Худо урдими мени?

– Унда бизга рухсат.

– Узоқбойнинг аравасини бир кунга сўраб оларман.

– Ҳа, баракалла! Чоршанба куни кампирга товук шўрва пиширтириб кўяман.

– Товук шўрвани бошқа куни ичармиз, оға. Тўқайдан ўтин ахтариб юришимиз шартми? Яхшиси, ўзим шу атрофдан чопиб, олиб боравераман.

– Қийналиб қолмасмикинсан?

– Одамни уялтирманг-ей, оға...

– Барака топ, иним! Сени эр йигит деб келган эдим, янглишмаган эканман. Кўнглимдан чиқдинг!

– Куллуқ, оға!

Чоршанба куни Эллиқбой Жиға сатангнинг чойхонасига Қудайназар ўрмончининг номидан бир арава ўтин олиб бориб туширди. Аёл ёш боладай қувониб қолди. Бозор куни барвақт туриб, бир зувала хамир қориб, Қудайназарга атаб қирмиш¹ пиширди. Сўнг унинг йўлига кўз тикиб ўтирди. Лекин шу куни ўрмончидан дарак бўлмади. Жиға сатанг чолларга чой ташиб юрганда ҳам, чорбокка келганларнинг от-эшагини қозикка боғлаётганда ҳам йўлдан кўз узмади. Кечга яқин чорбоғ бўшаб қолди. Супалардаги тўшаклар йиғиштириб олинди. Лекин аёл Қудайназарга атаб ёзилган бир дастурхон билан икки кўрпача, икки ёстикқа қўл теккизмади. Тўшакларни қоқиб, қайтадан жойига тўшади. Шу куни у йўл қараш билан кунни кеч қилди.

Келаси бозор ҳам, ундан кейингисида ҳам бу ҳол такрорланди...

Қудайназар ўша куни Эллиқбойнинг ваъдасини олиб, хушкайфиятда уйига қайтди. Овулдан чиқа туриб ортига бурилиб қаради. Таниш манзараларга тикилиб кўзлари тўймади. Сал нарироқдаги тепаликка чиқиб, анча вақт овулга термилиб ўтирди. Уйининг олдида деворга суянганча офтобда тобланиб ўтирган Абжамилнинг қораси элас-элас кўзга ташланди. Сал нарироқдаги Айтимбет чолнинг мўрисида кўкка ўрлаётган тутуннинг хиди димоғига урилгандек бўлди.

– Овулдаги қариялардан ҳол-аҳвол сўраб кетсам бўларкан, – деб Қудайназар ортга қайтишга чоғланди-ю, аммо дарҳол фикридан қайтди. – Болалар ўқишни битирсин, овулга биратўла қайтиб келаман. Унгача одамлар ҳам келинимга “душман” деб қарашни бас қилса, ажабмас.

Лекин ана шу кунларга ета оладими-йўқми, бу ҳақда ўйлаб кўриш унинг хаёлига ҳам келмаган эди.

Қудайназар кун ботар пайти уйига келиб, кампири билан қудағайига Эллиқбойнинг саломини етказди. Овулда бошқа ҳеч кимни кўрмаган бўлсада, “кўрганларнинг ҳаммаси сизларга салом айтиб юборди”, деб қўя қолди.

– Садағаси кетай, бизни сўраганларни Худо сўрасин, – деди Ойсара хурсанд бўлиб.

Қудайназар иккала кампирни дастурхон бошига чакириб, бозордан олиб келинган новвот билан чой ичди. Аъзойи бадани жикка терга ботди. Ойсара жўхори гуртик² пишириб қўйган экан, чойдан сўнг иссиққина шўрвани ҳам роҳатланиб ичди.

¹ Қирмиш – гўшт солиб пишириладиган бўғирсоқ.

² Жўхори гуртик – жўхоридан тайёрланадиган хамирли таом.

– Энди мен бироз мизғиб олай, – деди Қудайназар дастурхон йиғиштирилгач. – Келин, чакмонимни елкамга ташлаб қўй.

Марям қизил чит билан ингичка қилиб жиякланган чийбахмал чопонни унинг устига ташлади. Кунбиби уйига қайтди. Бироздан сўнг Қудайназар пишиллаб ухлаб қолди.

Шу билан у тонготар пайтида уйғонди. Аъзойи баданида титроқ туриб, хасталаниб ётган экан.

– Кампир! – деди у овози хириллаб.

Ойсара ҳам уйғоқ экан.

– Нима дейсиз? – деди у шу заҳоти ёстикдан бош кўтариб.

– Совқотиб кетаяпман.

– Шамоллаб қолдингизми? – Ойсара унинг устига яна битта кўрпа олиб келиб ёпди. У кеча оқшом “чарчаган бўлса керак”, деган ўйда чолини жойидан кўзғатишга кўзи қиймай, ухлаб қолган ерида устидан енгилроқ кўрпа ташлаб қўйган эди. Шунинг учун у шамоллаб қолдимикин, дея хавотирланган эди.

Лекин чолининг овози ўзгача чиқди.

– Ҳозир шамоллагудек совуқ бор эканми, кампир! Бирданига оғриб қолишнинг хосияти яхши эмас... Отам раҳматли ҳам бир маъракадан келгач, қалтироқ касалига чалиниб, қайтиб оёққа турмаган эди.

– Яхши ният қилинг.

– Умрида касал нималигини билмаган одам бирдан оғриб қолса, шундай бўлади, кампир. Кеча овулдан қайтаётганимда ўзимизнинг уйдан, ўйнаб ўсган жойларимдан кўнгил узишим қийин бўлган эди. Ушанда кўнгил бир нарсани сезган экан-да.

– Йўқ жойдаги гапларни гапирманг, чол!

Чол-кампирнинг уйғонганидан хабар топган Марям ҳам ичкарига кирди.

– Отамга нима қилди? – деди у Ойсарага яқинлашиб.

– Бу кишининг бироз тоби қочиб турибди. Сен бориб, қудағайни уйғотиб кел. Марям шоша-пиша чиқиб кетди.

– Ўлим ҳақ, кампир! Менинг ҳам бу дунёда камим қолмади, етмиш учга чиқдим, ахир! Фақат Али билан Ирисназарнинг ўқишни битириб келиб, овулга муаллим бўлиб борганини, Қумри қизимнинг мактабга қатнаганини кўриб ўлсам, деб умид қилган эдим...

– Овулга ўзимиз ҳам кўчиб бормаимизми? – деб сўради Ойсара чолининг кўнглида айтилмай қолган гапини сезиб.

– Кўчиб бормасак, Қумри мактабга қандай қилиб қатнайди? Албатта, кўчиб борамиз, кампир!

Аллақачон етиб келган Кунбиби билан Ойгул Қудайназарнинг гапини бўлмайд, остонада кутиб туришарди.

– Сизга нима бўлди, ота? Бирор жойингиз оғрияптими? – деб Ойгул кафтини унинг пешонасига қўйди. Чолнинг ҳарорати баланд эди.

– Касал бўлиб қолдим-ку, қизим! – деди Қудайназар базўр жилмайиб. – Чорбоғдаги қарияларнинг кўзи тегди, шекилли, “етмишдан ўтган бўлсанг ҳам, ҳали бақувват экансан, биздан ёш кўринасан”, дейишганди...

– Чорбоғлари курсин, ўша ерга борма кўя қолинг, қуда! – деди Кунбиби. – Ўзимиз айттайлик десак, эркак одам, зерикиб юрган бўлса керак, деб ботинолмаган эдик.

– Набираларни ҳам қийнаб қўйганга ўхшаймиз, қудағай, – деди Қудайназар. – Шунча йўлдан овулга қатнаб ўқишнинг ўзи бўлмайди. Ёки эртагаёқ кўчсакмикин?

– Аввал сиз тузалиб олинг, кўчиш бўлса, бир гап бўлар. Ёш болаларга унча-мунча йўл писанд эмас.

– Қайдам, кудағай, – деди Қудайназар ўйланиб. – Кеча овулдан келаёт-тиб, бунақа юришим ўзимга ҳам малол кўриниб кетди. Оёққа туриб олсам, ўпка-гиналарни йиғиштириб, овулга қайтиб борсамми, деб турибман.

– Тўғри қиласиз, куда! Нима бўлганда ҳам, элдан юз ўгириб бўлмайди.

– Мен ҳам элдан безиб, чиқиб кетганим йўқ эди...

– Бироз дам олинг, дадаси. Келин, сиз тезда иссиққина сут пишириб келинг. Ичига иккита қалампир солинг, шамоллашни олади.

Қудайназар қалампир солинган сут ичиб ҳам, кўк чой ичиб ҳам терламади. Борган сари вужуди алангаи оташ бўлиб ёнарди.

Тушга яқин Ойгул Ирисназарни чақириб келиш учун Нукусга жўнади.

4

– Кампир, тур, аравани кўш, кетамиз!..

Худ-бехуд бўлиб ётган Қудайназар тинимсиз шу гапни такрорлаб алаҳларди.

– Болам, отанг мени ҳам ўзи билан кўшиб олиб кетадиганга ўхшайди, – деди чолнинг юзига термилиб ўтирган Ойсара хавотирли қиёфада Ирисназарга юзланиб.

– Кўйинг, она, – деди Ирисназар ранжиган қиёфада. – Худди тўйга борадигандай гапирасиз бу гапни!

– Ўлим ҳақ, болам...

– Шундай бўлса ҳам... – Ирисназар гапни давом эттиролмай каловланиб қолди.

Бундан бироз аввал Қудайназарнинг руҳи вужудини тарк этиб, анчамунча жойларни айланиб келган эди. Дастлаб у шифтда туриб ўзининг тўшакда ётган танасига назар солди.

– Бояқиш Қудайназар! – деди у надомат билан. – Жуда қартайиб қолибсан-ку! Чорбоғдаги қариялар “ёш кўринасан”, деган гапни шунчаки кўнглинг учун айтишган экан-да.

Шундан сўнг у печканинг мўрисида ташқарига чиқди-да, тўппа-тўғри Балиқчи овулига қараб учди. Овулнинг устидан бир бор айланиб чиқди. У илк бор туғилиб ўсган маконини юқоридан томоша қилмоқда эди. Баланддан қараганда, овул қоғозга чизилган суратдек чиройли кўринаркан. Лекин қоғоздаги суратдан фарқли равишда пастдаги манзаралар жонли эди. Теракларнинг барги шамолда чайқалаяпти, ҳовлиларда одамлар ғимирлаб юришибди, яйловларда мол-ҳоллар ёйилиб ўтлаяпти.

Қудайназарнинг руҳи Айтимбет чолнинг мўрисида ичкарига кирди. Шу заҳоти у ўз ҳолига қайтди-да, ёстиғини баландроқ кўтариб қўйиб, пинакка кетган қариянинг оёқ учида тиз чўқди.

– Ассалому алайкум.

Айтимбет чол киртайган кўзларини зўрға очиб, овоз келган тарафга қаради.

– Қудайназармисан? Ваалайкум ассалом! – қария бир қўлига таянган кўйи қаддини ростлаб ўтирди.

– Қалайсиз, оға? Бардаммисиз? – деди Қудайназар.

– Эй, чирогим-ей, шу ёшда танда дармон қолармиди? Худога керак бўлмаганимдан кейин ётибман-да, кун санаб.

– Ундай деманг! Вақти-соати етса, олган нафасингизни қайтариб чиқаришга ҳам фурсат тополмай қоласиз. Порхан махсум айтиб берган ривоят эсингиздами?

– Менда эс қолибдими, Қудайназар? Боягина еган овқатимни унутаман.

Тилим калимага келиб турибди, шунисигаям шукур.

– Боқий ҳаётнинг сирини билган Лукмони ҳақимнинг олдига Азройил келиб: “Оллоҳнинг омонатини олгани келдим”, – дебди. “Бош устига, фариштам, – деб жавоб қилибди Лукмон ҳам. – Фақат отдан тушгунимча сабр қил”. Азройил рози бўлмабди. “Менга сенинг жонингни узангининг устида-лигингда олиш буюрилган. Яратганнинг амрига қарши боролмайман”, – деб, ҳали узангидан оёқ олиб улгурмаган Лукмони ҳақимнинг жонини олибди. “Лукмони ҳақим отдан йиқилиб ўлибди”, деган нақл ўшандан қолган экан.

– Садағаси кетай, Худойим бандасининг жонини истаган ерида олиши мумкин. Ҳаммамиз ҳам хом сут эмган бандамиз, билиб-билмай, тақдирдан нолиймиз... Қудайназаржон, кеча кампирим билан Амажоним тушимга кирибди. Шу тушни кимга айтишни билмай, ториқиб ўтирган эдим. Келганинг яхши бўлди. Адашмасам, кампирим беҳиштга тушганга ўхшайди. “Чол, шаҳид кетган учала ўғлим ҳам берган оқ сутимни оқлади, – деди бояқиш менга. – Эли учун жонини берган фарзандларни туғиб, камолга етказган оналар жаннати бўлар экан. Мен ҳозир жаннатдаман”. Шу пайт қаёқдандир Амажоним пайдо бўлиб қолди. Кампирим зумда кўздан ғойиб бўлди, у билан дурустроқ гаплашишга ҳам улгурмадим. “Кечиринг, ота, – деб ўғлим оёғимга бош урди. – Тирикликда дийдор кўришиш насиб этмади. Дийдор қиёматга қолган экан”. Мен эса кўнглим бузилиб: “Мендан нега кечирим сўрайсан, болам? Мен сендан кечирим сўрасам ярашади. Суягингни киндик қонинг томган ерга қўёлмаган бир шўрпешона отаман мен!” – дедим. Амажоним: “Ундай деманг, ота, – деб тасалли берди. – Оллоҳ таоло инсонни тупроқдан яратган экан, вақти-соати билан у яна тупроққа қайтади. Кимнинг қаерда ётишининг фарқи йўқ, ҳаммамиз ҳам шу ернинг фарзандимиз. Ҳаммамиз ҳам Одам Ато билан Момо Ҳавводан тарқалганмиз. Вақти келиб, одамлар бир-бири билан туғишган қариндош эканлигини англайди, ерни талашиб ўзаро жанжаллашишни бас қилади”. “Болам, бу гапларни сенга ким ўргатди?” – дедим оғзим очилиб. “Ҳаёт ўргатди!” – деб жавоб қилди Амажоним. “Астағфирулло! – дедим ёкамни чангаллаб. – Сен бу дунёда кўз очиб-юмгунча ҳаёт кечирдинг-ку? Шунча нарсани ўрганишга қандай улгура қолдинг? Укаларинг қаерда?” Ўғлим: “Укаларимдан кўнглингиз тўқ бўлсин, – деди. – Улар ҳам бу ҳақиқатни англаб етишган. Биз урушда одамларга қарата ўқ отмадик. Уларнинг юрагида патос боғлаб ётган иллатларга қарши жанг қилдик. Лекин ўзларининг чиркин феъл-атвори, шум хаёлларига бутун жон-тани билан қоришиб кетган кимсалар яхшиликнинг нуридан қурбон бўлишди. Дунёда бундай ёвуз ниятлар қанча камайса, яхшилик шунча чуқур томир отади. Яхши одамлар дунёга устун бўлади”. “Болам, мен бу гапларнинг маънисини унчалик тушунмайман, – дедим унинг сўзини бўлиб. – Сенинг юзингга қарай олмайдиган бир айбим бор мен бойқушнинг”. Амажоним ҳайрон бўлиб: “Қанақа айб?” – деб сўради. “Сенинг оилангни асраб қололмадим. Келиним Гулжамила кетиб қолди”, – дедим йиғлагудек бўлиб. “Хафа бўлманг, ота, – деди ўғлим. – Бу ишда сизнинг ҳам, Гулжамиланинг ҳам айби йўқ. У ҳам айни ўйнаб-қуладиган пайтида тул қолди... У тириклик чоғимда бу ишни қилмади-ку. Демак, уни тушуниб, кечиришимиз керак”.

Қудайназар дераза ойнасининг синиғидан ташқарига чиқиб, кенг-мўл тўқайзор узра қибла томонга учиб кетди. Айтимбетнинг охириги гаплари унинг қулоғига кирмади. Аслида, Қудайназар Айтимбетга овулни қаттиқ соғинганини, хасталаниб ётиб қолгач, тушида у ўзини қаттиқ сўроққа тутганини айтмоқчи эди.

– Қудайназар! – деган эди тушида Айтимбет унга. – Лашкарбоши ховликса, лашкарнинг холи нима кечади?

– Урушда енгилади, – деб жавоб қилди Қудайназар.

– Сен бу овулнинг лашкарбошиси эдинг-ку! Элингни кимларга ташлаб кетдинг?

Қудайназар жавоб бера олмади.

– Қашқир ботирми, ит ботирми? – сўради Айтимбет.

– Эгаси қаватида бўлса, ит ботир, – деди Қудайназар.

– Сен шу овулнинг эгаси эдинг-ку, Қудайназар! Сен кетганингдан бери элингга “қашқир оралаб” қолганидан хабаринг борми? Қизларимизнинг бўйи етгани сайин теваарак-атрофдан фосиқ одамлар бостириб келиб, овулни оёқости қилмоқчи бўляпти. Сен бўлганигда, уларнинг овулга қадам босишга ҳадди сиғмас эди.

Ўшанда Қудайназар Айтимбетнинг аччиқ таъналарига тайинли жавоб топа олмаган эди.

– Билиб кўй, Қудайназар, уюридан безган айғир бир кун келиб қашқирларга ем бўлади. Сенинг ҳам ёшинг етмишдан ошди. “Жон бор ерда, қазо бор”, дейишган. Худо кўрсатмасин, сенга бир бало бўлиб қолса, иймонингни ким ўгиради, ким жасадингни ювиб, кафанга ўрайди?

– Кўнглингиз тўқ бўлсин, оға, мен яқин орада элга қайтаман! – деди Қудайназар энтикиб. – Мен элдан гина қилиб юрган эдим, бундоқ ўйлаб қарасам, айб ўзимда экан. Бир-икки куннинг ичида овулга кўчиб бораман!

Қудайназар энтикиб уйғониб кетди.

– Нима бўлди, дадаси? – сўради ёнида ўтирган Ойсара хавотирланиб. – Боядан бери уйқунгизда босинқираяпсиз.

– Мен келдим, ота, – дея овоз берди Ирисназар. – Тузалиб қолдингизми?

– Худога шукур! – деди Қудайназар анчайин хотиржам тортиб. – Туш кўраётган эканман...

– Келин, тезроқ отангизга қалампир солиб сутли гўжа пиширинг, – деди Ойсара.

Марям қозонга уннади.

– Али ҳам келдими? – сўради Қудайназар нурсизланиб қолган кўзларини ўғлига тикиб.

– Келди. Боя бироз дам олай, деб уйига кетган эди.

– Майли, даммини олсин, – Қудайназар чуқур тин олиб, ўзини тетикроқ тутишга тиришди. – Сенга айтиб қўядиган гапларим бор, болам. Бу дунёда ўлмайдиган банданинг ўзи йўқ... Менга бирор нарса бўлса, жасадимни бувангнинг ёнига кўй. Қаватимдан онангга ҳам жой қолдириб, кўз кўрадиган бирор белги кўй. Сўнг овулга кўчиб бор. Онангга ғамхўрлик қил, келинимнинг дилини оғритма. Қумри – менинг қизим! Унга бақириб-чақирсангиз, мен гўримда тинч ётолмайман. Шу гапларни эсингдан чиқарма!

Шундан сўнг Қудайназар келини тайёрлаб келган сутли гўжани иштаҳа билан еди. Зумда аъзойи бадани сув бўлиб терлади. Бир муддат тетикланиб, уйдагиларга у ёқ-бу ёқдан гурунги бериб ўтирди. Ундаги ўзгаришни кўриб, ҳамманинг юзига қон югурди.

Хуфтонга яқин яна чолнинг аҳволи оғирлашди. Аввалига вужуди алангаи оташ бўлиб ёнди. Сўнг алахлашга тушди. Бироз вақт ўтгач, пишиллаб уйкуга кетди. Шу билан қайта уйғонмади. Тонг отишига яқин Қудайназар жон таслим қилди.

* * *

Қудайназарни ўзи васият қилган жойга қўйишди. Бир вақтлар отаси сўнгги манзилга отланиш арафасида тунаган ўтовнинг ўнг тарафи унга ҳам насиб қилди.

Куёш аркон бўйи кўтарилган маҳал Балиқчи овулидан чор тарафга хабарчи юборилди.

Теварак-атрофдаги овулларда яшайдиган одамларнинг кўпчилиги Қудайназар ўрмончининг оиласи ўз элидан кўчиб кетиб, яна қайтиб келганидан беҳабар қолди. Чунки Қудайназарнинг ўлими ҳақидаги хабар етиб келиши биланок балиқчиликлар от, эшак ва араваларда тўқайзорга бориб, у ердан икки хўжаликни кўчириб келган эди. Эллиқбой шу ишларнинг бошида турди.

Жанозага келганлар ташқарида Ирисназардан, ичкарида Ойсара билан Марямдан кўнгил сўрашди. Марям бу ерга келин бўлиб тушгандан бери илк бор бундай мусибатли маросимга дуч келган эди. Лекин у элнинг одати қанақа бўларкин, деб ҳеч кимни кўз остидан кузатмади. Бир вақтлар отасидан ажралиб қолганида қандай изтироб чеккан бўлса, ўзи учун жонини аямаган меҳрибон қайнотаси учун ҳам шунчалик қайғурди. Унинг нолаларини эшитиб, анча-мунча дийдаси қаттиқ одамларнинг ҳам кўзига ёш келди.

Ҳеч ким Марямни бегона қилмади, бирор киши унга ола қарамади. Марям аллақачон шу элнинг одамига айланган эди.

Эртаси куни Убби ота қабристонидан яна битта қабр пайдо бўлди.

– Ҳозирча ўзинг ёта тур, Қудайназаржон, – деди Абжамил қабр устидаги майин тупроқни қафти билан силаб. – Ҳадемай, мен ҳам ёнингга келаман, Айтимбет оғанг ҳам келади. Кейин ҳаммамиз бу ерда бир овул бўлиб ётамиз. Худога шукур, ўлганимиз билан элдан олислаб кетмаймиз. Невара-чевараларнинг оёқ товушини эшитиб ётамиз, иним.

Абжамил истар-истамас, ўрнидан туриб, қаддини ростлади. Сўнг Убби отанинг бош тарафидаги қараманга узоқ тикилиб қолди. Дарахт шохларидаги аёллар ирим қилиб боғлаб кетган увода латта-путталар ва рўмоллар кузак шамолида бемажол ҳилпирарди. Кекса қараман-ку, аллақачон қуриб қолган эди. Не тонгки, кейинроқ унинг тубидан ниш уриб чиққан новдаларининг ҳам пўсти қизариб, япроқлари сарғайиб, буткул қовжириб қолибди. Бу новдалар – кекса қараманнинг томир суриб ўсган иккинчи авлоди эди.

– Эй, садағанг кетай, қараманим, – деди Абжамил дарахтга тикилиб. – Сенинг ҳам паймонанг тўлган экан-да!

*Қорақалпоқ тилидан
Ғафур Шермуҳаммад таржимаси*

ДРАМАТУРГИЯ

Усмон ҚЎЧҚОР

ИМОМ БУХОРИЙ

Тарихий шеърӣ драма¹

Бешинчи кўриниш

Бухородаги Жомеъ масжидининг сабоқхонаси. Меҳроб-да бир қанча китоблар териб қўйилган. Тўрда лавҳ ва унда очиб қўйилган китоб. Пастга оддийгина палослар тўшалган. Имом Бухорий хаёл сурганича у ёқдан-бу ёққа бориб келмоқда.

Бухорий

Олимларни мен битта юрт ё бир элатга
Эмас зинҳор, балки бутун башариятга
Дахлдор деб билар эдим. Тажриба эса
Кўрсатдиким, хато экан ушбу хулоса.
Олимларнинг фақат илми башарий экан,
Ўзлари-чи, дайдиб юрар беюрт, беватан.
Қайси юртга бормасин у, жоҳиллар шу он
Тўпланишиб, бошлагайлар туҳмат ва бўҳтон.
Зотан, илму урфон учун умрин тиккан зот
На мол-дунё, на мансабни менсига, ҳайҳот!
Молу дунё шундайин бир ширин оғуқим,
Аждаҳо ўз қурбонини ютган каби жим –
Ўз комига тортиб борар. Бечора қурбон
Ажални ҳам енгаман, дер мол-дунё билан.
Мансаб эса шундоқ ёлгон шуълаким нурпош,
Ундан кўзлар тиниб кетар, гангиб қолар бош.
Мен осмонга устунман, дер мансабдор инсон,
Йўқса, қулаб тушажак, дер заминга осмон.
Салтанатнинг ҳавосидир энг оғир ҳаво,
Кўзларини тўйдирмагай молу мулк, маъво.
Ер юзини забт этса ҳам, топмайин тўзим,

¹ Охири.

Ё ер қаъри, ё фалакка бошлагай хужум.
 Хаёлига сизмагайдир вужуднинг маҳви,
 Ўлимни ҳам атагай у тарихнинг саҳви.
 Мол-дунё ҳам, салтанат ҳам гарчи илмсиз
 Яшай олмас, лекин уни чўктиргали тиз
 Қайтмагай ҳеч ҳийла, бўҳтон, зўравонликдан,
 Илм аҳлига шафеъ йўқдир бу нодонликдан.
 Мансабига, дунёсига қўймадим кўнгил,
 Излаганим илм бўлди кезиб элма-эл.
 Сўраганим урфон бўлди дунёга боқиб,
 Қайга борсам, этди мени жаҳолат таъқиб.
 Гул изладим, қўлларимга тутдилар тикан.
 Олимларнинг фақат илми башарий экан,
 Ўзларига ёт элларда йўқ экан нажот –
 Дея қайтдим Ватан сари чиқариб қанот.
 Э воҳ!.. Энди Ватанда ҳам, турибман сезиб,
 Атрофимда қора шарпа юрибди кезиб.
 Дилга ўзинг ато этгил бир бардош қойим,
 Энди менинг борар жойим йўқдир, Худойим!..

(Чуқур хаёлга толади. Шу пайт Термизий кириб келади.)

Термизий

Ассалом, эй устоз, менга бермангиз ийзо,
 Бир юмуш деб ҳаялладим...

Бухорий

Кел, Абу Исо,
 Илмдан ҳам қандай зарур юмуш экан ул?

Термизий

Сўрманг, асло! Айтсам, сиз ҳам бўлгайсиз малул.

Бухорий

Абу Исо! Дилинг тоза, кўнглинг қордай оқ,
 Ҳеч кимсага озор бергинг келмайди, бироқ
 Мен дунёда кўрдим қанча таъна, маломат,
 Юрагимга чўкди не-не қайғу, малолат –
 Ким, кўзларда ёш қуриди, оқибат бу бош –
 Минг бир тошга тега-тега бўлиб қолди тош.
 Мен бу тошни энди аяб нетаман, ахир,
 Айтавергин?!

Термизий

Хонақоҳнинг қаршисида бир –
 Издиҳомга дуч келдимким, зўр бақир-чақир,
 Ҳам уламо, ҳам фузало, ҳам бой, ҳам фақир –
 Бўлинибон икки гуруҳ, икки қутбга,
 Бир-бирини таҳқир этган, ёқасин тутган.
 Секин бориб суришитирсам, мен шул орада,
 Улар низо чиқармишлар сизнинг борада.

Бухорий

Сабаб?

Термизий

Билмам, устоз, бири сизни атар пок,
 Ул бу гуруҳ қичқирадур: – Бухорий – шаккок!

Бухорий

Ё алҳазар! Қандай манфур дунё ўйини,
Бу ерга ҳам етмиш Нишопурнинг қуюни.

Термизий

Шубҳасизким, бунда қай бир гаддор қўли бор.

Бухорий

Оҳ!.. Бу қўл кўп узун экан. Қутулмоқ душвор.

Термизий

Устоз, кичик бир низо деб бўлмангиз дилгир.
Бу – ушоқ гап...

Бухорий

Ушоқ тош кўз чиқаргай, ахир.

Термизий

Бухорода ҳали, устоз, дину иймон бор,
Бош мударрис, муҳтасиб бор, қозикалон бор.
Ўшалар ҳам берар бўлса, бизларга фириб,
Арзимизни етказгаймиз Амирга кириб –
Боражакмиз адлу инсоф сўраб девондан.

Бухорий

Дўл ерданмас, Абу Исо, ёғар осмондан!..
(Шу пайт уч ёш талаба кириб келишади.)

**Биринчи талаба
(Бухорийга)**

Мен сабоқдан кетар бўлдим.

Иккинчи талаба

Устозим, мен ҳам.

Учинчи талаба

Менга эса, ўқийвергин, дедилар отам.

Бухорий

Кўклам богин хазон этмиш бемаҳал совуқ,
Ўлгурмишидир навниҳолни чирмаб чирмовуқ.

Термизий**(Биринчи ва иккинчи талабага)**

Устозингиз алломадир улуғ, беназир,
Нечун кетар бўлдингиз сиз, боиси надир?

Биринчи талаба

Шаккокликдан қўрқамиз биз.

Иккинчи талаба

Куярмиш иймон.

Учинчи талаба

Ёлгон, устоз, бўҳтончилар тарқатган ёлгон.

Бухорий

Ковургайлар қирговулни ўз ёғи билан,
Чоҳга тушгай ҳар кимса ўз оёғи билан.

(огир ўйга чўмиб)

Ариқ қаздим, ҳар қадамда айладилар банд,
 Гуллар экдим, алафларни қилдилар пайванд!
 Одамзодга мен кўрсатсам ўз қуёшини,
 Туяқушдек у қумларга тикди бошини.
 Одамзодни мен чоҳлардан айладим огоҳ,
 Менга эса ҳар қадамда қазидилар чоҳ.

(Биринчи ва иккинчи талабага)

Майли, боринг! Англагайсиз бир кун улғайиб –
 Қай манзилда кимлар сизни айлаган майиб.

**(Биринчи ва иккинчи талаба чиқиб кетади.
 Бухорий учинчи талабани бағрига босиб)**

Бахтли эдим ярай олсам, сенинг корингга,
 Минг ташаккур, ул падари бузрукворингга.
 Ўғлим, мушкул йўл бошида турибсан гарчанд,
 Бухородан, майли, фақат биргина фарзанд
 Чиқса эди – мендан кейин кўтаргувчи туг –
 Қиёматда юзим Оллоҳ олдида ёруғ!

(Шу пайт Варқо билан Мухтасиб кириб келишади.)**Варқо**

Салом бўлсин Бухорийга!

(Термизий ва талабага разм солиб)

Бухорийларга!

Бухорий

Уш келибсиз, Оллоҳимнинг уйига, Варқо!

Мухтасиб

Йўқлаб келдик! Илмингизга бошлаб келди роҳ!

Бухорий

Биз гарибни йўқлаганни – йўқласин Оллоҳ!

Варқо**(Термизийга)**

Абу Исо тузукмилар?

Термизий**(қўли кўксида)**

Оллоҳга шукур!

Мухтасиб**(кинояомуз)**

Учта ҳалқа – бир силсила! Нур устига нур!

Варқо

Амир сизга юбордилар дуойи салом!

Бухорий

Бизларнинг ҳам тилдан дуо тушмайди мудом!

Мухтасиб

Амиримиз амрини биз келтирдик сизга!

Бухорий

Ризоий Раб ҳар бир амр бош устимизга!

Варқо

*Ул ҳазратнинг сизга бўлак ҳурматлари бор,
Илму урфон ўрганмакка рағбатлари бор.*

Бухорий

*Бул ниятдан бош кўкларга етмасин нечун,
Эзгуликнинг бўлмагайдир эртаю кечи?!*

Муҳтасиб

*Ҳадис, тарих борасинда битмишсиз китоб,
Иккисини олиб юринг, биз билан шитоб.*

Бухорий

Боиси не?

Варқо

*Унда сизга ажратмишлар жой,
Энди, Имом, яшайдирган ерингиз – сарой.*

**Муҳтасиб
(истеҳзоли)**

*Амиримга китобингиз ўқиб турасиз,
Қон-қариндош, фарзандларга сабоқ берасиз.*

Бухорий

*Ахир, бунда менинг не-не толибларим бор,
Уларни тарк айламак кўп душвордир-душвор.*

Варқо

(кибр билан)

*Илму урфон ярашадир мардуми хосга,
Шарт эмасдир илм ўрганмак авомун-носга.*

Бухорий

*Илму урфон борасинда чекманг, бундоқ дарз,
Ҳар муъмину муъминага илм ўрганмак – фарз.*

Муҳтасиб

*Имом, сизга ярашмайдир бундоқ хитоблар,
Не қилурсиз, Амир этса, қаҳру итоблар?*

Бухорий

(бир қадар асабийлашиб)

*Илм олурлар у Чинда ҳам бўлса, гар бориб,
Бормагай, ҳеч эшикка илм ўзи ёлбориб.*

Варқо

Демак, ҳатто амирларнинг саройига ҳам.

Бухорий

Боқмагай, ул мансабига ё жойига ҳам.

Варқо

*Раб каломин эслатайин билсангиз-да гар,
Оятким: “Ва амма-с-соила фа-ла танҳар.”
Маъносидан огоҳдирсиз, такрор айтарман,
Яъни: “Бироқ сўровчини қуруқ қайтарма.”*

Бухорий

Ҳа менинг ҳам шундоқ оят тушиди ёдима:
 “Ва иза роята толибан ли фа-кун лаҳу ходиман.”
 Нозил бўлмиш Оллоҳ амрин маънисидир бул:
 “Мени изловчини кўрсанг, унга ходим бўл.”

Муҳтасиб

Раво эрмас сиздан бундоқ жавоб – терс, дақиқ,
 Айлағайлар ул зот сизнинг мажлисни тақиқ.

Бухорий**(шиддат билан)**

Мен илми саройларда юрмам хор қилиб,
 У кимгаки лозим бўлса, ўргансин келиб.
 Ўз илмимни ҳеч кимсадан тутмайман пинҳон,
 Эшигимиз очиқ эрур – гадоми, султон –
 Келсин, очиқ чехра билан, биз очиб қучоқ,
 Қудратимиз етган қадар берайлик сабоқ.
 Зинҳор сабоқ бермағайман хусусий, шахсий,
 Тутмағайлар асло илму урфонни махфий.
 Мажлисларим кимки тақиқ айласа агар,
 Масъулият ўшал зотнинг бўйнига тушар.
 Ва оқибат ҳисоб-китоб айларкан Оллоҳ,
 Қиёматда соқит эрур зиммамдан гуноҳ.

Варқо

Етказғаймиз бул гапларни Амирга тўлиқ.

Бухорий

Ҳа, етказинг. Менда бундан бўлак жавоб йўқ.

Муҳтасиб

Ва Амирнинг амрини ҳам олиб қайтғаймиз.

Бухорий

Оллоҳ амри неки бўлса, шуни кутғаймиз.

**(Варқо ва Муҳтасиб мамнун қиёфада кибр билан
 чиқиб кетишади.)**

Термизий

Кўнишингиз лозиммиди таклифга, устоз,
 Амирларнинг амри – барҳақ, дастлари дароз.
 Истагига етмагунча қўймағай улар,
 Ўз сўзини синдирганни синдирмоқ бўлар.

Бухорий

Бу умримнинг боғларига кириб келди куз,
 Қуюнлардан кўрқмоқ энди мен учун номус.
 Кўрқув золиб – инсон бир бор эгилса агар,
 Бурни ерга теккунича эгилаверар.
 Сўнгера унинг елкасига чиқар-да шайтон,
 Ўз истаган қўйларига солгай бегумон.
 Бир эгилган инсон қайтиб кўтаролмас бош,
 Кўролмағай – қайда осмон, қайларда қуёш.

Термизий

Бўлса агар сарой ичра сиз каби мумтоз,
 Илмимизга тегармиди фойдаси бироз?

Учинчи талаба

*Йўқ-йўқ, устоз, асло бора кўрманг, у жойга,
Йўқса, бизни йўлатмаслар зинҳор саройга.
Сўнгра бизга ким ҳам сабоқ берар эди, ким?*

Бухорий

(Талаба елкасига кўлини кўйиб)

*Кўнглинг шабнам каби тоза. Офарин, ўғлим.
Кўзларингга кўнган эмас риё губори,
Бошларингга ёққани йўқ дунёнинг қори.*

(Термизийга)

*Абу Исо, бу нигоҳга қарагин бир зум,
Тарк этгали қандай қийсин буларни кўзим.
Бу нигоҳлар зол очунга ҳайрат ва савол,
Ниҳол экиб, ўзим уни этмасман завол.*

Термизий

*Устозим, мен илму урфон гамини ейман,
Бандага гоҳ муроса ҳам лозимми, дейман?
Зирваларга одамизод чиқа олмас тик,
Амир қаҳри ўпқон эрур, ундан кўрққулик!*

Бухорий

*Бандасининг бу дунёда битта ваҳми бор,
Кўрқадиган бир зот борким, ул Парвардигор!
Биру бордан кўрқмаса ким, кўрқса бандадан,
Ҳар илинжга муте бўлгай, кетгай юзтубан.
Нафсу таъма ул шўрликни кетгай етаклаб,
Қад кўтариб яшай олмас, юргай эмаклаб.
Нажот сўраб келганларни итдек талар ул,
Манфаатнинг товонларин бориб ялар ул.
Оллоҳидан кўрққан асло кўрқмас бандадан,
Билар, Оллоҳ ҳар ишидан воқифдир, зотан.
Ҳар хўрлигу ҳар зўрликдан ёнади жони,
Кўнгил ичра исён қилур унинг иймони.*

***Шу пайт бир тўда қаландарлар бостириб киришади.
Бухорий, Термизий ва учинчи талаба бир томонда, қа-
ландарлар бир томонда.***

**Биринчи қаландар
(Бухорийга)**

Нечун келдинг Бухорога, эй кофир Имом?

Иккинчи қаландар

Шундоқ шариф шаҳримизни айладинг ҳаром!

Учинчи қаландар

Уламога таъна этган, ёзғирган иблис!

Тўртинчи қаландар

Халойиқни Ҳақ йўлидан оздирган иблис!

Бухорий

*Эй сиз, сўйлоқ асо тутган жоҳил оломон,
Ўзингиз ҳам кимларгадир асо бегумон.
Қаердадир соҳибингиз гиж-гижлаб турар,
Эгасидан рағбат олган ит баттар ҳурар.*

**Биринчи қаландар
(Бухорийни кўрсатиб)**

Буни дорга осмоқ керак кўзини ёшлаб!

Иккинчи қаландар

Сўймоқ керак бу шаккокни товондан бошлаб!

Учинчи қаландар

Бўйнига тош осиб сувга зарқ қилмоқ керак!

Тўртинчи қаландар

Тошбўронлар қилиб уни ўлдирмоқ керак!

**Термизий
(олдинга чиқиб)**

Шундай зотни шаккок, деган тилларга лаънат!

Ўз роҳатин ўйламасдан, этмасдан миннат,

Тоқат айлаб шум замоннинг таҳқирларига,

Маломати, ҳақорати – бари-барига

Бардош бериб, бу дунёда тўпласа зиё,

Эвазига маломатлар айласа дунё.

Жаҳолатнинг асо тутган сўқир кўзлари –

Мен ҳақман, деб даъво қилса, қуюн сингари

Ёпирилса маърифатнинг чаманларига,

Қандоқ чидаш мумкин, ахир, бунинг барига?

Фалак, бу не бедодликдир, бу нечук таҳқир,

Ё Раббано?! Сенинг кўзинг очиқ-ку, ахир!

(Шу пайт Варқо ва Муҳтасиб кириб келишади.)

**Биринчи қаландар
(Бухорийни кўрсатиб)**

Иблис билан, шайтон билан ҳамкорга ўлим!

Иккинчи қаландар

Шум ниятин пинҳон тутган маккорга ўлим!

Учинчи қаландар

Куфру гараз йўлин тутган бадкорга ўлим!

Тўртинчи қаландар

Динимизни бузмоқ бўлган гаддорга ўлим!

Бухорий

Эй сиз, зулмат горларида қолиб кетганлар,

Эй сиз, нурдан, шуъладан хун талаб этганлар!

Қонсираган кўзингизда шум ниятлар жо,

Билурменким, келмакдадир қайдан бу фатво?

Варқо

Имом, дилда шаккоксизу тилда ботирсиз,

Тагин кимга бундоқ шаъма қилаётирсиз?

Қаландарлар – Оллоҳ дўсти, диёнат дасти,

Ҳеч кимсага гарази йўқ, ҳеч кимга қасди.

Қўрқмагайлар, ҳақиқатни айтурлар тикка,

Фақат тоқат қилолмаслар иймонсизликка.

Жиҳод айлаб динимизни тозалаш – кори,

Улар – иймон таянчидир, ислом лашкари.

Бухорий

*Ҳа, зўр лашкар, кўзларидан кўрингай ошкор,
Фалакка тиз, қуёшга қўл кўтарган лашкар.*

Муҳтасиб

*Дин софлиги учун қон ҳам тўкилгай бот-бот,
Пайгамбардан мерос эрур муборак жиҳод!*

Бухорий

*О-о-ҳ!.. Пайгамбар номи билан оқди қанча қон,
Муслим қонин дарё-дарё тўкди муслмон?!
Озор берманг, деган ахир, Расули ақрам –
Тинчу тотув яшаётган гайридинга ҳам.
Бу лашкар-чи, кундузлардан тун талаб қилур,
Надоматким, ўз қавмидан хун талаб қилур.
Бу лашқару лашқарбошин нияти аён –
Салтанатга жон-жаҳд билан интилган илон!*

Варқо

*Тўхмат қилманг, Имом, булар гараздан олис,
Мақсадлари эзгу эрур, нияти холис.
Балли денгим, Ҳақ йўлини тутмишлар маҳкам,
Бухоронинг иймонига собит истехком.
Гапингиздан анқиётган фитна бўйидир,
Булар кеча-кундуз Амир дуоғўйидир.*

(Қаландарларга)

Оллоҳимнинг дўстлари, бас, сизларга рухсат!

(Қаландарлар зикр туша бошлашади.)

Биринчи қаландар

Бухоронинг иймонимиз!

Барча қаландарлар

Ҳақ, дўст, ё Оллоҳ!

Иккинчи қаландар

Ҳаққа фидодир жонимиз!

Барча қаландарлар

Ҳақ, дўст, ё Оллоҳ!

Учинчи қаландар

Йўлдан оздирма, Раббано!

Барча қаландарлар

Ҳақ, дўст, ё Оллоҳ!

Тўртинчи қаландар

Йўлларингнинг қурбонимиз!

Барча қаландарлар

Ҳақ, дўст, ё Оллоҳ!

(Қаландарлар, “Ҳақ, дўст, ё Оллоҳ!”ни такрорлаб чиқиб кетишади.)

Муҳтасиб

Қаландарлар сиздан бироз ранжиган ўхшар?

Бухорий

(киноя билан)

Бир кимсадан ранжимагай, бус-бутун лашкар.

Варқо

Оллоҳ ажрин бергай, банда қилгай таваккул.

Муҳтасиб

Келдик Амир номларидан биз бўлиб вакил.

Бухорий

Фуқародан итоатдур, эгамиз бўйин.

Варқо

Тингланг! Шундоқ бўлди сизга амри ҳумоюн:
(амрни очиб ўқийди)

Мақсадимиз – юртда этмоқ тотувлик жорий,
Бухородан дарҳол чиқиб кетсин, Бухорий!

Термизий

Ё Раб?!

Талаба

Устоз?!

Бухорий

Ё Раббано?! Ё Қодир эгам,
Бир бошимга шунча бало кам эдим, кам?!
Йўлларингдан чиқмасам-у, йўлим бермасанг,
Ўз юртимда осойишта ўлим бермасанг?!

Муҳтасиб

Биз – эгилган бошдурмиким, ўзга не илож?

Бухорий

Ҳа, сиз – бошсиз! Амир сизга кийдирилган тож!

Варқо

Изоҳ лозим эмасдурким, Амир ишонгай!

Бухорий

Кувнанг энди, пайкониңиз тегди нишонга!

(Варқо билан Муҳтасиб сохта таъзим ила чиқиб кетишади.)

Ватан ёлғиз илинж эди, сўнги манзил, вой,
Фарзандига бермади у бир қабрлик жой!
Аюрмишлар мени бундоқ чамандан ҳам,
Кетар бўлдим Ватандан ҳам, Ватандан ҳам!

Термизий

Устоз, кетманг, биз ғариблар кўзини ёшлаб!

Талаба

Юринг, сизни мен борайин уйимга бошлаб!

Бухорий

Йўқ, мени деб бошингизга ёққай маломат,
Мен тугадим. Энди сизлар бўлинг саломат.
Абу Исо! Ушбу юртда шогирдлар бисёр,
Сен уларни оғушингдан ажратма зинҳор.
Мен – уммонга етган дарё! Солсалар ҳам банд,
Ордан келган оқим этгай бу бандни парканд.

Оллоҳимдан ёғар экан оби раҳмат то –
Дарёларга банд сололмас бандаси асло!
Китобларим сенга мерос, шогирдлар мерос.
Видолашмоқ пайти келди... Мен энди бироз
Нафас ростлай. Уйлаб кўрай борар маконим.
Қани, келинг!

(Видолашиш учун багрини очади.)

Термизий
(кучоқлашиб)

Устоз!

Талаба
(кучоқлашиб, йиглаб)

Устоз!

Бухорий

Йиглама, жоним.
Арзимагай, бу дунёси оху зорингга!
Ташаккур айт, ул падари бузрукворингга...

Термизий ва талаба видолашиб чиқиб кетишади.
Бухорий қаттиқ изтироб ичида ўйга толади. Шуълалар
заифлашади. Шу пайт саҳнанинг бир четида оппоқ
либосли Она қиёфаси намоён бўлади.

Бухорий
(ҳайрат ичида)

Ё Раб! Ўзингизми, муҳтарама волидам?!

Она

Қабул бўлсин! Ҳаждан омон қайтингми, болам?

Бухорий

Онажоним, қирқ беш йилга чўзилди бу ҳаж!

Она

Узун ҳаждир бу дунёда умр деган важ.

Бухорий

Йўлим жуда оғир бўлди, мушкул бўлди ул,
Билмасманким, даргоҳида айларми қабул.

Она

Ўлчанмагай бу йўл умринг, муддатинг билан,
Даргоҳига келгайсан ўз ниятинг билан.

Бухорий

Онажоним, ниятимни тутган эдим пок,
Бироқ яна сокинликни кўп кўрди афлок.

Она

Сочларингга қўнмиш қиров, кўзларингда гам,
Кўпи кетиб, ози қолди, сабр этгин, болам.

Бухорий

Сарсон бўлган бу вужуднинг гуноҳи нима?

Она

Бу дунёда хор вужуднинг гамини ема.
Кўп ажойиб сирлар борким, англарсан ҳали,

Мезон – инсон вужудимас, илму амали.
Кўпи кетиб, ози қолди, чекмагин алам,
Яна бироз сабр эт... сабр эт... сабр этгил, болам!..

(Она гойиб бўлади.)

Бухорий
(Чўчиб, ўзига келади.)

Шунча меҳнат чекиб, шунча машаққат чекиб,
Гоҳ дарддан букилиб, гоҳ ғамлардан ичикиб,
Чок-чокидан сўкилибон кетса ҳам бандим,
Эй бор Худоё, зинҳор қарганмагандим.
Йўларингда оч қолганда, ташна қолганда,
Жонимга минг жабру жафо буров солганда,
Гарчи риёзатлар чекдим, ёндим, ўртандим,
Эй бор Худоё, зинҳор қарганмагандим.
Сўнги дамда Ватанимдан этдилар жудо,
Энди эса қарганаман, эй бор Худоё!
Қим қасд қилган бўлса менга, тутсин уволим,
Ўзларию фарзандлари, аҳли аёли –
Барчасига, ёлбораман, юборгил жазо,
Эй Оллоҳим! Эй Яратган! Эй бор Худоё!..

ОЛТИНЧИ КЎРИНИШ

Хартанг қишлоғидаги бир ҳовли. Оқшом. Ҳовли сунасида Бухорий, ҳовли эгаси Ғолиб Абий Жабройил ва шу ерлик олим Хартангий суҳбатлашиб ўтиришибди.

Хартангий

Ҳазрат имом, сиздек зотлар – Оллоҳнинг нури.
Ҳира тортса инсон онги, башар шуури –
Юз йилдами, минг йилдами – қодир Худойим –
Ҳидоятга боиласин, деб баиарни, доим
Ёғдиргай ўз нурин, бироқ боиси надир,
Заминда бу нури илоҳ топмагай қадр?

Бухорий

О, Хартангий, кўп ўйладим бу ҳақда мен ҳам,
Бисёр сирлар Яратганнинг ўзида мубҳам.
Гарчи нурсиз яшай олмас на гул, на тикан,
Лек дунёда нурдан ожиз қувват йўқ экан.
Мана олинг табиатнинг офатларини,
Сув балосин, ўт балосин – даҳшатларини.
Тошқин бўлса, шиддатига беролмайин дош,
Тоғлардан то денгиз қадар думалайди тош.
Ё ўт тушса, хўл-қуруқ, деб ажратмагай ул,
Қанча боғлар сал фурсатда ёниб бўлгай кул.
Зилзалалар даҳшати-ку, бундан ҳам ёмон,
Не-не собит қошоналар лаҳзада вайрон.
Бироқ нурнинг бундоқ ёвуз шиддати йўқдир,
Зиёни йўқ, қабоҳати, офати йўқдир.
Тор туйнукдан тушган нурга боқинг, ложарам,
Тўсмоқ мумкин уни пиёз нусти билан ҳам.
Туриб қолгай шу сарҳадда шўрлик бойланиб,
Ўтолмагай ҳатто шамол каби айланиб.
Нур – иймоннинг белгисидир, кўнгилдаги мулк,
Шу боис ҳам унда зўрлик, зўравонлик йўқ.

Ғолиб Жабройил

Балли, устоз! Бироқ яшинаб турғали бу нур –
 Қуёш каби жовидон бир ҳомий ҳам зарур.
 Бухорода саройига чорламиш Амир,
 Рад этмасдан, хузурига борсангиз, ахир,
 Бўлмасмиди ҳам кўнгил тинч, ҳам қорнингиз тўқ?

Бухорий

Умр фақат қорин гамин емоқ эмас, йўқ,
 Ғолиб, илминг ўзгаларга ўргатмасанг сен,
 Хазинани ерга кўмиб қўймоқ билан тенг.
 Инсон умри ёниб турган бир шамга монанд,
 Шуъласидан бўлмоги шарт барча баҳраманд.

Хартангий

Ёқиб бўлмас шамни шамолларда, ҳойнаҳой,
 Унга, ахир, хилват лозим, осойишта жой.

Бухорий

Илож йўқдир шамолларга сабрдан бўлак,
 Осойишта макон бўлмас, қабрдан бўлак.
 У эса энг сўнгги манзил, сўнгги марҳала,
 Унга қадар ёнмоқ керак, йўқ ўзга чора.

Ғолиб Жабройил

Хўш, мана сиз Бухородан чиқмишсиз кетиб
 Байканд сари. Бироқ сиздан аввалроқ етиб
 Бормиш қушдек учиб ҳасад, туҳмат ва бўҳтон,
 Вовайло, деб йўл олмишсиз тагин биз томон.
 Гарчи бизлар сизни бошига кўтаргаймиз, бас,
 Умр фақат сафарларда ўтса ҳам бўлмас.
 Неларнидир орттирмоқ шарт келгач ҳаётга,
 Бола-бақра, уй-жой лозим одамизодга.

Бухорий

Тўғри, Ғолиб, умр ўтказсам сокин, фароғат,
 Ёғмасмиди бошларимга шунча маломат?
 Бироқ мени болаликдан бир ўй, бир хаёл
 Тинч қўймасди, ўз-ўзимга берардим савол:
 Раб йўлламиш одамзодга не-не пайғомлар,
 Ҳидоятга даъват этмиш қанча Пайғамбар.
 Лекин нечун ғолиб келиб қонларда шайтон,
 Ҳақ йўлидан юз ўгирмиш ҳамиша инсон?
 Ва, ниҳоят, жавоб топдим бу саволга мос,
 Одамзодни этгай фақат маърифат халос.
 Забт айлади бу хулоса қалбни бир йўла,
 Ўз домига тортиб кетди ўша гулгула.
 Юрагимга башар бахтин орзуси инди,
 Ва ўз бахтим жуда-жуда кичик кўринди.
 Тўғримиди, хатомиди бу йўлим, билмам,
 Аммо зинҳор пушмоним йўқ, кўнгил хотиржам.

Хартангий

Ҳа, маърифат – муқаддас йўл, улуг йўл, аммо
 Қай замонда қадр топмиш шўрлик уламо?

Бухорий

Э воҳ, доим топавермас бу қавм қадр,
 Бироқ башар бахти унинг зиммасидадир.

Уламолар самодаги юлдузга ўхшар,
Унга боқиб ўз йўлини белгилар башар.
Ботса агар ушбу юлдуз, зулматда шошиб –
Одамизод ўз йўлидан кетгай адашиб.

(Шу пайт Ибнус Субкий кириб келади.)

Ибнус Субкий

Ассалому алайкум, эй аҳли сафо!

Ғолиб Жабройил

Марҳаболар! Ибнус Субкий!

Хартангий

Келинг!

Бухорий

Марҳабо!

Ғолиб Жабройил

Неча кунким, тақсир, кўздан бўлдингиз зойиб?

Ибнус Субкий

Самарқанддан хабар топиб келдим гаройиб.

Ғолиб Жабройил

Хўш-хўш?

Хартангий

Эшитайлик, не хабар экан?

Ибнус Субкий

Подшоҳи Хуросоннинг фармони билан
Бухоронинг амири ул Холид Зуҳалий
Ҳазоламини!

Хартангий

Нечук жазо?

Ибнус Субкий

Фармони олий
Шарти ила эшакка терс миндирилиб у
Шаҳар ичра қилинмишидир сазойи!

Бухорий

Ё-ҳу!

Ибнус Субкий

Сўнг зиндонбанд этилмишидир. Ҳамда шаҳардан
Аҳли аёл, фарзандлари бўлмиши бадарга.

**Хартангий
(Бухорийга)**

Ҳазрат имом, мана, кўринг, аҳён-аҳёнда
Адолат ҳам бор экан-ку, ахир, жаҳонда.

Ибнус Субкий

Қолмамишидир бу жазодан тагин бенасиб –
Ҳарис ибн Абил Варқо ҳамда Муҳтасиб!

Бухорий
(қўлларини фалакка чўзиб)

Ё Худойим! Наҳот, етдинг менинг додимга,
Жоним фидо, Қодир деган сенинг отингга?!
Икки бора мен ўзингга қилиб муножот,
Тилангандим, икки гал ҳам бергандинг нажот!
Қаргангандим умрим бўйи мен фақат бир бор,
Уни ҳам сен қабул этдинг, ё Парвардигор!

Хартангий

Ҳа, Оллоҳнинг амри барҳақ, марҳамати кенг,
Гадони шоҳ, шоҳни қилар гадо билан тенг!

(Шу пайт Мулла Қосид кириб келади.)

Мулла Қосид

Ассалому алайкум!

Ғолиб Жабройил
(ёқинқирамай)

Ҳа, келинг, Қосид!

Мулла Қосид

Келдик-келдик. Бизни эл-юрт айлади восит.

Ибнус Субкий

Қани-қани, эшитайлик, юрт пешвосидан,
Улус сизни не юмушга этмиш восита?

Мулла Қосид

Бугун пешин биз масжидда айтар эдик ваъз,
Ҳовлимизда содир бўлди бир низо баъдаз.

Ғолиб Жабройил

Боиси не?

Мулла Қосид

Фақат мени тутгайлар маъзур.
Ушбу низо...

(Бухорийни кўрсатиб)

Ҳазратимга тааллуқ эрур.
Бухородан ва Байканддан келмишим хабар,
Ҳазрат кезиб элма-элу шаҳарма-шаҳар,
Сепиб юрган эмишлар шаккоклик уругин.

(Барча қаттиқ ҳайратда)

Кентимиздан кетсинлар, деб халқ этди зуғум.
Ҳарчанд халққа тушунтирмак бўлдик гарчи биз,
Бир оёқда туриб олган, лекин қавмимиз.

(Бухорий бошини чангаллаб олади.)

Хартангий

(киноя билан)

Ва қавмингиз бир ёқадан чиқармишидир бош.

Мулла Қосид

Бас келолмай қолдим мен ҳам. Жунбишда авбош.

Ғолиб Жабройил

Мулла Қосид! Ахир, меҳмон Оллоҳдан ато,
Меҳмонини сийлагайдир ғайридин ҳатто!

Мулла Қосид

Шундоққуя, кентимизда улус бетоқат,
Мен аланга чиқишидан қўрқаман фақат.
Чўчитгайдир мени қонлар тўкилмоқ хавфи,
Мен бир восит... Яна бир бор этсинлар афғу.

(Таъзим қилиб чиқиб кетади.)

**Ҳамма чуқур сукутга чўмади. Бухорий оғир бош
қўтариб фалакка боқади.**

Бухорий

Учиб юрар бу шум хабар шамолдан ўзгин,
Ё Раб! Сенинг осмонингни босганми қузғун?
Юрагимга ўзинг солдинг буюк бир дарё,
Ва дарёдек менга қўним бермадинг асло.
Осмонингда зиё сочган сайёра қилдинг,
Сайёрадек умрим бўйи оввора қилдинг.
Дарахт бўлгим келди, ҳар гал кўчирдинг мени,
Қуюнингда зарра қумдек учирдинг мени.
Бир жонимга минг зулму минг қийновлар бўлди,
Умрим фақат синов бўлди, синовлар бўлди.

Ибнус Субкий

Мулла Қосид ниятику, беш қўлдай маълум,
Халойиқни қўззаган ҳам шу нияти шум.

Хартангий

Қайғурмангиз, Ҳазрат! Эртан биз йигиб халқни,
Англаггаймиз сиз ҳақда бор ҳақиқат, ҳақни.
Шум Қосиддан кам эмасдир бизнинг ҳам нуфуз.

Бухорий

Йўқ-йўқ! Агар мен кетмасам, тинчимас улус.
Ёнган ўтдир, тошқин сувдир жоҳилнинг жаҳли.
Мени даъват этган эди Самарқанд аҳли,
Берган нону тузингизга рози бўлинг, бас,
Хайр энди, дарҳол йўлга тушмасам бўлмас.

**Ғолиб Жабройил, Хартангий, Ибнус Субкийлар билан
қучоқлашиб хайрлашади ва эшик сари юради. Улар
унинг ортидан эргашишади. Уч-тўрт қадам юргач,
гандираклар кетади ва қулаб туша бошлайди. Мезбон-
лар уни суяб қолишади.**

Ғолиб Жабройил

Нима бўлди сизга, Ҳазрат?!

Ибнус Субкий

Сув келтир, Ғолиб!

(Ғолиб сувга югуриб кетади.)

**Хартангий
(Бухорийга)**

Ҳозир ўтиб кетгай. Бироз қолмишисиз толиб.

**Бухорий
(ҳолсиз)**

*Йўқ! Эй иймон, сўнгги дамда энди солим тур.
Ўтмас дард бу. Энди ўтмоқ менинг галимдур.*

**Ғолиб Жабройил идишда сув олиб келади. Бухорий-
га бир-икки қултум сув ичиришади. У бироз ўзига
келгандек бўлади.**

*Дунёни кенг, деб ўйлаган эканман бекор,
Бу дунёси бир бандага бўлиб қолди тор.
Кўпи кетиб, ози қолди. Ё Қодир Эгам!
Мана, ози ҳам тугади! Азиз волидам!
Етказингиз, афу этдим мен гаддорларни,
Ҳасадеўйлар, бўҳтончилар, риёкорларни.
Ким ёмонлик қилган бўлса, ёддан ўчирдим,
Етказингиз, золимларнинг зулмин кечирдим.
Ҳам-м-масини кечирдим мен! Эй Қодир Эгам!
Дариг тутма раҳматингни ўшалардан ҳам!
Алвидо, эй фоний дунё! Эй аччиқ ҳаёт!
Ассалом, эй абадият! Ассалом, мамот!
Мен тайёрман! Юзим ёруғ! Ўзингда хаёл!
Олар бўлсанг, бор Худоё, омонатинг ол!
Ло илоҳа иллаллоҳ! Муҳаммадун абдуҳу ва
Расулуҳу!...*

**Ҳазрат Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил
ал-Бухорий ҳазратлари эгон таслим этадилар. Хартангий,
Ғолиб Жабройил, Ибнус Субкий юзларига фотиҳа торти-
шади...**

ТАМОМ

АДАБИЁТ – ОЛДИНДА ЁНГАН ЧИРОҚ

(Суҳбат)

“Шарқ юлдузи” журнали таҳририяти саволлари:

1. Бадиий асар тарбия воситасими? Яхши китоб эзгуликка, ёмони ёвузликка етаклашига ишонасизми?
2. Энг катта адабиёт юрагимизда яшайди. Демак, адабиёт ҳар биримизнинг, ҳаммамизнинг ичимизда. Лекин адабиётга “яқин” бўлганимиз ҳолда нега дунёда зулм бор? Нега бугун инсоният янги йўл қидирмоқда? “Йўлини йўқотган дунё”да адабиётнинг ўрни ва роли борми? Нега у, яъни адабиёт дунёнинг йўлини йўқотишига жим қараб тур(а)ди? Энди-чи, адабиёт дунёнинг равишига таъсир этиб, унинг янги, муносиб йўл топишига илҳомлантирувчи куч бўла оладими-йўқми?..
3. Битта асар жамиятга икки хил таъсир кўрсатадими? Нима учун?..
4. Хос ва омма диди ҳамда адабиёти ҳақида сиз нима деган бўлардингиз? Ҳаммага “ҳамма нарса”ни тақдим қилиш қандай оқибатларга олиб келади? Маънавий иммунитетни ҳали етарлича шаклланмаган ёш авлодга қандай асарлар тавсия этиладию қандайлари йўқ?
5. Умидбахш ва тушкун адабиётнинг ўқувчи ва жамиятга таъсири масаласида нималар дея оласиз? Замоनावий дунёнинг бугун қандай адабиётга эҳтиёжи бор?
6. Ўтмиш меросни ҳар бир замон ўз мезонлари чигиригидан ўтказиб туриши керакми? Нима учун?
7. Инсон тирик экан, ҳар доим танлов қаришида туради. Худди уч йўл бошидан чиқиб қолган эртақ қаҳрамони каби. Ҳар қанақа мулозаматни бир четга суриб қўйиб айтганда, тўғри танлов қилишида адабиётнинг роли борми-йўқми, бўлса, қай даражада?

Санжар НАЗАР

1974 йилда туғилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ)нинг ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. Мақолалари матбуотда ва тўпламларда чоп этилган. Ҳозирда "Akademnashr" нашриёти раҳбари.

АДАБИЁТ – ЙЎЛ ИЗЛАШ, ДЕМАК...

1. Саволга савол билан кимлар жавоб беришини яхши билсам-да, ўзимни тия олмадим: "Шу савол бошқа бир жамиятда ҳам берилиши мумкинми-ди?" Ўзи билан ўзи гаплашаётган одамларга ўхшаб қолиш орқали ўқувчи кўз ўнгиди аллақачон гавдаланган тимсолни янада тиниқлаштирган ҳолда айтаман: "Қийинов". Чунки адабиёт нима, унинг жамиятдаги роли қандай эканлиги аллақачонлар аниқлаб олингандек. Аммо нега унда сиз ўртага ташлаётган саволлар бизда бу қадар долзарб, табиий ҳамда ўринли? Ушбу саволнинг жавобига узоқдан келишга мажбурман.

Бундан 3-4 йил аввал ижодкор аёлларимиздан бири китобини нашр қилдириш мақсадида келди. Инграшга ўхшаш оҳанг берилган нутқиди "биз сўз мулозимлари", "сўзга хизмат", "баланд (тоза) бир сўз излаётган бизлар" каби ибораларни шунчалик кўп ишлатдики, ахийри сабрим чидамай портладим: "Опа, шу нима дегани?" Опага бу савол шу қадар шаккоклик бўлиб туюлдики, тили калимага келмай қолди. Балки шунчаки жавоби йўқ эди бу саволнинг. Зотан, бу чиройли ибора ва жумлаларда маъно йўқ ҳисоби. Жимжима ва олифталикдан бошқа ҳеч вақо йўқ эди, чамамда. Воқеадан бир неча кун ўтиб опанинг ўртамиёна шеърларини таҳрир қилиш учун кўздан кечирар эканман, бир ҳақиқатга гувоҳ бўлдим: бу – адабиёт эмас эди. Балки муаллиф кўп таъкидлаганидек, сўз эди. Шунчаки сўзлар. Бор-йўғи, сўзлар йиғиндиси. Опа адабиёт нималигидан умуман беҳабар эди. У ўзининг адабиётга алоқаси бўлмаган қораламалари учун алоҳида ном ўйлаб топган экан. Кейинчалик кўплаб аҳли қаламларнинг турли-туман жимжимали "ёлғон"ларига бот-бот тўқнаш келдим. Ёзганларига "кўнгил товланиши", "руҳ жилваси" ва яна бир нималар деб ном берган, адабиётни "кўнгил иши"га йўйганларнинг аксарияти ўз ижоди асл адабиёт эмаслигини ич-ичидан ҳис қилиб, шуурорти англамларида тан олган бўлсалар, не ажаб!

Замонавий ўзбек адабиётидаги "модерн" ҳодисасининг изоҳи ҳам аксарият ҳолларда зикр этилганларга жуда яқин. Рассом Шокир Зокиров суҳбатларимиздан биридан шундай деганди: "Мусаввир ўз камолотининг маълум бир поғонасида реалликка "сиғмай" қолади. Мавжуд шакллар ва уларга мутаносиб табиий ранглор орқали фикрларини етказиши имконсиз бўлиб қолади. Шунда у реалликни "синдира" бошлайди". Биздаги модер-

низм реалликка етолмаганларнинг йўналишига айланди. Демак, ҳар бир модернист вазн, турок ва қофиядан юксалиб, ушбу воситаларни тарк этиши керак эди, аммо уларнинг аксарияти ёзганларини вазнга сололмай, сатрларига қофия тополмай модернистга айланишди.

Адабиётшуносликда ҳам шунга яқин ҳолатлар ҳукмрон бўлди. Ҳар ким ҳаёлига келганини гапирди, исбот талаб қилсангиз, "Бу менинг субъектив қарашим", деган "далил"га дуч келардингиз. Буюртма мақолалар пайдо бўлди. Таҳлилий мақолаларнинг кўпчилигини ўқишдан олдин: "Қаерлик бу мунаққид, кимлар билан улфатчилик қилади?" – деган саволлар туғилиши табиий ҳолатга айланди.

Унғача қарийб бир аср давомида адабиёт шунчаки тарғибот қуроли бўлиб хизмат қилганлигини ва шу нуқтаи назардан туриб ўрганилганлигини эътиборга олсак, бугун "Адабиёт нима?" – деган саволга жавоб излаётганлигимиз асло ғайритабиий ҳолат эмас.

Аслида, адабиёт тарбиянинг ўзидир. Эзгуликка муҳаббат, ёвузликка нафратни, ҳақиқат, адолат, гўзаллик ҳиссини, дидни, инсониятга, ҳаётга муҳаббатни, Яратганга бандалик туйғусини бадиий асар воситасидагина қиёмага етказиб тарбиялаш мумкинлигига ишонаман. Бадиий адабиётсиз зўр физик, математик, кимёгар, доктор бўлиш мумкин, аммо бу соҳаларнинг даҳосига айланиш имконсиз, деб ўйлайман. Адабиёт – мафкура, ғоя, дунёқарашларни ёйиш ва ўзгаларга синдиришнинг гўзал шакли.

Менинг назаримда, бугун инсоният ўз инсонийлигининг энг юқори чўққисига турибди. Бу чўққига олиб чиқадиган пиллапоёлар Гомердан Бодлергача, Софоклдан Зюскиндгача, Бедилдан Абдулла Орифгача мерос бўлиб келаётган бадиий тафаккурнинг олмос тиглари ёрдамида йўнилган. Биз бугунги ёвузлик ва ноҳақликларга баҳони мислсиз эзгулик ҳамда адолатнинг булоғидан қониб сув ичган бир ҳолатда бераётганлигимизни ҳам унутмаслигимиз зарурдир, балки. Кечаги, тубанликдалигимиздаги мезонларда ўлчанганда бугунги ахволимиз орзу эмасмиди?! Бу орзуга етишда бадиий асарлар йўлчи юлдузу пўлат қанот бўлмадими?!

Бузуқ киши учун яхши китобдаги эзгу ғоялар масхаралашгагина яраганидек, покиза фикратли инсон ҳам ёмон китобдан ёвузликни яхшироқ таниб, ўз йўлининг тўғрилигига кўпроқ амин бўлишни ўрганиши мумкин. Масалан, Г.Г.Маркеснинг "Мустабиднинг кузи" асарини мен кўпчиликка тавсия қиламан. Назаримда, бу асар Ҳитлер, Муссолини, Пиночет кабиларни таниб олишда яхши ёрдамчи бўлиши мумкин. Аммо асарни ўқиганлардан аксарият холларда қарама-қарши фикрларни эшитаман. Маркес ўз бадиий ҳақиқатини очишда қўллаган дастаклари ҳаммага ҳам маъқул келавермайди. Айримлар ёзувчининг мақсадга етиш учун қўллаган тасвир-тафсилотларини ҳазм қилмасдан, асар қаърига беркитилган хазинадан йўл бошидаёқ воз кечиб қўя қоладилар. Бошқалар қора ва чиркин бўёқларни эмас, улар воситасида шаклланган ҳақиқатнигина кўришади.

Хос ўқувчи учун яхши китоб, ёмон китоб, деган тушунча йўқ бўлса керак. Дид ва эътикод маълум даражага етгач, уларни бузиш мумкин эмас. Аммо ҳали шаклланмаган дид, дунёқараш учун асар танлаш ўта муҳим. Шаклланиш жараёни эса янада муҳимроқ. Менга қолса, мактабларда кичкина синфларданок мутолаа дарсларини киритиш зарур. Китоб танлаш, асарни тушуниш ҳижжалаб ўргатилиши керак.

2. Олдинги саволингизга жавоб бера туриб, бу масалага тўхталиб улгурган эканмиз. Дунёда зулм буткул йўқ бўлишини шахсан мен тасаввур қила олмайман. Э.Фромм "Инсон бўрими ёки қўй?" асарида инсон бир пайтнинг ўзида ҳам қўй, ҳам бўри эканлигини атрофлича таҳлил қилган эди. Золимлик ва мазлумлик ҳар биримизда яшайди. Баъзида қўй бўлиб бўри сувратида юрамиз, бошқа пайт эса қўй терисини ёпинган бўрига айлана-

миз.

Зулм мавжудлиги эмас, унинг ҳукмрон бўлиши муаммо. Чамамда, ҳозир инсоният ўз тарихининг зулм энг оз бўлган бир даврида яшаётир. Менга маълум тарихда одамзод ҳозиргидан кўра биофил – ҳаётни, тирикликни севувчироқ ва кадрловчироқ бўлмаган. Жумладан, адолатни ҳам. Бунда кўпроқ инсониятнинг энг илғор вакиллари етиб борган нуқта, касб этган камолот назарда тутилмоқда. Бугун зулм ҳукмрон бўлган нуқталар, жамиятлар ҳам мавжуд, аммо уларнинг олдида маёқ янглиғ забт этилган марралар ёғдуси турибди. Бу марраларга эса илм, маърифат ва, албатта, бадий тафаккур қанотларида етиб борилган.

Мен анчадан буён қизиқ бир формулани илғагандек бўлиб юраман. Адабиёт соҳасида аксарият классиклар "туғилиш"идан олдин жиддий бир фалсафий қараш дунё юзини кўрган бўлади. Бу қарашни бағрида етилтирган жамият ислоҳ этилади ва шу ислоҳотлар пўртанасида буюк ижодкорлар юзага қалқиб чиқади. Навоий нақшбандийлик ва темурийлар давлатининг ислоҳотлари маҳсули эди. Чўлпону Усмон Носирлар жадидчилик, Сартр, Камюлар экзистенциализмнинг маҳсули бўлган. Ҳар қачон ва ҳаммада ҳам шундай эмас. Лекин бу кўп такрорланадиган бир ҳолатни эътиборсиз ҳам қолдириб бўлмайди. Нима демоқчиман? Йўл излаш, аслида, адабиётнинг вазифаларидан биридир. Ҳар бир пайдо бўлган улкан фикр адабиётга айланар экан, жамиятга таъсир қилар экан, майли, доимо эмас, кўпинча, буни яна бошқа қандай тушуниш мумкин?

Ортиқча неқбинлик, қирмизи кўзойнақчилик бўлиб туюлмасин-у, аммо мен гуманизмнинг таназул ва инқирозини кўра олмаяпман ҳеч. Аксинча...

Инсоният йўл қидираётганлиги бор гап. Аммо ўз йўлини излаётган одам йўлсиз эмас-ку, ҳатто у тўғри йўлдаги одам-ку.

Адабиётнинг якка ўзи дунёни ўзгартириб юбора олмас, аммо адабиётсиз ҳам дунёни ўзгартириш қийин кечади. Юқорида ёзганларимда шуни исботлашга ҳаракат қилдим.

3. Битта асар икки хил эмас, минг хил таъсир кўрсатади. Фақат бир шарт бор: яхши асар бўлса. Яхши асар нима? Матн. Агар матн бакувват бўлса, универсал ҳам бўлади, унга чексиз маънолар юкланиши мумкин. Навоий ва Машрабдан қандай қилиб атеист яшашгани ҳали унут бўлиб улгурмади-ку. Қолаверса, бугун истеъдодли шоир борки, ҳаммасидан тасаввуфий маънолар топиш урф бўлганлиги ҳам бунга мисол.

Маркиз де Садни ёки Жованни Бокаччони ўқиганларнинг ҳаммаси ҳам ёмон одам бўлиб қолмаган дейман-у, талабаликдаги бир дўстимнинг гапи эсимга тушади. У баъзи асарларни бир варақлаб кўрарди-да, "Мен учун эмас бу китоб, ичимдаги ёмон жинимни семиртирар экан", – дерди.

Назаримда, ўқувчининг ақидасини бутлаб, дунёни қабул қилиш йўсини тўғри йўналишга буриб кўйилса кифоя. Масалан, 17 ёшимгача менга шахсий кутубхонамизда мавжуд бўлган "Минг бир кеча", Мопассаннинг "Азизим"и ўқиш учун тақиқланган эди. Албатта, мен уларни биринчи имконият туғилиши биланоқ олиб, яширинча ўқиб чиққанман. Аммо бу китоблар нима учун тақиқланганлигини тушунолмаганман. Ҳозир тушунаман. Ўзим ҳам болам учун бу китобларни тақиқлаган бўлар эдим. Аммо бу шунчаки кексараётган одамнинг қарашларига чанг солаётган консерватизмдан бошқа нарса эмасмикан, деб иккиланишдан ҳамон тўхтаганим йўқ.

Тимоги Райбакнинг "Ҳитлернинг шахсий кутубхонаси" асарини ўқиб лол қолганман. Ёвузликнинг мутлақ тимсоли бўлган фашистлар дохийси "Дон Кихот", "Робинзон Крузо", "Том тоғанинг кулбаси", "Гулливернинг саёҳатлари"ни, Гёте ва Шиллерни ўқиган. Демак, битта асардан асли бузук

одам бузуклигига, асли тузук одам эса тузуклигига қувват олаверар экан-да.

4. Омма адабиёти деганларини сакичга ўхшатаман. Овора бўлиб чайнайсиз-ку, танингизга бирон-бир наф йўк. Воқеаларнинг кетидан қувиб-қувиб биронта фойдали хулосага бошингизни уриб олмайсиз. Омма адабиёти бўлмаганида кўп яхши бўларди, аммо, афсуски, бор. Кераксиз тош сифатида у доимо оғирлик қилаверади. Бу ҳаммага маълум гаплар. Менинг қарашим эса қуйидагича. Майли, омма адабиёти бўладими, сариқ адабиётми, ўз ўрнида, ўз йўлида мавжуд бўлаверсин. Фақат бошқа мавқега даъво қилмаса бас. Фақат бу ҳам асл адабиёт деб уқтирилмаса кифоя. П.Коэльо, Х.Мураками ёки Б.Акунин билан бўлгани каби.

Бир пайтлар "санъат – санъат учун" қабилида ёзилган "Улисс" сифат мураккаб асарларни хослар адабиёти, деб тушунар эдим. Бугун ундай ўйламаяпман. Масалан, Холид Хусайний деган ёзувчининг "Шамол овчиси" ("The Kite Runner") асари ўта содда ва равон тилда, ҳамма тушунадиган услубда, катта ҳақиқатлар ҳақида ёзилган. Патрик Зюскинднинг "Парфюмер" асари кимгадир детектив, ким учундир кўпқатламли чуқур рамзий асар. Аслида, бу Навоий боболарнинг услуги. "Лайли ва Мажнун"ни олинг. Авом ҳам, хос ҳам мазза қилиб ўқимайдими бу асарни?!

Бадбахт Хитлернинг ўқиган китобларини санаганимиздан кейин "Маънавий иммунитети ҳали етарлича шаклланмаган ёш авлодга қандай асарлар тавсия этилади-ю, қандайлари йўк?" – деган саволга жавоб бериш ҳам қийин. Демак, адабиётдан олдин «маънавий иммунитет»ни шакллантириб олиш керак экан-да. "Маънавий иммунитет" мен эслаб ўтган бутланган ақиданинг ўзи, аслида. Одам бу синов дунёсидан ким бўлиб яшаб ўтишини аниқлаб олса, мақсадни топиб тўғри йўл тутса, асар танлаб ўтирмайди.

5. Ўспиринлик даврларимда кўпроқ шеърлар ўқиб қайғуга ботганимни эсламан. Лекин бу қайғу тушкунлик билан бир нарса эмас. Бу дарднинг кўчиши эди, чамамда. Шеърдаги дардни юқтириб олармидим?! Ҳозир ўша ҳолатимни кўп соғинаман. Нимагадир яна ўша пайтлардаги каби китоб ўқиб дардга чўмсам, юлдузлар билан, шамол билан ва ўз-ўзим гаплашсам тозариб қоламан, деб ўйлайман. Айтмоқчиманки, адабиётдаги некбинлик ва тушкунлик ўта шартли тушунча бўлса керак. Масалан, Кафканинг "Эврилиш"и воситасида ўқувчи инсон қалбининг, шуурининг қоронғи пучмоқларига назар ташлаш имкониятига эга бўлади. Гўёки одамзоднинг ёқимсиз "асли"ни кўриб қолгандек бир ҳолатга тушган одамнинг аҳволи қандай бўлади? Тушкунми? Менимча, йўк. У энди ўзини яхшироқ таниган, ўз ожизликларини биладиган мавжудот сифатида биров бўлса-да комиллашади, деган хулоса тўғрироқдек. Каренинанинг ўлими муҳаббатнинг ўлими эмас, ошиқнинг ўлими, холос. Муҳаббатнинг эса тантанаси. Ҳаммаси яна ўша "тўғри ақида"га бориб тақалапти. Умидбахш ва тушкун адабиёт эмас, некбинлик ва тушкунликка йўналган одамлар бирламчироқ. Ярим тўлғазилган пиёлага некбин ва тушкуннинг муносабати ҳаммага маълум. Адабиёт ҳам ярим пиёла сув мисоли, у ҳали тўлатилмаганми ёки ярмигача бўшатиб қўйилганми, буни ўқувчи дунёқараши, тафаккур тарзи ҳал қилади.

Асар ўқувчига таъсир қилиш орқалигина жамиятга таъсир ўтказиши мумкин. Ўқувчига таъсир ҳақида эса гаплашдик.

Одамларни, ҳаётни янада яхшироқ, чиройлироқ, меҳрибонроқ қиладиган адабиётга эҳтиёж бор. Бағрикенгликни тарбиялайдиган асарларга эҳтиёж бор.

6. Аввало, ҳар бир замоннинг ўз мезони бўлиши, замонлар оша мезонлар ўзгариши нотабиий ҳолат. Ҳамма замонларга хос мезонлар кўпайиши керак. Яқин ўтган замонамизнинг чиғириғидан бутун бошли капиталистик Ғарб дунёсининг маънавий бойликлари, Сўфи Оллоёр ва Чўлпонлар ўтолмаган. Аксинча, ўша замоннинг чиғириғигагина мосланган кўплаб асарлар бугунга келиб бир неча ўн йилдаёқ унут бўлиб улгурди. Акутагава айтганидек: "Бизнинг бахтимиз классикларнинг борлигида". Классиклар замонасоз чиғириқлардан бутун ўтган, асл адабиёт ҳақида дарак бериб турадиган манбага ўхшашади.

7. Агар тўғри танлов қилишда адабиётнинг роли катта эканлигига ишонмаганимда, ҳар қанақа мулозаматни бир четга суриб қўйиб, шунча вақт сарфлаб саволларга жавоб ёзмасдим. Бу ролнинг даражаси аҳамиятли эканлигига ишонмаганимда ҳам.

Биронта оилада ота-она боласига: "Ёмон одам бўл, ўғри-қаллоб бўл", – демайди, ҳатто ўзлари ўғри-қаллоб бўлишса ҳам. Ҳар битта ота-она боласига: "Яхши бўл, тўғри юр, одобли бўл", – деб насиҳат қилади. Шундай экан, ёмон одамлар қаердан пайдо бўлишади? Кейинчалик ёмон одамнинг ота-оналари: "Мен ёмон бўлма деганман, яхши бўл деганман", – дея ёзғиришади. Нега болалари яхши бўлмаган? Назаримда, қалб ва шуурга ҳикмат, эзгулик ўрнашиши учун, содда қилиб айтганда, бола "яхши бўл" деган насиҳатни олиши учун қалб тайёр, зеҳн очиқ бўлиши керак. Тошга сочилган дондан буғдой майсаси кўкариб чиқмаганидек, юмшатилмаган қалбдан, ҳозирланмаган шуурдан насиҳат ўрин эгаллаб, эзгулик илдиз отмайди. Қалбни юмшатишнинг, шуурни ҳикматга ҳозирлашнинг йўллари билан бири, эҳтимол, биринчиси адабиётдир. Ҳозир бу жараённинг қандай кечишини таҳлил қилиш мавриди эмас. Мавриди бўлганда ҳам бунга ақлим етишига гумон қиламан. Аммо адабиёт воситасида миллат, мамлакат тарбия топишини аниқ биламан. Бадий асар ўқир эканмиз, буюклар фикри билан фикрлаймиз, мазлумлар кўнгли билан оҳ чекамиз, қахрамон ҳаётини яшаб, курашиб ҳақни ботилдан ажратишга кўникамиз. Ҳеч компьютерда ўйнаётган болангизни кузатганмисиз? Ўйин қахрамони сакраганда, у ҳам сапчиб тушганига, қахрамонга ўқ отилганда, у ҳам чап бериб ўзини олиб қочганига эътибор қилганмисиз? Ўйиндан сўнг кўзини юмганида, компьютердаги тасвирлар қайтадан жонланаётганини завқ билан сўзлаб берганими болангиз? Бадий асар ўқиётган одамнинг ҳолати ҳам жуда бошқача бўлмас?! Наҳотки, болангиз китоб ўқир экан, Дон Кихот янглиғ хаёлий тегиримонларга қарши жангга отланмайди, деб ўйласангиз, Мишкин бўлиб телба дунёга соғлом назар билан боқмайди, Алпомиш бўлиб ўз элининг ори учун қалқиб кетмайди, деб ишонсангиз?! Ғафур Ғуломнинг "Шум бола"си билан "мясининг катиғи" чиқиб турган болага ўғирлик қилмаслик ҳақида насиҳат беринг-чи.

Сухбатнинг бошида адабиёт тарбиянинг ўзидир, деган эдик. Тарбия эса "ё ҳаёт, ё мамот" масаласидир. Бу ёғи оддий мантиқий силлогизм услубида ойдинлашади: адабиёт – "ё ҳаёт, ё мамот" масаласидир.

Ойгул АСИЛБЕК қизи

*1983 йилда туғилган. Ўзбекистон Миллий университети
фалсафа факультети бакалавр ва магистратура
босқичларида таҳсил олган. “Остона” ва “Шоир хайллари”
шеърий тўпламлари муаллифи. С.Мозм, С.А.Толстая,
О.Генри, Р.Акутагава ижодидан қилган таржималари
эълон қилинган.*

ЧИНАКАМ АДАБИЁТ ИДЕАЛЛАРНИ КУЙЛАЙДИ

1. “Адабиёт тарбия воситаси бўла оладими?” – деган саволга “Албатта, адабиёт инсонни тарбиялайди, уни эзгуликка даъват қилади. Зеро, адабиёт сўзининг негизида “адаб” деган тушунча мавжуд”, деб жавоб бериш осон, бироқ бу жавобга нисбатан “Йўқ, санъат, шу жумладан, адабиёт ҳам кишини тарбия қилиши эмас, уни беғараз завқлантириши, турфа хил ҳисларни тақдим этиши лозим, чунки гўзаллик ва эзгулик бошқа-бошқа тушунчалар, зотан, бу борада фалон файласуф ундай деган, фалон ёзувчи бундай деган”, каби далиллар билан эътироз билдирувчиларнинг ҳам топилиши осон.

Муаммонинг парадоксаллиги ҳам шундаки, бу савол олимлар, шоирлар, адиблар – умуман олганда, ижод аҳлини кўпдан буён ўйлантириб келмоқда.

Агар Европа тарихига назар солсак, антик даврларда санъат эзгулик, гўзаллик, жасорат каби фазилатларни акс эттирган. Бунга Ҳомер, Эсхил, Гораций, Овидийларнинг асарлари, Сукрот, Платон, Сенека, Эпиктет каби файласуфларнинг санъат ҳақидаги қарашлари мисол бўла олади.

Антик даврдан сўнг Европа санъати фақатгина соф христиан муҳаббатини тарғиб қилди. Уйғониш даврига келиб гуманистлар инсоннинг оламдаги ўрнини, мақомини кўкларга кўтаришди, табиийки, санъат ҳам шу ўзанга бурилди. XVIII асрда Европа черковдан юз ўгирди, қадриятлар ўзгарди; XIX асрда Европа бир неча инкилобларни, маънавий бўҳронларни бошидан кечирди; XX асрдаги икки жаҳон уруши Худо, эзгулик, адолат, ҳақиқат деган муқаддас тушунчаларга шубҳа уйғотди. Санъат энди инсоннинг илоҳий, эзгу фазилатларини эмас, иблисона зулмат томонларини куйлади. Биз бугун тушкун адабиёт вакиллари деб санайдиган Сартр, Кафка, Камю, Жойс каби ёзувчилар ана шу талотўп даврнинг фарзандлари эди.

Лев Толстой ўзининг “Что такое искусство?” асарида: “Бугунги Европа ва хусусан, рус санъатида ҳам уч хил манзарани тасвирлаш урф бўлган: 1) мағрурлик; 2) беҳаёлик; 3) тушкунлик. Романлар, қиссалар, пьесалар, расмлар, ҳайкаллар беҳаё сахналарсиз, ҳаётдан зерикиш кайфиятсиз чинакам санъат асари сифатида тан олинмай кўйди”, – деб ёзади.

Кантнинг: “Санъат кишига бетамаъ, беғараз завқ бериши керак”, деган мулоҳазасини XX асрнинг утелитаристлари, либералистлари, модернистлари “санъат инсонни ҳамма ҳолатда: тушкунликда ҳам,

умидсизликда ҳам; онгустида ҳам, онгостида ҳам акс этириши керак”, деган қарашга айлантирдилар.

Энди юқоридаги саволга батафсил жавоб бериш мақсадида Шарқ санъати тарихига ҳам бир назар ташлайлик.

Шарқда санъат ва ахлоқ, яъни гўзаллик ва эзгулик ҳеч қачон бир-биридан айри кўрилмаган. “Гилгамеш”, “Маҳабҳорат”, “Рамаяна” дostonларида ҳам, Конфуций, Лаоций, Будда ўғитларида ҳам адабиёт ахлоқ пойдеворига қурилганлигини кўрамиз. Айниқса, бу борада ислом адабиёти ўзига хос бекиёс мактаб. Шарқда нафақат санъат ахлоқнинг бирлиги, балки илм ҳам ахлоқнинг ажралмас қисми эканлиги эътироф этилади. Бежизга халқимиз таълим ва тарбия деб айтмайди-ку, ахир. Хўш, Саъдий Шерозий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий асарларининг қай бирида ахлоқ, адабиёт, илмнинг бир-биридан айри эканлигини кўргансиз? Ахир, Шарқда ҳам урушлар, талотўплар, эврилишлар бўлган-ку, дея эътироз билдиришингиз мумкин. Ҳа, албатта, бизда ҳам уруш, жангу жадаллар бўлган, бу табиий. Бироқ Шарқ тафакқурида Худодан юз ўгириш, иймондан кечиш умумжамиyat даражасига кўтарилмаган, ҳаминиша нимагадир умид қилинган: ахир, “ноумид шайтон”, дейди-ку халқимиз.

Биз бу гапимиз билан яхлит дунё маданиятини икки қутбга ажратиб, Шарқ ундоқ, Ғарб бундоқ, дейиш фикридан йироқмиз. Айтмоқчимизки, ҳар бир худуддаги санъат, адабиёт шу макондаги ижтимоий воқеалар, жараёнлар, тафаккур таракқиёти таъсирида шаклланади, ривожланади, ўзгаради.

Демак, келтирилган мулоҳазалардан хулоса қилиб дейиш мумкинки, ҳақиқий адабиёт инсонни тарбиялайди; эзгу китоблар эзгуликка, ёмон китоблар ёвузликка хизмат қилади.

2. Дарҳақиқат, давр шиддат билан янгиланиб, ўзгариб бормоқда. Бозор психологияси нафақат кундалик ҳаётга, илм-фан, санъат, адабиётга ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Бугунги куннинг талаби фақат истеъмол, истеъмол ва яна истеъмолдангина иборат бўлиб қолди. Биз моддий неъматлар билан бирга турли хизматларнинг, ахборотларнинг санъат ва адабиёт ишлаб чиқараётган, ҳа-ҳа, ишлаб чиқараётган “асарлар”нинг истеъмолчисига айландик. Бу пайтда асл адабиёт ҳақида қайғуришнинг ўзи катта жасорат. Бас, шундай экан, қалбимиздаги адабиётга яқинлик ҳисси қаерга кетди? Бу зулматли дунёда адабиёт инсоннинг йўлини ёритувчи чироқ бўла оладими? – деган саволлар кишини ўйлантиради. Бироқ ушбу саволларга жавоб беришдан олдин ўзимиз бугун нималарни адабиёт деб қабул қиляпмиз? Қандай асарларни санъат асарлари деб ўқияпмиз, деган саволларга жавоб топиш лозимдек кўринади. Бу масалада Лев Толстой ўзининг “Что такое искусство?” асарида қуйидаги мулоҳазаларни келтиради:

“Атрофимизни санъатга алоқаси йўқ миллионлаб сохта асарлар ўраб олган. Ҳар йили минглаб шеърлар, дostonлар, романлар, драмалар, мусиқий ва тасвирий санъат асарлари яратилади. Барча шеърларда севги қуйланади, табиат тасвирланади, муаллифнинг кечинмалари тўкиб солинади, барчасида қофия бор, вазн бор; барча комедиялар, драмалар декорацияларга бой яхши сахналаштирилади, яхши ижро этилади; барча романларда воқеа, муҳаббат, тугун, ечим бор; бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам адабиёт эмас, аксарияти таклид. Уларнинг аксарияти зумрад тошга таклидан ясалган шиша мунчокқа ўхшайди. Улардан бири, асл тош – қимматбаҳо, сотиб олишга қурбинг етмайди. Иккинчиси эса, бир пулга қиммат, ундан

ҳам ёмони, дидни айнитиб ўтмаслаштиради. Сохтаси аслига нисбатан серҳашам, дабдабали бўлади, оҳанжама ва чучмал ифодалар билан бўяб-бежаллади. Лўнда қилиб айтганда, обдан ишлов берилади”.

Хўш, бу сохта адабиёт, қалбаки санъат қаердан пайдо бўлди? Нималар эвазига кўпайди? Толстой бу саволларга куйидагича жавоб беради:

“Биз санъат мактабларида фарзандларимизга асл санъатни эмас, унга тақлид қилишни ўргатдик, биз серҳашам эҳсон-инъомларимиз билан ижодкорда таъма, ғараз уйғотдик. Натижада, асл санъат қолиб, сохта санъат рағбатланди, ҳақиқий санъат четга сурилиб, сохтаси урчиб кетди”.

Толстой замонидаки, адабиёт шу аҳволда экан, бугунги кун ҳақида нима дейиш мумкин? Шубҳасиз, асл адабиёт инсоннинг йўлини унинг маънавий оламини ёритувчи чирок, бироқ ҳозирда чоп этилаётган, эълон қилинаётган асарларни асл адабиёт, деб айта оламизми? Ҳақиқий адабиёт қайси мезонларга мувофиқ баҳоланиши керак? Саволлардан саволлар туғилаверади. Бугунги маданиятлар, қадриятлар кураши кетаётган даврда сохта адабиётдан имдод кутмаяпмизми? Қайси заргар бизга қимматбаҳо тошдан қалбакисини ажратиб беради? Бу саволларга эса устозларимиз, миллатнинг зиёли фарзандлари жавоб беришга ҳақли, деб биламиз.

3. Битта бадиий асар жамиятга нафақат икки хил, балки турфа хил таъсир кўрсатади. Адабиёт ғоят мураккаб ҳодиса, ҳар бир ижодкор ўз асарида кўнглидан ўтказган ҳислар, кечинмаларини тасвирлайди. Ўқувчи эса бу асардан ўз туйғуларини, ўз кечинмаларини излайди. Масалан, битта асарни минг киши ўқиркан, табиийки, минг хил таассурот пайдо бўлади.

Умуман, битта бадиий асарнинг жамият миқёсидаги кенг таъсири, асосан, икки кўринишда бўлади. Биринчидан, муайян бадиий асар жамият томонидан эътироф ёки рад этилади. Рад ёки эътироф этилиш шу жамиятдаги меъёрий ва мафкуравий қадриятлар билан боғлиқ бўлади. Масалан, собиқ шўролар даврида Қодирий, Чўлпон ёки Бротский, Пастернак асарлари муайян гуруҳ томонидан рад этилган, бошқа бир гуруҳ томонидан эътироф этилган. Ёки яна бир мисол, Европада Ницше асарларига бўлган муносабат: рационалистлар унинг асарларини рад этган, декоденстлар уни кўкларга кўтарган, айна пайтда, националистлар унинг асарларини ўз ғояларига мувофиқ талқин этганлар.

Иккинчидан, ҳар қандай бадиий асар инсонлардаги шахсий дунёқараш ва руҳий эмоционал ҳолатларга кўра турлича таъсир кўрсатади. Масалан, бугун адабиётимизда экзистенциал ҳамда модернистик асарларга нисбатан, асосан, икки хил қараш мавжуд. Айримлар ушбу асарларни янгилик сифатида қабул қилмоқда, бошқалар эса уларни анъанавийликка зид дея рад этмоқда. Аслида, бу инкор ва эътирофлар кишидаги дунёқараш ва руҳият билан боғлиқ.

Бугун ноанъанавий адабиётга нисбатан ёшларнинг қизиқиши баланд. Бу ҳам қайсидир маънода табиий, чунки кишидаги дунёқараш деярли қирк ёшдан кейин муайян даражада қатъий шаклланади. Ёшларнинг янгиликка интилангани, излангани яхши, албатта. Лекин чин маънодаги ижодкорлик бошқа, ҳавасмандлик билан тақлид қилиш бошқа. Европа жаҳон адабиётига Ницше, Сартр, Кафка, Камюни бергунча қанча анъаналарни босиб ўтди, қанча ғавғоларни бошдан кечирди. Беккет, Жойс, Прусс, Борхес каби ёзувчилар ўз-ўзидан пайдо бўлмади, улар ана шу анъаналарнинг меросхўрлари эди. Буларни англамай-билмай, кўр-кўрона тақлид қилиш бўйидан баландга сакрашга уринишдай гап.

4. Адабиётни хос ва оммага ажратишнинг ўзи ғоят баҳсли масала. Агар хослар адабиёти бўлса, у қайси мезонларга кўра хос? Агар омма адабиёти бўлса, у қайси мезонларга мувофиқ омма адабиёти саналади? Биз кўпинча ҳамма ҳам тушунавермайдиган, турли рамз ва ишоралар билан тасвирланган асарларни хос адабиёт деб қабул қилишга кўникиб қолганмиз. У ҳолда, халқ кўшиқлари, дostonлар – умуман олганда, халқ оғзаки ижоди қайси адабиётга киради? Ёки биз бугун китоб дўконларини тўлдириб ётган олди-қочди асарларни омма адабиёти, дея қабул қиламизми? Очиғини айтиш керак, бу асарларнинг адабиётга сира алоқаси йўқ. Улар Тоффлер айтгандек, “гибрид маҳсулот”, яъни “санъат асарлари яратилади, гибрид асарлар эса ишлаб чиқарилади; санъат асарлари ҳис этилади, гибрид асарлар эса истеъмол қилинади”.

Хўш, у ҳолда, қандай адабиётни хос ёки омма адабиёти деб тушуниш керак? Ушбу саволга батафсил жавоб топиш мақсадида бир-бирига қарама-қарши икки мулоҳазаларни келтириб ўтсак:

XX асрдаги испан файласуфларидан бири Хосе Ортега-и Гассет ўзининг “Дегуманизация искусство” асарида Европада XX асрнинг бошларида пайдо бўлган санъат оқимларини хослар санъати, дея баҳолайди: “Янгича санъат янги эстетик кадриятларни олиб келганлиги боис оммавийлашмади. Омма ўзининг кундалик ҳаёт ташвишларига ўралашиб қолгани учун янгича хос санъатни тушунмади. Айнан шу тушунмаслик янги санъатнинг рад этилишига олиб келди. Нега халқ романтизмни кучоқ очиб кутиб олди, дер-сиз, балки? Сабаби, романтизм олиб келган кадриятлар омма тафаккурига бегона эмасди. Шунинг учун демократиянинг маҳсули бўлган романтизм халқнинг эркатойига айланди, унинг байроғи остида минглаб китоблар чоп этилди. Француз инқилобларидан сўнг омма бош кўтарди, у ўз санъатини, адабиётини яратди. Натижада, хос ва омма санъати кескин фарқланди”.

Хўш, Гассетнинг юқоридаги мулоҳазаларига Лев Толстой қандай жавоб беради:

“Бугун санъат аҳлининг турли тор доираларга, гуруҳларга бўлиниб кетганини кўрамиз. Уларнинг санъатга тақлидан шаклланган дидлари шуни тақозо қилмоқда. Улар халқни тушунмасликда айблашади, қани айтинг-чи, ҳаммага тушунарли бўлмаган санъат санъатми? Ахир, санъат халқни бўлишга эмас, уни бирлаштиришга хизмат қилмайдими? Ахир, гўдакликдан алла эшитамиз-ку, минг йиллардан буён халқ кўшиқларини, черков кўшиқларини тинглаймиз-ку, аслида, шулар эмасми ҳақиқий санъат?! Кексага ҳам, болага ҳам, ишчига ҳам, бошқаларга ҳам бирдай завқ бермаган санъат – санъат эмас”.

Толстой ҳам, Гассет ҳам ўз даврининг буюк одамлари. Ҳар ким ўз дунёқарашидан келиб чиқиб, бу мулоҳазаларга қўшилиши ёки қўшилмаслиги мумкин. Бироқ мен немис ёзувчиси Герман Гессенинг “Чўл бўриси” ва “Бисерлар ўйини” асарини ўқиб, ўзим учун ушбу саволларга ечим топгандай бўламан.

Асар қахрамони Ҳарри Ҳатлер оммавий санъатни хушламайдиган, ўз қобиғига ўралган, одамови, тушкун кайфиятдаги бир киши бўлади. У хос санъатнинг чин мухлиси бўлиб, Гёте, Новалис, Достоевский асарларини ўқийди. Моцарт, Бах, Бетховен операларини тинглайди. У юксак санъат ҳақида ўйлайди, қайғуради, ресторанлардан таралаётган жаз мусиқасини эшитганда, черков хоранлари ҳақида хаёл суради.

Кунларнинг бирида саксафон чалувчи Пабло исмли дўсти уни мағиявий театрда таклиф қилади. Мағиявий театрда Ҳарри ўз рухий оламига, кўнгил дунёсига сайр этади. У театрда саксафончи Пабло ҳам, Моцарт ҳам бир

одам эканлигини, ўз ҳаётини ўзи мураккаблаштириб ташлаганини, санъат ҳам, аслида, у ўйлагандай мубҳам, тор эмаслигини англайди.

Гессе асарни якунларкан, ҳаётимизни ўзимиз шу қадар мураккаблаштириб олганимизни, санъатдаги хос, омма деган тушунчаларни ўзимиз тўқиб олганлигимизни, ҳақиқий санъат ягона бўлишини, у ҳаммамизнинг қалбимизда эканлигини айтиб ўтади. Назаримда, Гессе берган ечим бу борадаги энг тўғри хулосалардан биридир.

Ёшларнинг маънавий иммунитетини масаласига тўхталсак, ўзингиздан қолар гап йўқ, ҳозирги пайтда бировга уни ўқи, буни ўқима, дейишнинг ўзи бир машаққат. Фақат истардикки, бугун ёзилаётган, таржима қилинаётган асарлар ҳақида устозларимиз, адабиётшунос олимларимиз, журналистлар – умуман олганда, зиёлиларимиз ўз фикр-муносабатларини билдиришса, газета ва журналларда давра суҳбатлари кўпроқ ташкил этилса, ниҳоятда яхши иш бўларди, чунки кўтарилаётган масала бу ишларга зарурат борлигини билдиради.

5. Яқинда рус олими Лев Шестовнинг Чехов ҳақидаги “Искусство из нечево” номли мақоласини ўқиб қолдим. Муаллиф Чеховнинг буюк истеъдодини, санъаткорлигини тан олади, лекин у ёзувчини инсониятга умидсизликдан бўлак бошқа ҳеч нарса бермаганликда айблайди.

Ҳар бир истеъдод эгасининг бу дунёда муайян вазифаси, масъулияти бор. Наҳотки, даҳолик ва инсонпарварлик тушунчалари бир-биридан айри бўлса? Бу саволларга жавобан Шестов ёзади: “Аксарият танқидчилар Чеховни умр бўйи чинакам санъатга хизмат қилди, дейишади. Дарҳақиқат, Чехов санъатга хизмат қилди, аммо у инсондаги умидни сўндириш, йўқотиш эвазига хизмат қилди. У ўзининг қарийб йигирма беш йиллик ижодий фаолияти давомида инсонларга фақат бир нарса – умидсизликнигина берди. Унинг асарларида эзгулик, гўзаллик, санъат, эътиқод каби инсоннинг азалий идеаллари чилпарчин бўлади. У бу борада Европадаги манаман деган ҳикоянависларни ортда қолдирди. Мопассаннинг қаҳрамонлари зулм чекади, эзилади, сиқилади, аммо Чехов қаҳрамонларидек умидсизликдан ҳалок бўлмайди”.

Ушбу мақоладан парча келтиришимиздан мақсад, Чеховни танқид қилиш эмас, зеро, бунга маънавий ҳаққимиз ҳам йўқ. Фақат айтмоқчимизки, инсонга адабиёт умид бермаса, санъат умид бермаса, у қаердан нажот излайди? Ҳаётнинг бешафқатлиги ҳақиқат, инсоннинг чорасизлиги ҳам ҳақиқат, бироқ бундай ёвуз ҳақиқатдан кўра, эзгу ёлғон яхши эмасми? Ҳаёт ҳақиқатини бор-борича акс эттираман деб, ўқувчидан бутун идеалларни тортиб оладиган санъат асаридан кўра, унга умид, ишонч бахш этадиган, охири яхшилик билан тугайдиган ёлғон эртак афзал эмасми?

Достоевскийнинг “Ака-ука Карамазовлар” романида Буюк инквизитор ҳақида афсона бор. Роман қаҳрамонларидан бири шу афсонани ҳикоя қилади:

Европада черков инквизицияси авж олган замонларда, Испаниянинг қайсидир шаҳарларидан бирида Буюк Инквизитор лақабини олган ғоят тошбағир, кекса руҳоний бўлган экан. Халқундан ниҳоятда кўрқар, кўрганда соясига салом бераркан. Кунларнинг бирида ўша шаҳарга Исо пайғамбар қайтибди. У аввалгидек халққа ваъз қилибди, ўликларни тирилтирибди, беморларни даволабди. Оломон унинг кетидан эргашибди, сўзларига кулок солибди. Шунда Буюк Инквизитор Исони туттириб, қамокқа ташлабди. У тунда маҳбус ётган қамокқа келиб, унга шундай дебди:

– Нега келдинг? Бизга ҳалал бергани келдингми? Сен одамларга озодлик, эрк бердинг, ҳақиқатни бердинг. Сен фақат ортингдан эргашадиган юз ёки минг кишини ўйладинг, қолган юз минг, миллионлаб кишиларнинг ҳоли нима кечди? Сен берган ҳақиқат, эрк уларни умидсиз, бахтсиз қилди, чунки инсон ҳаддан зиёд ожиз, заиф ва исёнкор. Биз нима қилдик? Биз сенинг номинг билан ана шу ҳақиқатни яширдик. Биз инсонларга умид бердик, чунки бу шафқатсиз дунёда ожиз инсон учун умиддан ўзга нажот йўқ. Сендан ўтинаман, энди қайтиб келма! Кет!

Шунда Исо пайғамбар ўрнидан туриб, чолнинг пешонасидан ўпибди. Бир оғиз ҳам сўз айтмай қайтиб кетибди.

Достоевский инсон руҳиятининг энг қоронғи кўчаларига шитоб билан кириб боради, ўқувчини зулматлардан, қийноқлардан олиб ўтади, у инсонни энг одил ҳакам, ўз виждони билан юзма-юз қилади, қалбни, руҳни истаган кўйига солади, бироқ инсондан сўнги илинжини – умидини тортиб олмайди. Ёвузликни ҳақиқат, ўзбошимчаликни эрк деб билиб, нажот эшикларини ёпадиган, зулматда улоқиб юрган одамга нур тутқазмайдиган адабиёт адабиётми?!

Менга Дюманинг “Граф Монтэ-Кристо” романидаги якун ниҳоятда ёқади: “Кутмоқ ва умид қилмоқ лозим”. Аслида, адабиётнинг атомга тенг кучи ҳам шунда эмасми?! Шу қудратли кучни бугун беҳудага сарф қилмайлик. Ахир, мақтанса арзигулик қанчадан қанча бой меросимиз, адабий анъаналаримиз бор. “Сўз Ҳақнинг сояси. Сўз инсоннинг қиймати қадар қадридир”, – дейди Мавлоно Румий. Ота-боболаримиз зулматни эмас, ҳидоятни, зўравонликни эмас, шафқатни, фахшни эмас, инсоний муҳаббатни қуйлаган. Бас, шундай экан, бугунги адабиётимиз ҳам шу анъанага меросхўр бўлсин.

6. Ҳар бир давр ўзига қолдирилган ўтмиш меросини қадриятларининг мезон чиғириғидан ўтказди, чунки ҳар қандай санъат асари, авваламбор, ўз даврининг маҳсули. Албатта, ҳар бир бадиий асар ўзида умуминсоний қадриятларни акс эттиради, ушбу қадриятлар асар яратилган даврдаги ижтимоий меъёрлар билан ўлчанади. Масалан, Ҳомер дostonларида мадҳ этилган гўзаллик, рицарлик дostonларида қуйланган гўзалликдан батамом фарқ қилади. Қадимги юнонлар инсонга завқ берадиган, уни мафтун қиладиган нарсаларни гўзал, деб билганлар: Елена гўзал, Афродита гўзал. Ҳеч ким улардан ахлоқийликни талаб қилмайди, чунки юнонлар учун ахлоқ ва гўзаллик бошқа-бошқа тушунчалар бўлган. Ўрта асрларда бу икки тушунча айнанлашди, шунинг учун ҳам рицарлик дostonларида гўзаллик ва ахлоқ бир-биридан ажратилмайди.

Демак, ҳар қандай санъат асарига ўз даврининг бадиий-эстетик қадриятлари, меъёрлари таъсир кўрсатаркан, биз ҳам уни ўз қадриятларимиз, маънавий мезонларимиз доирасида қабул қилишимиз табиий. Бу жараёнлар фан ва санъат тарихида антикваризм ҳамда презентизм тамойилларига мувофиқ таҳлил қилинади. Яъни, биринчидан, ҳар қандай санъат асари тафаккур тараққиётининг ажралмас бўлаги бўлиб, у тарихийлик нуқтаи назаридан ўрганилади. Иккинчидан эса, айнан шу санъат асари бугунги кун нуқтаи назаридан баҳоланади. Масалан, “Минг бир кеча” эртақларини олайлик. Асар, шубҳасиз, жаҳон адабиёти дурдоналаридан бири саналади, лекин ундаги баъзи эртақларда арабларнинг жоҳилият давридаги анъаналарининг таъсири сезилади. Айшу ишрат, шаҳватни бўяб-бежаб кўрсатилган тасвирлар, албатта, бугунги ахлоқий меъёрларга мутлақо тўғри келмайди. Ёки Дантенинг “Илохий комедия” асарини олинг. Ушбу

асарни ислом дини қадриятлари билан қандай баҳолаш мумкин? Даҳолик, чин истеъдод бошқа дин, миллат қадриятларини топташ, пастга уриш билан эмас, балки умуминсоний қадриятларни, инсоний фазилатларни улуғлаш билан белгиланади. Маҳмуд Ғазнавий ҳам “Шоҳнома”дек асарни миллий ғурури камситилганлиги боис юксак баҳоламагани тарихий ҳақиқат.

Мухтасар қилиб айтганда, ҳар бир давр ўтмиш бисотини ўз анъаналари, маънавий, ахлоқий, миллий, диний, эстетик-бадиий мезонларига мувофиқ саралайди ва саралаши ҳам керак.

7. Ушбу саволга жавоб бериш бироз қийин. Билишимча, сиз инсоннинг руҳиятини, ҳаётини, тақдирини ўзгартириб юборадиган танловлар ҳақида айтяпсиз. Ўзингиз айтганингиздек, мулозаматни бир четга суриб қўйиб айтадиган бўлсак, бу юк адабиётнинг ёлғиз ўзига оғирлик қилади. Тагин ким билади, дейсиз? Эксистенциалистлар таъбири билан айтганда, бу ишни фақат вазиятлар ҳал қилади.

Мен бу борада устоз Дилмурод Қуроновиқнинг фикрларига қўшиламан. Бунақа масалалар кўпроқ инсоннинг эътиқоди, маънавияти, руҳияти билан боғлиқ. Бунда адабиётнинг ўрни шу миллатнинг адабиётга нечоғлиқ яқинлиги билан белгиланади.

*Мен умрим давомида ихлосмандларимга қараганда
танқидчи дўстларимдан, айниқса, уларнинг танқиди
мулоим ва дўстона суҳан билан изҳор этилганда,
кўпроқ фойда олганман.*

Маҳатма Ганди

Очил ТОҲИР

1955 йилда тугилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг журналистика факультетини тамомлаган. “Қарз”, “Соғинч соҳили”, “Кўнглим билан суҳбат”, “Шаклсиз олам” номли шеърий тўпламлари нашр қилинган.

САБУҲИЙ АНВОР

ҚОР

*Борлиқни қоплайди оппоқ қор,
Она табиатнинг эҳсони.
Юрагимда сабуҳий анвор,
Гўё сутга чайиб дунёни,
Эркалар руҳимни оппоқ қор.*

*Заминни бағрига олибди,
Излар тугул гард қўнмаган қор.
Мўъжизалар ичра қолибди –
Чексиз олам – гўмбаз қуббадор,
Туйғуларим ҳайратга чўмар.*

*Сокинликни суймаган, бебош –
Болалар қорга отар ўзини.
Абри найсонга гизланиб қуёш,
Пардага яширар юзини.
О, қуёш, о, сабуҳий анвор,
Ёриштирар руҳим оппоқ қор.*

* * *

1

МУНИСАМ – ЛОЛАҚИЗГАЛДОҚ ҲЕЧ КИМ СЕЗМАДИ,

Кетганингни қовжсираган адирни ташлаб,
Кўк тоқида бўзтўрғайдай бўзлаб кезмади,
Оҳ тортмади булутлар ҳам кўзини ёшлаб.

Мунисам – лолақизгалдоқ – сен ғамгузорим,
Бағринг қоралиги оҳу кўзига тимсол.
Созинчингда маҳзун тортар кўнгил – гулзорим,
Тасалли-таскинлар бугун менга туюлар малол.

Айро тушиди йўлларимиз – оғир жудолик,
Мунисам – лолақизгалдоқ ичкирар кўнглим.
Тақдирларга ҳукмин ўқир ўтган хатолик.

Айбдор ким?
Жаранглаб қайтар садо – айбдор ким?

Ҳушёр тортиб атрофимга қарайман такрор,
Ҳеч нимани илғамайди зийрак кўзларим.

2

ҲЕЧ НИМАНИ ИЛҒАМАЙМАН ҚАНЧА УРИНМАЙ,

Юрагимни сиқавермай айт, ўзи сен ким?
Оптоқ-ойдин сукунатнинг бағрига сингмай,
Қайтадир жавоб: – Сен ўзи ким, сен ўзи ким?

Ҳайратда ҳайрон қолиб аҳволимга мен,
Ранги-руйим кўрай деб кўзгуга бир зум,
Қараб турдим қиёфамга ёлгонми ё чин,
Ҳорғин руҳни қамаганди ичига кўзим.

Кўрдим кўзим қароғида изтироб изин,
Бағрингдаги куйик доғдай қоп-қора нуқта,
Бундай қора нуқталар кўп ўксик юракда.

Ёлгон деб ўйлама, дили дарддошнинг сўзин,
Оқшом чоғи ётоғига бош қўяркан кун,
Неларнидир айтолмайин ютар зардоб – хун.

3

БУРАЛИБ-БУРАЛИБ ЧОПАР ТЕЛБАВАШ ҚҶЮН,

Қирқ бошли аждар-саратон қуёши гўё.
Маънос саксовуллар тинглар қақроқнинг куйин,
Ёз оловида жизганак саҳройи дунё.

Гўдакдай маъсум, бокира, тоза кўнглингга
Қандай сигар саратоннинг ёввойи руҳи?
Сен шундан безиб, қарамай ўнгу сўлингга,
Қочиб кетдинг юрагимга қариндош оҳу.

Қайтар кўклам, чорлаб яна висол – дийдорга,
Синовдир бу тоғдай тоқат-бардошимизга.
Мунисам – лолақизгалдоқ – кўникар юрак,

Аста-аста ситамларга, оғриқ – озорга,
Гоҳо асал, оғу қотар гоҳ ошимизга,
Шарти шу – чидамоқ керак. Чидамоқ керак.

ОЙБЕК

Шамол бир эртак ўқир.

Ойбек

*Япроқлар чорлайда энтикиб,
Парқув булутларга тикиб кўз.
Дарахтларнинг раъйини йиқиб,
Не тонг, буриб кетолмайин юз
Сочилади шаффоф томчилар.*

*Тунда: “Шамол бир эртак ўқир”.
Бозларнинг кўнглида гулгула.
Тун бағрида тонг кўзи ёрир,
Навбатни бер энди булбул-а,
Олсин у қуёшдан суюнчи.*

*Гуллар юрагида гуллайди
Соғинчнинг бахтиёр шуъласи.
Кўнгил деворидан бўйлайди
Сархуш ишқнинг шўх ашуласи,
Борлиқ атир бўйга тўлади.*

*Қалдирғочнинг қанотларида
Шодумон шамоллар югурар,
Мўйсафид вақт сарҳадларида
Кўнлар тинмай тасбеҳ ўгирар,
Ҳаёт бу – пичирлар лабингиз.*

*Роса мириқиб уйқудан тўйган
Тонг, жувондай яйраб керишар.
Қозиқдаги сувлигу юган
Бедов билан йиглаб кўришар,
Кўпкарига шошар чавандоз.*

*Чол боради йўлни чамалаб,
Қировланган бошда минг ташвиш.
Вақт дорида турар саланглаб
Умрин адо айлаган юмуш,
Ота бўркин олар бошидан.*

*“Шамол бир эртак ўқир”. Шоир
Кўнгил дафттарини варақлар.
Қоғоз узра тўкилар, ахир,
Қаламга роз айтган юраклар,
Қалбинг бирам енгил тортади.*

ВАҚТ ҚЎНГИРОҒИ

*Илинади кимгадир у,
Ёпмай эшик.
Қолипларга сизмас тўйғу,
Исми ошиқ.*

*У истаган истамади,
Эгилди бош.
Истаганлар иситмади
Дил бўлди тош.*

*Битта гапни айтолмади,
Айтмади у.
Ўз сўзидан қайтолмади,
Қайтмади у...*

*...Қуш уйқуга зимистон тун
Содиқ йўлдош.
Бебош юрак – бедор очун,
Чин қариндош...*

*...Тепаликнинг нари ёғи
Қайтмас хато.
Вақтнинг сирли қўнгироғи
Берар садо...*

НАЗМ НАВОҲИРЛАРИ

Заҳириддин Муҳаммад БОБУР

* * *

*Туз, оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур,
Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур!
Сарриштаи айшидин кўнгулни зинҳор
Уз, оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур!*

* * *

*Асру кўп эмиш журъату ҳиммат сизга,
Рўзий қилгай Худой нусрат сизга.
Мардоналигингизни бори эл билди,
Раҳмат сизга, ҳазор, раҳмат сизга!*

* * *

*Неча бу фалак солғуси гурбатқа мени,
Ҳар лаҳза тугонгусиз машаққатқа мени.
Не чора қилай, нетайки, Тенгри гўё,
Меҳнатни менга яратти, меҳнатқа – мени.*

* * *

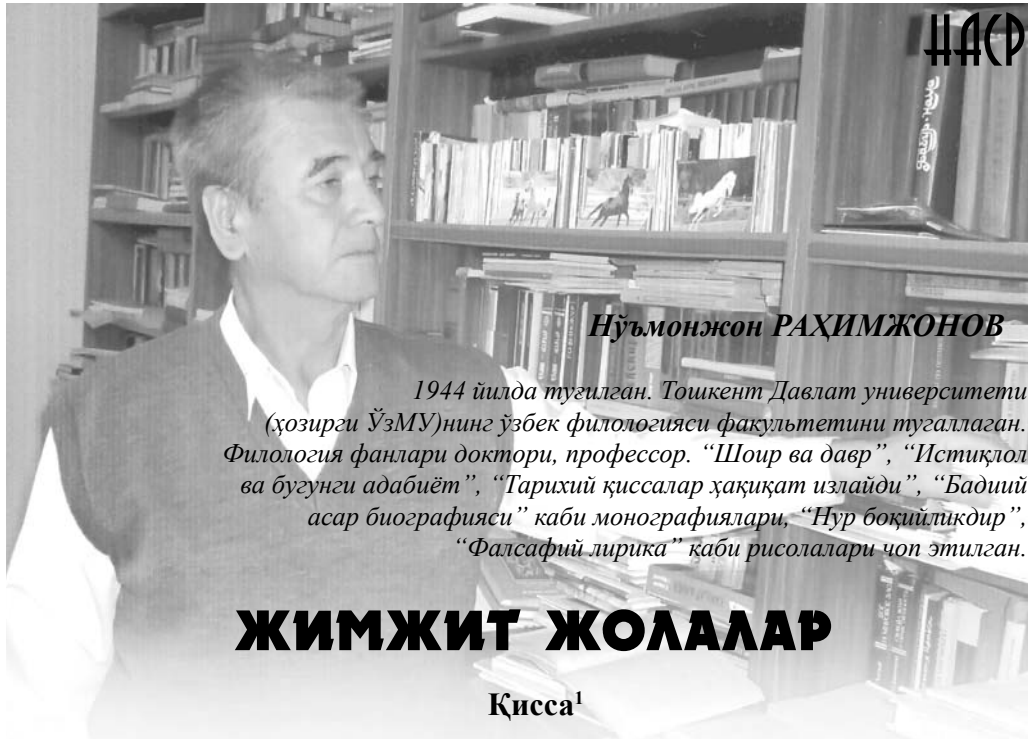
*Хатимни кўруб, сўзумни чун билгайсен,
Келмакта бизга ел киби елгайсен.
Ихлосингни билиб йибордим қосид,
Раҳмат сенга, зинҳорки, бот келгайсен!*

* * *

*Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласен, ул шуълага мен қулдурмен.
Нисбат йўқтур, деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмен элга, вале сенга қулдурмен!*

* * *

*Эй, қомати сарву лаблари обиҳаёт,
Будур тилагимки, еткамен васлингга бот!
Ҳажрингда манга не сабр қолди, не сабот,
Ё кел бу сориға, ё мени ўзунгга қот!*

Нўмонжон РАХИМЖОНОВ

1944 йилда туғилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ)нинг ўзбек филологияси факультетини тугаллаган. Филология фанлари доктори, профессор. “Шоир ва давр”, “Истиқлол ва бугунги адабиёт”, “Тарихий қиссалар ҳақиқат излайди”, “Бадий асар биографияси” каби монографиялари, “Нур боқийликдир”, “Фалсафий лирика” каби рисолалари чоп этилган.

ЖИМЖИТ ЖОЛАЛАР

Қисса¹

Йўқчилик курсин

Тўракул шундай ҳикоя қилганди:

Онам вафотидан кейин дадам чўкиб қолди. Ҳар икки гапининг бирида ойимни эслатиб туради. Ўкинчлари ўртанган кўнглимни ўпириб кетгандек бўлади. Кейинги пайтда эса хаёли паришон одат чиқарди. Сукут сақлаб узоқ вақт ўйга толиб қолади. Анча фурсат ўтгач, ниманидир эслагандек, жудаям зарур гапи қолиб кетадигандек кўкқисдан шикаста овозда гап бошлайди.

– Опангни уйи нотинч бўлсаям, бошида эри бор. Борники бежолик, йўқники ночорлик. Рўзғори бут... Энди, фарзанд кўришса, чақалокқа гир-гиттон бўлиб, жанжаллари ҳам барҳам топармиди?

Гап айланиб, менга тақалишини биламан. Эски шаҳар бозоридаги ёймачиликда ўзимга тегишли супрадек жой бор; эски-туски, темир-терсак сотаман.

Дадам, гап кўп, умр оз, дегандек хира тортган кўзларини мендан узиб, узоқ тин олади. Кейин ҳар доимги саволини қайтаради:

– Ўзингни ишинг қанақа? Ёймада ул-бул ўтиб турибдими? Ҳали пат-тачи, ҳали участкавой, дегандек “қув-қув” йўқми, ишқилиб? Зора, биринг икки бўлиб, пенсиямга қўшсак, йиғилармиди, дейман-да. Сени уйлашга етса кошқийди, болам.

Дадам аввалгидек кесиб-кесиб гапирмайди, кексалик – хасталик экан, мени синдириб қўйди, дейди. Яқиндан бери ҳар икки сўзида қўли калталиқ ҳақида бир нималар дейдиган бўлиб қолди. Совуқ жимликни дадамнинг синиқ овози бузди.

– Камбағаллик бедаво касаллик экан, болам. Одамни тириклай ер ютибди, деган гапларни кўп эшитардим. Аслида, одамхўр ботқоқ бу – кашшоқлик экан...

Шу пайт кўча эшиги тарақлаб очилди. Супадаги эзгин суҳбатимиз

¹Журнал варианты.

қолди. Ойда бир-икки калтак еб, юзининг бирон жойини кўкартириб ё моматалоқ қилиб келади. Уч-тўрт кун ўтиб, хиёл ўзига келгач, дадам олиб бориб қўйиб келади. Андишага боради, фалончини қизи қайтиб келибди, дейишса, маҳалла-қўйда нима деган одам бўлдим, дея дардини ичига ютади. Охири...

Аср намозидан кейин ота-бола энди чойга ўтирган эдик, эшигимиз олдига машина келиб тўхтади. Югуриб бориб очдим. Икки киши опамни машинадан кўтариб чиқиб, айвонга ётқизишди. Отамга юзланишди: “Худони ирода-си. Палакат-да... Ажални аритиш банда ихтиёридан ташқарида экан...”

Ерга қараб, битта-битта юриб чиқиб кетишди. Ўқ захри-оғриғи теккандан анча ўтиб билинганидек кўча эшиги ёпилгач, дадам билан баравар айвонга отилдик. Опамнинг томоғига ботган арқон изларини кўрдим-у, “шилқ” этиб, чўккалаб қолдим. Дадам ўкраб йиғлаб юборди:

– Йўқчилик курсин, қизим. Йўқчиликнинг касрига қолдинг. Камбағаллик бошингга етди.

Дадамнинг дув-дув кўзёшлари оппоқ соқолини сийпалаб юва бошлади. Елкаси титрар, бошини чайқаб-чайқаб, кафтларини тиззаларига шапатилаб урар, вужуди лов-лов ёнарди:

– Афсус-афсус... Вой, болам-а... Кўргилигинг шумиди-а... Шўрлик кизим... Ношуд отангни кечир, болам! Бахтингни бутун қилолмадим. Билмай қолибман, замона зўрники, томоша кўрники экан... Зоримиз бор-у, зўримиз йўқ. Худога солдим...

Дадамнинг овози чиқмай қолди, чўнқайиб ўтирганча жим қотди. Энга-ша бориб, опамни ёнига жимгина бош қўйди. Карахтликдан ўзимга келган-да дадамнинг кўзлари юмилган, қўл-оёғи совиб қолганди.

Эртаси куни бомдод намозига уйимиздан бир йўла иккита майит чиқди. Дадам билан опамни ойимнинг икки ёнига қўйдим.

Дарахтлар тик туриб ўларкан...

Тўракулнинг отаси дов-дарахт тилини биладиган, сирлашиб сўзлашадиган боғбон эди. Бир бурда ҳовлисига шиғил гилос экканди. Айни ҳосилга кирган ларзон маҳали. Боқий дунёга рихлат этди-ю, гилослар ҳам бирин-сирин қурий бошлади. Отасининг йили ўтгунча ҳовлиси тик туриб ўлаётган дарахтларга тўлиб кетди. Шундоққина кўзи ўнгида кўм-кўк барглари сарғайиб, қовжираб адо бўларди. Кўни-кўшнию узоқ-яқиннинг оғзи тегиб турарди-да. Бола-бақрани-ку, қўяверасиз, гилос пишиғи оёқламагунча оёқлари ер искамасди.

Дарахтлар сим-сим йиғлади. Мукка тушиб, юзини одамлардан яшириб, ерга юзтубан гурсиллаб йиқилиб уввос тортди. Фақат кўзёшларини одамлардан яширарди. Кўкрагини тупроққа бериб, юм-юм йиғлади, аччиқ-аччиқ нола чекди. Тушларини бир умр ерости сизот сувларига айтиб келганди. Эндиликда жигаридан силқиган дардларини тупроққа топширарди.

Дарахтлар ҳам ичикаркан-да? Аччиқ айрилиқ, қаттиқ соғинч дарахтларни ҳам ич-ичидан кемириб, илвиллатиб қўйди, шекилли. Гилос дарахтлари тик туриб қовжирарди, жизғанак тортарди. Ўзини оловга топширарди.

Ўзимни ушлаб турибман

Тўракул улўсифат кўриниш учунми, соч-соқолини қиртишламай қўйганига ҳам анча бўлди. Бозорчи шериклари селкиллаган тўрва соқолига ишора қилиб, бир гал “Распутин” деса, яна аллакимлар “Маркснинг худди

зида имом жаннат ҳақида сўз очгудек бўлса, тани-жони қулоққа айланади.

Қанча кўп савоб иш қилсанг, жаннатга етишиш шунчалик осонлашаркан, деган гап унга қанот бағишлайди. Ўзини осмону фалакда учиб кетаётгандек, жаннат остонасига етиб қолгандек ҳис қилади. Фақат бехаражат бўлса-да... Харажатга сира-сира тоби йўқ. Мабодо, чўнтагидан пул чиқарса, жон риштаси “чирт” узилгандек, ичи бўм-бўш, хувуллаб қолгандек бўлади. Шундай асноларда ичидаги одами кўкқисдан бош кўтаради: “Ҳамма нарсага пул сарфлайверасанми, галварс, текини йўқ эканми?” Шу заҳоти киссасига суқилган кўли тақа-тақ тўхтади.

Кўчат экиш кони савоб эканлигини эшитгач, Тўрақулнинг ороми бузилди. “Парник”чилар қуриган дарахтларни илдиз-пилдизи билан кўпориб олиб кетгач, ҳовлиси чўлга ўхшаб қолганди. Заранг, шип-шийдам ҳовлисини юмшатиб кўчат экса, ғижир-ғижир савоб тагида қолиб кетади. Кўшнисидан белкурак олиб чиқиб тақир ерни ўйишга тутинди. Мевали дарахт кўчатларини қидира бошлади. Кўчат кўп, лекин... текинга ким ҳам берарди. Девонанинг ишини ўзи қўллабди, дейишгани шу-да. Кўчама-кўча эшик санаб тиланчиликда юрган кунларининг бирида бузилган ҳовлига келиб қолди. Қийшайиб, илдизи очилиб қолган хивичдай ниҳолга кўзи тушди. Қаттиқроқ тортган эди, ўк илдизи билан суғурилиб чиқди. Зинғиллаб олиб келиб ҳовлисига экди. Кўчат атрофига доира пушта тортди, суғорди.

Кўчатга меҳри орта борди. Кунора сув қуяди, чакичлагандек тагини юмшатади. Энди беш вақт намозини ҳам уйда ўқийдиган бўлди. Айлансаям, ўргилсаям кўчатига гиргиттон. Узоқ-яқинда ҳаяллаб қолмайди, оёғини кўлига олиб уйига учиб келади. Остона ҳатлаб ҳовлисига кирган заҳоти кўчатдан хабар олади. Тўрақулнинг пайпаслашига яраша азбаройи соат сайин, кун сайин гуркираб ўсди. Чивикдай танаси дастлаб башмалдоқдек, сўнгра кетмон дастасидек ва яна кейин болдирдай йўғонлашди, энига тўлишиб, бўйига чўзилди. Орадан уч-тўрт йил ўтди, айна нишона қиладиган пайтда барглари сўлиш тортиб сарғайгандек туюлди. Тўрақулнинг ичи ачишиб, хавотирга тушди. Девор-дармиён кўшнисини Қамбарали подачини чақириб чиқди.

Умрида биринчи марта уйига одам чақирishi, бегона одам оёғи илк бор ҳовлисида ер искаши эди. Қамбарали кирар-кирмас кўзлари аланг-жалаңг бўлиб кетди. Умрида дарахт кўрмагандек гоҳ кўчатга, гоҳ эндигина кўриб тургандек Тўрақулга тикилади.

Кўчат савлатли дарахт нуқсини олган. Кўкимтир танасидаги пўстлок ёриқлари ора-сира тўқсарик тусга кираётганди. Одатда чинор танаси кўнғир тусга мойил, барглари шапалоқдай-шапалоқдай бўларди. Қайрағочнинг қобиғи қорамтир эса-да, палахса-палахса пўсти жигаррангга қоришиб кетарди. Бунинг барглари ғалати, уч-учидан қайчилангандек. Узоқ тикилди, лекин навини аниқлолмади. Тўрақулнинг дилини хира қилмаслик учун “ғиқ” этиб оғиз очмади. Ўргимчак оппоқ тўр ташлагани боис дарахт барглари нафас ололмай қовжирай бошлаган эди. Илдизига қурт тушмаслиги учун ўғитлаш, дори сепиб баргларини ўргимчак тўридан ҳалос қилиш лозимлигини айтди, йўқса, қуриб қолади, деб маслаҳат берди.

– Уч-тўрт сўм сарфламасангиз иложи йўқ, шунча меҳнатингиз увол бўлади-я.

Тўрақулни электр токи ургандек қўл-оёғи зириллаб бир силтаниб тушди. Лекин жаннатга етишиш иштиёқи устунлик қилди. Жони етти жойидан узилиб кетса-да, қуртга қарши ўғит сотиб олди, илдизига солдирди, ўргимчакка қарши дори септирди. Шу куни кўнгли таскин топиб туш кўрди. Фаришталар қанот қоқиб дарахт атрофида учиб юрган эмиш, са-

шаббасигача бутаб, кесиб, саранжомлаб олишади, хизматиям, харажатиям ўзидан. Баҳорда бир жуфт хурмо кўчатиниям экиб беришади.

Савоб билан пул дарагини эшитгач, Тўракулнинг ичи ёришиб кетди.

– Майли, – деди дадилланиб – Дарахтнинг боши очик, савдоси ўзи билан....

Писмиқ

Тўракулнинг олис тоғ қишлоғидан тоғаси йўқлаб келди. Катта шаҳарда ёлғизланиб чақилиб қопсан, жиян, юр кетдик, жигарларинг орасида ўзингга келиб қоларсан, деб қишлоғига олиб кетди. Тенг-генги билан, дегандек ўзидек сағир қизга уйлаб кўйди.

Тўракул шаҳар ҳидига ўрганган эмасми, қишлоқда узоқ қололмади. Оёғи орқасига тортаверди. Нима бўлса ҳам туғилиб ўсган жойи, кўнгли эски маҳалласига чопаверди. Узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхши дегандек шаҳар уйига қайтди.

Маҳалладагилар Тўракулни “нон емас”, “эл бўлмас”, “писмиқ”, “одамови” ва яна нима балолар дейишмайди. Бир қанча лақаб орттирган. Нималар деб тўнғиллашмасин, Тўракул ўзини эшитмаганликка олади. Лом-мим деб оғиз очмай, ишшайиб кўяди. Норозиликми, жаҳлми, эътирозми – англолмайсан.

Қийин-қийин, хотинига қийин. Шўрлик, кўникиб кетди. Ундан чиқиб қаёққаям бордим, дейди мунғайиб. Урмаса, сўкмаса, ичиб келиб тўполон қилмаса, вақти-бевақт овқатинг шўр, маза-матрасиз, жири-жирдони йўқ, деб жанжал кўтармаса... Шундай хаёлга берилади-ю, лекин кўнглининг бир чеккасида ғашлик, хавотир бор. Барибир, эрини тушунмайди. Бирда бўлмаса бирда тилиям, кўлиям чиқиб қолади, дея юраги ҳалак. Рости, бирдан-бир айби – индамаслиги. Ҳаммадан ўзини олиб қочади. Уйдаям, икки-уч одамни орасига кирсаям нимадандир қимтиниб, бегонасираб туради. Ўз хонадонига ҳам суратдек кириб, суратдек чиқади.

Тўракул одамларга кўшила олмай ётсираб юрганидан ўзиям ўнғайсизланади. Лекин чорасини тополмайди, “нега шунақа”, дея жўяли ўйлаб кўришга эса эринади.

Хотини ҳам эрига илимилиқ. Ёмон дейишга тили бормайди. Ҳақи кетиб қоладигандек яхши ҳам деёлмайди. Пешонам экан-да, дейди оғир тин олиб. Ҳа, дарвоқе, овози қанақалигини ҳам тайин-тийиқ билмайди. Бирон марта овозини баландлатмаган бўлса, ўдағайламаса, дўқ-пўписа қилмаса. Ҳозир, нималардир элас-элас эсига тушди. Тўракул жилла курса бирон марта дарғазаб тутоқмаган, севинчи ичига сиғмай қийқирмаган. Ажабо, жаҳли чиққанда эри қанақа қиёфага кираркин? Шодланса-чи? Қувончини қандай изҳор қиларкин? Бирга кечган йилларини эсларкан, феъли-атвори бирин-сирин кўз ўнгидан ўта бошлади.

Тавба, бирор марта хандон отиб кулмабди-я. Пиқирлаб ҳам, қиқирлаб ҳам қўймабди. Юзим шудгорланган даладек ажин босиб кетади, тез қариб қоламан, дейди. Қариликдан кўрқади. Ажин – умрнинг эгови, деб билади. Кўпайса, ташвишинг ортади. Ҳаддан зиёд ортиқча ҳаяжон одамни ичидан кемиради, соғлиғини емиради, дейди.

Яна маст бўлиб қолишдан кўрқади. Ҳушёрхонага тушса, мелиса “нега хурмачангга сиққанича ичмайсан, хумпар” дея тепкиларкан, деб эшитган. Уша ваҳима иккала қулоғидан кириб катта кўрқувга айланган. Мушт нималигини тасаввур ҳам қилолмайди. Панжалари бирон марта мушт бўлиб тугилганми-йўқми, аниқ эсида йўқ.

Бирон юмуш билан нари-верига йўли тушгудек бўлса, яёв бориб, яёв

та териб ея бошлайди. Қитир-қитир товушлар бошини тешиб чиқиб кетгудек зиркиратади.

Ҳозир ҳам шунақа бўлди. Остона ҳатлаб ҳовлига кирар-кирмас хотинини кўрган заҳоти бошида оғрик турди. Кўнгли қисилиб, феъли айниди-қолди.

– Вей, молфаҳм, нега дастурхонни қоқасан? Уйни ризкини шунақа қилиб совурасан-да. Нон ушоғини териб, толқон қилиб кўйсанг ўласанми?

Хотини чўчиб тушди. Тўракул юзи-кўзи демай, аралаш-қуралаш сўкина бошлади:

– Нега бирим икки бўлмайди десам, ҳамма айб сенда экан. Энди билдим. Топганимни курт-қумурсқага едириб ётган экансан.

Хотиннинг ҳам авзойи бузилди. Тўрақулга тегиб нима кўрди? Худони берган кун аҳвол шу. Заҳарига ичиб келсаям, ичмагандаям – бир гўр. Кеча уйга келмади. Ҳушидан кетгунча ичгандан кейин, икки қадам беридаги уйини топиб келолармиди?

Тўракул ғоз юриб супага яқинлашди. Хотиннинг кўлидан дастурхонни юлиб олди. Мункиб кетган эди, қулоқашлаб тушириб қолди. Хотини чиркиллаганча қолди:

– Кўлинг акашак бўлгур. Яна куйдирган калладек тиржайишига ўлайми?

Тўракулнинг қулоғига гап кирмасди. Гулдираниб супага чиқди, бир нима деб сўкинди-да, ўзини кўрпачага ташлади. Бир зум ўтар-ўтмас бирда хуриллаган, бирда чийиллаган хуррак товуши ҳовлини тутди.

Хотини ўтириб қолди. Дабдурустдан кўзларидан ёш тиркираб қуйилди. Бу нима кўргилик, бу нима ҳаёт?! Рўзғорида нима бор, нима йўқ, билмаса. Нимага, нимасига ичади? Аламиданми, хорлигиданми, нимага ичкиликка муккасидан берилган? Бу қанақа одам ўзи? Ё одам қиёфасидаги махлукми? Ким билан яшайпти ўзи?

Хотини кўзларидан юм-юм ёш қуйилар, саволлар юрак-бағрини ўртар, куйдирар, жавобсиз саволлар издиҳомида қоврилар, жизғанақ ўртанар, адои тамом бўлаётгандек ерга чўкиб борарди.

Ишончинг ўлими

Хаёл курғур Тўрақулни не-не кўчаларга олиб кирмайди, қайтариб олиб чиқмайди, дейсиз. Йўқ, аслида нима бўлганди, хаёл кўчасида бало бормиди? Тўхта-тўхта, сабр қил-чи. Шошмасдан, бир чеккадан эсла. Нима бўлганди аслида? Бошидан бошлагин-чи!

Кеча “оқ сигирнинг сутидан” ичганмиди-йўқми? Бугун Қосим тараша кўймади, “сарик сигирнинг сутидан” олмасак бўлмайди, бошим тарс ёрилиб кетяпти, деди.

Эндигина йўл четидаги “тахтига” чиқиб, ғижимланган латтадек шалвираб турувди. Зора ўзига келса, тийраклашса, дазмоллангандек бужмайган афти-ангори ҳам эпақага келса!

Бир кружка пиво ичгани эсида, ўлибдими унутиб. Эс-ҳуши жойида эди-я. Кейин Қосим тараша жуфт бўлсин, деди. Яна ичишди. Кейин яна биттадан сипқоришди. Тагин “оқ сигирни сутидан” аралаштириб юборишди, чоғи. Тараша бир шиша “оқ сигирни сутидан” олиб келди. Икки стаканга лиммо-лим қилиб қуйди. “Қани, олдик, ўзиям давлат чизиғидан бўлди”, дегани эсида.

Ҳа, ҳа, кейин... Қулоғига дукур-дукур товушлар элас-элас чалинди. Қопқора, баҳайбат кўланкалар кўз ўнгидан лип-лип ўта бошлади. Э-ҳа, эслади. Эсламай эсини ебдими! Дастлаб, “тур ўрнингдан, югур! Чоп деяпман, моғор босиб ётаверасанми?! Қани, кимга айтаяпман? Тоғмисан ё гувала-

Тўракул пешонасидан терни сидириб ташлади. Маржон-маржон томчилар ингичка бармоқлари орасидан силқиб ерга тушди. Оёқлари остида шишалар бир-бирига урилиб шакур-шукур овоз чиқаргандек бўлди. Мудрок, нурсиз кўзларини яйдоқ дарахтдан узиб оёғи тагига қадади.

– Ё қудратингдан, ё кароматингдан... Бу не мўъжиза?

Ҳолсиз нигоҳи дабдурустдан чарақлаб кетди. Кўзлари катта-катта очилди. Шалвираган қўл-оёқларига куч-қувват югургандек бўлди. Кўзларига ишонмасди. Қайта-қайта юмиб очди. Йўқ, ростга ўхшайди.

– Ё алҳазар, тушимми-ўнгимми?

Тўракулнинг пешонасидан тўкилган нўхатдек-нўхатдек тер томчилари ерга тушар-тушмас ароқ тўла шишаларга айланиб қоларди. Битта эмас, иккитамас, беш-олтита, шекилли. Қатор тизилган, қилқиллаган лиммо-лим ароқ шишалари гижинглаган тойчоқдек бош кўтариб ғоз турарди. “Аканг қарағай, биз бўламиз-да ҳар қанақа ғум каллаларни эпақага келтирадиган”, дегандек шивирлаб, имлагандек ҳам бўляпти.

Ҳалиям Тўракул акангни ўзи зўр-да! Тўракул акангни ўзи катта хазина. Мана, ўз кўзинг билан кўриб турибсан-а, пешонасидан томган тер ароққа айлангандан кейин қолганини кўявер. Қовоғарини инидек ғувуллаётган бошини ростлаб олсин, ана ундан кейин кўрасан. Ақлман дегани дарёдек оқиб келса борми, жағи ирвайган хотини доим шунақа жавраса-жаврайверсин, чакак уники, ўзи билади. Ўша, жағи очилган ботинкасидан бошигача пулга кўмилиб кетади.

Токқа чиқмасанг дўлона, жон койитмасанг жонона қайда, дейишгани рост. Мана, тер тўккан эди, ароқлар турна қатор.

Шундоққина кўлини узатса бас, етади. Томоғи ҳам қақраб кетди. Битта истаканни тўлдириб отиб юборади. Ҳе-е, ўқимаган-а. Эринмаган экансан, истаканни юқ қилиб ўтирасанми? Қопқоғини очасан-у, шишани ўзидан сипқориб кўяқоласан-да. Ана, ҳақиқат!

Ҳа, дарвоқе.... Тўракул оёқлари остида тизилиб турган шишалардан биттасига кўлини узатди. Шу пайт... шу пайт.... Тўракул кўзини яйдоқ дарахтдан узиб, оёқлари остига қарашга ҳам улгурмади. Типпа-тик турган дарахт сояси бирданига ариққа йиқилиб тушди.

Ҳаҳ, Тўракул, Тўракул-а, ҳалиям хомсан-да. Бу кўлми ё косовми? Маҳкамроқ ушласанг бўлмайдимми? Бир шиша ароқники ушлаб қололмаган, ариққа кулатиб юборган қўл кўлми?! Шартта чопиб ташласанг ҳам жонинг ачишмайди. Ҳаҳ, нотавон, ҳақиқатни адоий-тамом қилдинг-да! Қўлмиш-а, қолган шишаларни ҳам юмалатиб юборди-я. Бирин-сирин ариққа кулаб, сувга ботиб кетди. Эҳ, шунча ҳақиқатни сувга чўктириб юборди-я. Энди кимнинг гирибонидан тутади?

Тўракул қаддини ростлаб балчикдан турмоқчи эди, мункиб кетди, юз тубан ариққа кулади...

Соя

Тўракул суви лиммо-лим ариқ ёқалаб кетаётган эди. Сояси сирғилиб сувга тушиб кетди. Энгил-боши жикқа хўл. Таъби хиралашди. “Ҳей, соя бўлмай ҳар нарса бўл-а, бошга битган бало экансан. Қачон қарамай, орқамдан ишқал чиқариб юрасан”. Кўнглидан минг хил ўй кечди. Ташлаб кетай деса, кўзи қиймади. Ўзининг сояси. Ўгирилиб қараса, “миқ” этмайди. Етти қават кўрпача солинган беланчакда ёнбошлаб олгандек сувда ялпайиб ётибди.

– Соянгни опичлаб олсанг бўлмайдимми, – деди пилчиллаб балчик.

Тўракулнинг ғаши келди. Қўлини узатиб, пичинг аралаш деди:

туриб, тўппа-тўғри оғилхонага югургилаб қолардинг. Ювуксиз юзингни сигир елинига ишқалаб-ишқалаб эмиб кўярдинг. Қорнингни пўпалоқдай чиқариб олгач, “туя кўрдингми, йўк” дегандек ҳамма айбни гунг бузоққа тўнкаб кетаверардинг. Уни аркондан бўшатиб, ҳеч нарса билмагандек, яна ўрнингга кириб ётиб олардинг.

Бомдод намозидан кейин сигир соққани борган онанг шўрлик оғилхонада шаталоқ отиб юрган бузоқчани кўриб, “вой, эсим қурсин-а, кечкурун эм-диргандан кейин тагидан айирмаган эканман-да”, дея бўш челакни даранглатиб оғилхонадан қуруқ қайтарди. Шомда ҳам даладан сигирни елинини шалвиратиб қайтариб келардинг. Онанг юмшоқ аёл эди-да. Қаттиқ-қуттук гапиришни билмасди. “Вой, тўймагур-эй, арқонласанг ҳам бўшалиб, эмиб кўйибдими”, деб кўя қоларди. “Қайдам, – дердинг муғамбирлик билан. – Бузоқ-ку, ечилишга ечилмади. Арқони йўғон, узиб кетолмайди, козиғи ҳам қаттиқ қоқилган эди. Сигирнинг ўзи елини тўлиб кетгач, боласини олдиға келиб эмизиб кетадиган одат чиқарибди, шекилли”, дердинг.

Асли қувлик-шумлик қонингда бор. Неча йил сигир тутиб, бузоқ боқиб, уйингдагилар сут-қатикқа ёлчимади-да. На ота-онангга, на жигарларингга оқликни раво кўрмадинг-ку. Ўшанда сени қарғиш урган, биласанми? Сени ҳеч қачон қоранг ўчмайди. Қоранг кўринмайди ҳам. Афти-ангорингни, танангни қоралиғи ичингга уриб кетган. Қарғиш теккан мўндисан, мўнди!

Тўрақул ўз соясидан шунчалик дашном эшитаман, деб сира ўйламаганди.

– Одам бўлатуриб, одамлик сиёкинг йўк, – дея ҳалигача мени тепкилашади, кўзимни очиришмайди. – Тўрақулнинг фиғонидан тутун чиқиб кетди. – Кўланка одамга айланиб нима қилиб берардинг? Нима каромат кўрсатардинг?

Текиннинг шўрваси татимас

Қарғаларнинг оғир ва бўғиқ қағиллаган товуши эрта тонгни уйғотиб юборди. “Қағ-қағ”, “қағ-ғ, қағ-ғ-ғ”, “қағ-қағ”. Тўрақул ёстикдан бошини кўтариб, уйқучан кўзларини уқалаб-уқалаб, ғира-шира осмонга тикилди. Тумонат қарға шимолга қараб учиб кетаётган эди. Нималардир эсига тушгандек бўлди. Кўнглидан тотлими, ўйчанми, нималардир кечди. Дастлаб кўзларида нур йилтиради. Сўнгра хиёл намланди. Чехрасига ним табассум бўлиб кўчди. Иягига ботган ажинлар титрагандек, жон киргандек тўлқинланиб кўйди. Хаяжони шудгор даласини эслатган пешонасидаги қават-қават ажинларига кўчди. Титроқ тўлқин ғадир-будур ажинларини силаб ўтди, пешонаси дазмоллангандек текис унади кўлиға.

Кўнглини ёриштириб келаётган ўша туйғу, ўша ширин ҳис нима эди? Қарғаларнинг “қағ-қағ” товуши кўнглини бир ағдариб ташлади. Кўзи юмук хотираларини уйғотиб юборди. Ҳаҳ, нималардир эсига тушгандек бўлувди-я. Ўша ширин ғулув нима эди, ўзи?

Хаёлидан ялангоёқ соялар чопиб ўта бошлади. Э-ҳа, йўнилмаган таёк югуртирар ялангоёқ. Соялар нега зир тирқираб қолди? “Ҳа” дегани хўжаси, “бе” деган бўжиси йўкми? Ана, ана, бир хилларининг бошида қулоқчин телпаги ҳам бор, бир хилининг сочи тўкилган, баъзи сояларнинг боши тўла жингалак соч, айрим соялар – тақир кал бош. Оёғидан ўт чақнагани қанчадан-қанча. Эшакка тескари миниб олганлари-чи, эҳ-ҳе, лўкиллаб кетаётганини айтмайсанми? Оёғини кўлиға олиб чопиб бораётганлари сон мингта. Худди қовоғарининг ини бузилгандек. Инига чўп суқилган, тўзиган чумолилардек бесаранжом.

– Ҳали туз ҳам тотмовдим-а, – дейди семиз соя елпиниб.

– Менга қара, биродар, – дейди ўпкасини қўлтиқлаган бошқа бир соя. –

нингни ўзинг торт, дейишган-ку.

Сояси лўкиллаб, энтикиб, хансираб чопиб бораётган кўланкаларга ишора қилди.

– Нариги маҳалладаги дўконда бир кийимликдан оқ сурп беришаётган экан, текинга... ошикиб, улокиб қолишгани шундан...

– Нима-нима, текин дедингми? Текинга хўрозлар кичкирмай қўйганига аллазамонлар бўлди, каллаварам. Текинмиш-а...

Сояси Тўракулнинг нафси ўпконлигини яхши биларди. Текин кафан топилса оёғини узатиб ётиб оладиганлар хилидан.

– Энди, ёмон кунингизга яхши ният қиласиз-да, хўжайин. Текин экан, олиб қўяверайлик. Сиздан ош-нон сўрамаса. Сандикнинг бир чеккасида тураверади. Кўнгил тўки-да. Кейин, ўлимлик умрингизга умр сўрайди.

Тўракул ловуллаб кетди. Қўтир отни емга ўргатсанг тўрва тешади, дейишгучи эди. Кейинги пайтда қадам олиши ўзгарди, гап-сўзлариям совуқлашибди. Даромади гапни айтганмиш-а. Ҳе, ниятинг ёқанга ёпишсин.

– Қопларда нималарни ортмоқлаб юрибсан, юкинг оғир-ку?

Сояси саволни кутиб тургандек бидирлаб кетди:

– Қашшоқнинг машшоғи кўп бўларкан. Ҳаммаси қийқириқ товуш. Шовқин-сурон деб ўйламанг, тағин. Чумчуқларнинг чирқиллашидан мусичанинг кув-кув-в-вигача, товукларнинг қақиллашидан хўрозларнинг кичқириғигача, отларнинг кишнашидан эшакларнинг ханграшигача, чилдирма гижбадабангидан ноғора така-тумларигача, ҳаммасидан бор.

Соясининг сўзамоллигидан энсаси қотди:

– Бошимга ураманми ортиқча даҳмазани. Ана, обориб Бўзсувга оқизиб юбор. Зора товушларни ютиб балиқларнинг ҳам тили чиқса.

– Унақамас, хўжайин, – сояси кўйиб-пишиб тушунтиришга тушди. – Бу товушман дегани тирикликнинг тиргаги, ўлигингиз эгаси. Ҳеч кимни бир ёшга боғлаб қўймаган-ку. Қариганда ҳассамиди, қўлтиқтаёқмиди, дегандек кунингизга ярайди. Қолаверса...

– Ҳа, яна нимаси қолди? Одамни хит қилиб юбординг. Керакмас деяпман-ку.

– Энди, хўжайин, эртами-кечми, барвақт қий-чув бўлиб қолса, орқангиздан йиғлаб қоладиган ўғил-қизингиз йўқ. Манави қопдагиси гиж-гиж йиғи. Ҳеч қанақа гўяндага ҳожат қолмайди. Қоп оғзини очиб юборилса бас, атрофингизни кўзёшлари-ю ўқирик йиғи-сиғи тутиб кетади.

Тўракул тутоқиб кетди. Таъзирини берай дегани билан тутқич бермайди. Қолаверса, кўланкани тепкилаб барака топиб бўларканми? Бир кунмас-бир кун қўлимга тушарсан, дегандек қаҳрини ичига ютди.

Тўракулнинг сояси билан гапи қовушмади. Иккови икки томонга ажралиб кетди.

Сояннинг хиёнати

Тўракул уйдан эшикка чиққиси йўқ эди. Шайтон йўлдан урдими, ажина чалдими, ўзиям тайин-тийик билмайди. Фалокат оёқ остида деганлари шудир-да, йўлакдан ўтиб эндигина кўчага чиққанини билади, “ғарч” этказиб бошини босиб олса бўладими? Ҳа, худди шундай бўлди, этагинимас, почасинимас, чақин ургандек шунчалик тез содир бўлдики, ўзиям билмайди, кўкқисдан бошини босиб олди. Қаттиқ чинқириқдан чўчиб тушди.

– Вой-дод, ўз эгам пошнасининг тагига олиб эзди-я! Ҳей, бошинг бўламан-а, нодон...

Паришонлик курсин, хаёли чалғитмаса, гадой юрмаган кўчаларга олиб кириб кетмаса, шунақа қилармиди? Ўзига қолса, ўша қадамни босмасди-я.

чинқириғига ўхшаш товуш онасини чўчитиб юборди, вужудини совуқ терга ботирди.

Боласи баданида оқ доғларни кўрган заҳоти она кўнглидан нималар кечмади экан, ёлғиз Оллоҳга аён. Она барибир она-да. Меҳри ийиб кетиб, боласининг бошини силади. Қай кўз билан кўрсинки, ҳовучига оппоқ қазғоқ тўлиб чиқди. Ижирғанишга ўхшаш ноҳуш сезги миясига чақиндек урилди. Беихтиёр кўлини силтаб, ҳовучини қоқиб ташлади. Орадан хиёл фурсат ўтиб, яна боласининг бошини силади. Яна оппоқ қазғоқ ҳовучини тўлдирди. Қават-қават қазғоқ қаердан кела қолди, билмади.

Онасининг бармоқларига силлик соч эмас, куруқшоқ, оппоқ, юмшоқ бир нима уннади...

Боши бир силтаниб, ёстикдан кўтарилди. Ҳозиргина кўрган тушини кўйнига яшириб пилдираганча соясига эргашди. Қараса, Нур кўлида учи айри қилич билан сояни олдиға солиб қувлаб кетяпти. Сояси серкепак қазғоқли бошини кўлтиғига қисганча қочиб боряпти. Нур эса қувлайверди, қувлайверди. Яна овозининг борича бақириси-чи! “Ўликнинг соясини ушланглар! Кечаги тушимни ўғирлаб кетди. Унинг қўлиям, кўнглиям эгри. Тушимни олиб қочди. Ушланглар уни! Итнинг нафаси у! Касофати урмасин тагин”, дермиш.

Тўракул чўчиб уйғонди. Жикқа терга ботибди. Уят, ўкинч, алам чирмовикдек чирмаб олганди. Ота тийиғини кўрмаганди, она йўриғига юрмаганди. Кимнинг қарғиши урди? Нега боши қочиб кетади?

Тўракул хаёлан боши билан суҳбатлашишга тутинди. “Сенга нима бўлди? Айб гуноҳнинг қариндоши экан-ку! Иснод ҳам унинг томирими? Ёки қорнинг қаерда тўйса, кўзинг хиралашиб дилинг кирланадими? Хо-тирангни ўшанда унутиб қолдирдингми? Уйқуга ботганда кўз нурунгни йўқотгансан-да. Йўқса, ўзингни топиш учун, аслингни таниш учун соягни қувалаб юрасанми? Кунинг соянгга қолдими? Тутолмасдан, тонгларни шомларга, кунларни тунларга улаб, уйқунгни бошида мижжа қоқмай тонг оттирасанми?”

Тўракул бошини йўқотиб қачонгача сир бой бермай юради? Бошсиз ҳам яшаб бўларканми?

НАЗМ

Замира РЎЗИЕВА

1957 йилда туғилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ)нинг журналистика факультетини тамомлаган. “Мунаввар юртим”, “Гул ислари”, “Қирқ ўрим соч”, “Нашида”, “Атиргулга айланаман”, “Офтобжамол”, “Жон риштаси”, “Сарчашма”, “Ташинадил” каби китоблари чоп этилган.

ҲУРЛИК ЧИРОҚЛАРИ

* * *

Севги эрур, юрагингни тозартирган,
 Гоҳо шодлик, гоҳо минг хил озор берган.
 Соғинтирган туғилган уй ҳовлисини,
 Ўчоқ боши, капгир, чўмич, човлисини.
 Ёдга солиб кўрпаси кенг сандалини,
 Нонуштага кулча тутган тандирини.
 Ариқчада жилдир-жилдир куйлаган сув,
 Зор чанқатиб ҳайдалганда кўздан уйқу –
 Севги эрур...

Севги эрур, дилинг узмай эртаклардан,
 Дасталатиб райҳон, жамбил, чечаклардан.
 Малҳам тилаб айрилиқнинг озорига,
 Етаклаган ота-онанг мазорига.
 Жонинг ёниб қўш қабрга бош эгганинг,
 Ғўр дамлардан сўйлаб, ортга кўз тикканинг.
 Юрагингга бир парча нур тушиб ногоҳ,
 Сезганларинг алқаганин маъсум нигоҳ –
 Севги эрур...

Севги эрур, Ватан десанг, тўлган кўнглинг,
 Болам, дея бурч узатган ўнгу сўлинг.
 Авлиётус боболардан сўз кетса гар,
 Руҳи дилинг юксалгани осмон қадар.
 Суйиб, куйиб ўтганларни айлаб тавоф,
 Англаганинг нима гуноҳ, нима савоб?
 Кўчангдаги тошларга ҳам этмай бефарқ
 Олисласанг соғинчига айлаган гарқ –
 Севги эрур...

Севги эрур, дўст айлаган баҳорларга,
 Сирдош этган такаббурдан дилхорларга.
 Эшик очиб, ишқи озлар озорига,
 Ҳайрон этган ўсал дунё бозорига.
 Ошган сари вафосизнинг жабрлари,
 Сенга ҳолва ваъда қилган сабрлари.
 Нигоҳингда мажнунтолнинг сочин силаб,
 Йиғлаганинг садоқатга умр тилаб –
 Севги эрур...

Севги эрур, алҳазар деб нурашларга,
 Ҳаётингни ҳадя қилган курашларга.
 Вужудингни ҳапқиртириб ўту чақин,
 Асотирлар қаторига этган яқин.
 Изинг ерга, бошинг кўкка тегиб бирдан,
 Воқиф бўлсанг, ишқи йўқлар билмас сирдан.
 Аё, дўстлар, ул севгига жонни тутиб,
 Борадурмиз бир кун буюк Ҳаққа етиб –
 Севги эрур...

* * *

Қуёшни интиқиб кутади
 Қорларнинг остида қораси.
 Бағрида ҳотамлик ётади,
 Бу бағир – ўзбекнинг даласи.

Тошларни тимдалаб ниш урган
 Офтобдан гул тергич майсаси.
 Қанчалаб қайралган тиш кўрган
 Ботирдир – ўзбекнинг даласи.

Кўкламда келиндай кийинган
 Жаранглаб яшил барг ялласи.
 Тўкинлик келганда суйинган
 Онадир – ўзбекнинг даласи.

Томирда гупуриб қон юрса,
 Ҳеч бўлмай кулфатнинг ҳамласи.
 Хирмони деҳқонга буюрса,
 Юксалгай – ўзбекнинг даласи.

Элига ризқу рўз тилаган,
 Хонишдир келганда хонаси.
 Тер тўккан манглайни силаган
 Донишдир – ўзбекнинг даласи.

* * *

*Кимнингдир ишқида қўшиқлар айтиб,
Пойида жонлари ҳалак бўлдингиз.
Мени пинҳон ўйлар чирмаган пайти
Кўнглимни сезмаган юрак бўлдингиз.*

*Кумушига ҳавасда жим-жим йиғлайман,
Зайнаблик чекида жонни тиглайман,
Увоқдайман. Еру кўкка сиғмайман,
Дардимни тинглашга керак бўлдингиз.*

*Жисму вужудим бор, жоним йўқ, худди,
Боссам, товонимни тишлар чўғ, худди.
Дилни ўйиб борар армон – ўқ, худди,
Фақат хаёлимда тиргак бўлдингиз.*

*Кўзларимдан оққан жола – селим – сиз,
Ўйимда минг такрор “кел-ей, кел”им – сиз,
Гоҳ шодон, гоҳ нолон фазлу феълим – сиз,
Кўлларим етмаган фалак бўлдингиз.*

* * *

*Бу заминда не асотир от сурган,
Аллома деб дунё шу ён юз бурган,
Бузмаган ҳеч, нуқул кашф этган, қурган,
Заҳматкашининг заррин хати бу – Ватан!*

*Кубролари: “Ё ўлим, ё эрк”, деган,
Қўрқоқларга яшаиш йўли берк, деган,
“Биз миллатнинг бош бўғини... турк”, деган,
Хоқонларнинг хос давлати бу – Ватан!*

*Кунлар бўлди: гоҳ жабр, гоҳ қатагон,
Майдон тушиди ўзин фарзанд атагон,
Не балолар кўрмади-я, бу кўргон,
Не курашлар марҳамати бу – Ватан!*

*Шайдолари экиб кетди дов-дарахт,
Фидолардан мерос бўлиб қолди шахт,
Бу тупроқда тугилмоқ ҳам асли бахт,
Шажаралар шижоати бу – Ватан!*

*Мустабидлик кетди – дилни доғ қилган,
Бугун ҳурлик чироқлари ёқилган,
Озодлигинг асрай, дея аҳд қилган,
Замиралар муҳаббати бу – Ватан!*

Андижон

Комил АВАЗ

Огаҳий номидаги мукофот лауреати. 1942 йилда туғилган. Тошкент Тўқимачилик (ҳозирги тўқимачилик ва енгил саноат) институтини тамомлаган. “Қўналга”, “Созанда” романлари муаллифи. “Ўтаётган вақт”, “Тонг эпкини”, “Ибрат манзили”, “Қировли тонгдаги гурунглар”, “Ўзликни англаш хиёбони”, “Мукошифот” ва бошқа насрий, назмий китоблари нашр қилинган. Гётенинг “Ғарбу Шарқ девони”нинг катта қисмини немис тилидан таржима қилган.

ЁҚИТ МОМО

Ҳикоя

1

Ёқут момони эл-элат оддийгина қилиб Ёқит момо, дейди. Лекин бирор марта у нега мени жавоҳир – Ёқут эмас, оддийгина Ёқит деб аташади, дея хаёлланмаган. Ўзиям исми жисмига мос, оппоқ юзларига ярашган кўкиш кўзлари ҳозирда хиёл нурсизланган эса-да, ҳалиям қувонч чоғларидаги жиллоланиши одамларни меҳривор қилади.

Момонинг маҳалла-кўй тўйларида кайвонилик қилиб хузурланиши ҳам бор. Қиз-жувонларга панд-насихатлар қилиб эркаланиши ҳам йўқ эмас. Ёмон яшамади. Бовасиям гап-сўзи ўрнида, ақл-хушли одам эди. Невара-чеварали бўлишгач, турмуш ўртоғига бова дейишни одат қилди. У эса шу уйга келин бўлиб келганидан бери Ёқитни “кампир” деб аташни хуш кўрарди. Ёқит момо шуларни хаёл қилар экан, чуқур энтикди. “Ҳар кеманинг бир даврони”, деганларидай эри билан яшаган ўша файзли дамларни ҳамон кўмсайди. Кейинги бир-ярим йил ичида оила кўрғонида ўрни йўқолиб бораётганига ич-ичидан эзилади.

Кўнгли хижиллигини бировга айтиб додлагиси келяпти унинг. Уч-тўрт кун бўлди, хасталаниб, кечалари хўрсиникли тарзда йўталиши кўнглини чўктиряпти, ҳаёт кўзига беранг. Бироқ у шу окшом бетоблигидан ҳам кўра, дил безовталигидан тўлғаниб чиқди. Кундузи яхши кўрган келини чегарадан чиқиб, ичкари хонада ўғлини койиди, лекин момонинг назарида, юрагига палахмон тошини отди.

– Ётиб еганга тоғ чидамас! Улливилон¹ боласан, кўча чангитиб, итдин чопкилийваринча, моллара ўт солсанг, сув барсанг бўлмийдими, жуворамак!² Дадангни-ку, рўзғор билан иши йўқ! Бир ман бу уйда жон куйдираман, сочим супурги, қўлим касов!

¹ Улливилон (шева) – кап-кагта.

² Жуворамак (шева) – жувонмарг.

“Ури йўкни – ўрни йўк экан-да, қаридим, рўзғорга нафим тегмаяпти”. Келиннинг неварарага айтган бу аччиқ дашномини хўл ўтиннинг тутуни янглиғ ўзига тортганидан аввалига бироз хижилланган момо: “Балки келин эри билан айтишиб қолгандир. Бу аччиқ гапларни рўзғорни қайғуриб айтгандир. Нега унинг аччиқ гапларини ўзимга тегишли, деб хафа бўлишим керак?” – дея ўзини-ўзи тинчлантирган бўлди.

Сираси, агар келиннинг гапини сўзма-сўз таҳлил қилгандаям момога тегишли жойи топилмайди. Нега деганда, қайнона-келин ўртасида ҳали бирор марта аччиқмағиз гап ўтмаган. Келиннинг қўли ишга югурик, ошхона, ҳовли ёғ тушса ялагулик, оғзи гоҳида шўртаъм бўлсаям момога қаҳрли чимирилиб қараган эмас, хизматини қилиб юрибди. Барибир, момо унинг гапларини ўзига олди. Турфа мубҳам фикрлар ичида момони хафа қиладиган бошқа важ ҳам йўк эмасдек эди. Хасталанганидан на мол-ҳолга, на идиш-товоққа қаролмай хижолатланиб юргани баробарида, ўғли Исмоилжон ҳам, келину неваралари ҳам дил очиб, аҳволини сўрашмайди. Гўё ош-овқати, чойи тайёр бўлса бас, кампирга бошқа нарса керакмас.

Момо энди ўзини қойий бошлади. Аслида, ўзим сал нарсага норозиланиб, кўнглим қурмағур торайиб бораётганга ўхшайди. Ўзимни ожиз сезишимга шу уч-тўрт кунлик хасталигим сабабмикан? Тўхта, Ёқит, ўзингни қўлга ол, ҳеч нима бўлмагандай рўзғорга аралашгин, дея қатъий қарорга келди-ю, юрагидаги бошқа бир хижиллик уни яна тушқунлик баҳрига отди.

Ахир, турмушга чиқишга яраган каттагина қиз невараси ҳам кўриб-билиб юрибди-ю, бир оғиз илиқ гапини айтиб, энасининг кўнглини кўтариш ҳушига келмайди. Келини кетма-кет икки-уч болани туғиб, ўз-ўзига ўралашиб ўтирганида, момо шу қизгинани бешигини тебратиб, уйқусиз тунлар алла айтган, тараб, ювинтириб, мактабга жўнатган.

Раҳматли бобойи касалланиб ётганида, эрига далда бериш учунми, рўзғордаги айрим беписандликлардан ранжибми, ғамнишинлик билан дилидагини тилига чиқарган эди, эллик йилдан зиёдроқ вақт бир ёстикка бош қўйган бобойи унга дашном берган бўлди:

– Ундай дема, Ёқит, аксинча, мен қолмагайман сендан кейин, чунки ошхона ўзингники, хоҳлаган нарсангни пишириб-туширасан, невараларни суйиб, атрофингда парвона бўлганларидан кўнглинг таскин топади. Эркакнинг йўриғи бошқа, кампир, – бобойи сал тин олиб, эшитган одамни юрагини вайрон қиладиган бир гапни айтди. – Собир акани биласан-а, хотини узоқ вақт оёқ-қўли ишламай, кўзлари кўрмай ётиб, вафот қилган эди. Яқинда уни йўлда учратиб, ҳол-аҳвол сўрадим. Кўзлари ёшланди бечорани. “Эҳ, биродари азиз, шол бўлсаям, кўр бўлсаям хотинимни бори яхши экан. Эрталаб ҳам, пешинда ҳам, кечқурун ҳам келинга, болаларга отанга чой, овқат бердингизларми, деб ундар эди. Ҳозир ўша меҳрга зорман”, деди...

Ўша пайтда Ёқит момо эрининг бу гапларини касаллиги боис руҳияти тушқунлигига йўйган эди. Мана, бобойининг бу дунёни тарк этганига ҳам беш-олти йил бўлиб қолди. Лекин у башорат қилганларидек, на ошхонага хўжайин, на уйга. Келини ўзи пиширади, ўзи туширади. Онажон, сиз уринманг, дейди. Бу яхши, лекин ошхона момонинг қўлидалигида у бардам-тетик, юришлари хўжайинона эди. Аммо ҳалиям ҳеч ким унинг пишигини пишт деяётгани йўк. Элликдан ошган келини бу дунёнинг омонатлигига ақли етади. Фақат жиндак раҳмдиллик етишмайди...

Ёқит момонинг фикрлари чувалашиб, боши ғовлай бошлади. Ғайритабий куч билан ўрнидан туриб, сандикдан тўй-ҳашамларга кийиш учун аяб қўйган маҳси-калишини кийди. Бошига оппоқ лачагини бежирим қилиб ўради. Сўнг шахд билан ўрнидан туриб, қоқсуяк қўли билан ҳассасини маҳкам қисганча ташқарига йўналди.

2

Рутубатли ҳавода икки-уч чақирим жойга якка ўзи кетиши унга бироз хавфли кўрингандек бўлди, аммо Ёқит момо айтганидан қайтмайдиган феълли эди, йўлида давом этди. Қадимдан яқин дугонаси Рўзика момоникига қараб равона бўлди.

У бир маромда қадам ташларкан, ён-атрофга салқин син солди. Яқин ўртада бирор одам кўринмади. Бир-икки қора қарға қағиллаб, дала четидаги гўнг устига кўнди. Қиш охирлаб қолган. Қишлоқ мукрим³ муждалар кутаётгандек сукунлик оғушида. Арвик ёқалаб сокингина оқаётган Ғазовот ёпининг суви муздек, салсабил, бир маромда осойишталик кўшиғини айтиб бораётгандек шошилмайди. Момо сўлғин нафас олди. Қизлар билан Ғазовотда чўмилишлари худди кечагидек ёдида. Рўзика камгап, хоксоргина киз эди. Дугоналар орасида биринчи бўлиб куёвга узатилди.

Рўзика Хистиёнга келин бўлиб кетганида Ёқит кўп қайғурган. Рўзиканинг келинлик уйидан ит хурса эшитилгани билан у ёқ ўша пайтда айри ўрам эди. Ҳозирда бу ерлар бир қишлоқ – Журён.

Ёқит момо икки ёнига янги уйлар қурилгани билан ўша қадимий, бир арава кенглигидаги икки томони толу тераклик кадрдон йўлда бораркан, ўзининг келинлик даврини эслаб кетди.

Элда очарчилик. Янги тузилган колхозларда бошбошдоқлик, ишнинг унуми йўқ. Баъзи одамлар очликка чидамай кунжара еб, шишиб ўлиб қолдилар.

Энг оғир кунларда ҳам қайнотаси вазминлик билан шукурликка ундарди. Кимнингдир жанозаси куни қайнонаси турмушдан нолинса, қайнотаси: “Тирикчилик – тирриқчилик”, дерди. Тамом, ҳамма нарса ўрни-ўрнига тушгандек бўларди. “Эл билан келган офат ҳам тўй”, дерди яна бир тушкунлик чоғларида. У кишининг яна бир ақлли гапи бор эди: “Иймон ҳам жуфт – сабр ва шукур”. Ақлли гапи бир эмас, кўп экан. Бирда қайнонаси: “Бу доно гапларингиз бир бурда нон ўрнини босолмайди, бой қариндошингиздан бир тийир буғдой сўрасангиз бўлмайдими, ёзда қайтарардик”, деганида, “Тилангандан тилинган яхши, кампир. Ҳадемай, кўк чиқади, кейин тут пишади. Оғзимиз тутга етишса, ўлмаймиз, у ёғи ўрикнинг олди пишади, олма, узум дегандек... Шу кунларни яшаб ўтишимиз керак бўлса, чидам энг яхши суянч”, деган эди.

Рўзгор давлати қайнотасининг бошида эканми, вафотидан кейин уйларида барока кўтарила бошлади. Уйларидаги муросалик аста-секин асаб-бузарликка айлана борди, қайнонасининг феъли айнаиди. Ҳар нарсадан ишқал топадиган, қоғоғидан қор ёғилиб, куёшли кунларни ҳам зимистон қиладиган бўлди.

Ёқитнинг ҳеч эсидан чикмайди. Бир кун далага гўнг чиқариб, ариқ тозалаб, очликдан силласи қуриб келса, ўғли Исмоилжон бешикда биғиллаб йиғлаб ётибди. Қайнонасига бир сўз демай, апил-тапил бешикка энгашганча, болага кўкрагини тутди. Қани бир томчи сут бўлса-ю, бола тинчиса. Даст турди-да, боласини бешикдан олиб, онасиникига кетди. Ўғилчасининг тинимсиз йиғисидан бошига қон тепган Ёқит оқибатини ўйлаб ўтирмади, йўлидан қайтмади. Ёқитнинг онаси кизининг бу қалтис ташрифини маъқулламади, лекин қаҳри қаттиқ бўлгани билан куда момонинг катхудолиги, келиб келинини олиб кетишига ишонгани боис кизига бирор таънали сўз айтмади. Сут, қаттиқ, оби ёвғон билан қорни тўйган Ёқитнинг кайфияти яхшилангани бавакка⁴ ҳам ўтдими, тинчгина ухлаб қолди.

³ Мукрим – саховатли.

⁴ Бавак (шева) – чакалок.

Уйидан уришиб чикмагани учун Ёқит қайнонаси келиб олиб кетиши тўғрисида, албатта бош қотиргани йўқ. Бир коса қатик билан онасиникида қолган иккита зоғора нонни олиб, ўғилчаси билан уйига кириб келди. Қайнонаси юзини буриб қарши олса ҳам Ёқит ҳеч гап бўлмагандек, ўчоққа ўт ёқиб, айвонни, дахлизни супураверди.

Барибир, Ёқит билан қайнонаси ораларидан ўтган қора мушук орқасига қайтмади. “Қовоқ уйган уйдан қирқ кун барака кўтарилади”, деганларидек, на ишда унум бор, на уйда ҳаловат. Ибройимжон билан Иқромжонлар кишлокдаги ягона тракторни юргизолмай, эрта кетиб, кеч келадилар. Ҳолинг нечук, деб сўрайдиган инсон йўқ. Далага боради – бригадирнинг зуғуми, уйига келади – қайнонанинг индамас найзалари жонидан ўтиб юрган кунлари бутун оила ромишига⁵ буткул дарз кетар воқеа содир бўлди.

Уйнинг икки устунни – Ибройимжон билан Иқромжонларни аскарликка олишди. Қайнонасининг тик қадди эгилди, тили батамом заҳарга айланди. Урушнинг дастлабки кунлари Иқромжондан “қора хат” келганидан кейин қайнонаси кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолди.

Ёқит у ёғини эслагиси келмади. Эри Ибройимжоннинг ярадор бўлса ҳам жаҳаннам қаъридан тирик кириб келиши нафақат Ёқитнинг, балки бутун кишлок аҳли қалбини шодликка тўлдирган эди. Фақат ўғлини кўриш бахти қайнонасига насиб қилмади. У бандаликни бажо қилган эди.

Кунлар, ойлар ўтиб, ўн ёшдан ошган ўғли Исмоилжон дадасининг оғирини енгил қила бошлаганидан Ёқитнинг боши осмонда, рўзғорлари тиклана бошлади. Рўзғорнинг эркасига айланди.

Ёқит момо вужудига инган қавий қувватдан янада дадилланиб, шиддат билан Рўзика момонинг уйига кириб борди.

3

Ажабким, Рўзика момо худди Ёқит момони кутиб ўтиргандек, кулоч ёйиб пешвоз қаршилади.

– Иби, ассалом, чиқон, қадамингнан айнанин сани. Ничик галакўйдинг? Ўзи сани соғини-иб ўтирвадим! Яхши галдингми?

– Ҳовва. Ўзинг яхши ўтирибсанми? Бола-чақаларинг омонми?

– Шукур, ҳаммаси яхши, қадрдонгинам, ҳаммаси сарасопинда.

Рўзика момо дугонасини меҳмонхонага бошлади. Меҳмон ташрифидан қувонганини билдириш учун мадори етса-етмаса, югуриб-елиб хонтахта атрофига янги кўрпачалар солди. Шу ораликда неварачеваралар, мол-ҳол омонлигини сўрашни ҳам ўринлатди:

– Сани бугун Худо етирди, чиқон. Топ сани галжакингни билгандин, галин сахар туриб этли патир ёпвади. Ина, иссиққина, қани, дастурхонга қара.

Рўзика момонинг келини чой олиб келди, дарров овқатга унади. Дугонасининг ҳар сафаргидан ҳам кўра зиёдарок меҳрибончилигидан ийиб кетган Ёқит момо бирдан юрагини бўшатгиси келди. “Келинимни манглайна эмас, танглайна берган Худо, Рўзикажон”, демокқа шайланган эди-ю, бироқ сўз ўрнига “култ” эткизиб ютиниб кўя қолди. Сийрак тишлари орасидан бу янглиғ норизолик чиқиб кетмаганига шукур қилди. Рўзғорни ёзғирсанг, офат ёғдирасан. Бу ақидага Ёқит момо қаттиқ риоя қилади. У йўлда ўйлаб келган гапларини дастурхон қилмай, элнинг бошқа бир аччиқ гапини айтди:

– Тўқсон – эл ичида йўқсан!

⁵ Ромиш (шева) – фароғат.

Дугонасининг дардчил нақлига Рўзика момо жўяли бир жавоб тополмай, оғир нафас олди ва астагина:

– Тўғри, – деди.

Рўзика момо дугонасининг афсуснамо гапини тасдиқлади-ю, недандир ташвишда эканлигини англаб турса ҳам, унинг қалби тубидаги бурқсиб турган дудни алангалатишни истамасди. Гапни ҳазилга буриб, саксонга яқинлашиб қолганлари билан ҳали бардам-тетиклигини айтиб, ҳазил-хузул қилган бўлди.

Аммо Ёқит момо Рўзика момонинг хаёлини бўлиб, мутлақо бошқа йўсинда гап қилди:

– Ит емишини ерга ташласанг, сўвинармиш.

Рўзика момо ҳайратланган кишидай кўзларини катта-катта очди, аммо нега емишини ялоғида берса, ит хафа бўларкан, дея лўқма ҳам ташламади. Аксинча, момонинг ҳар бир сўзга бир мақолми, нақлми қистириб ўтиши одатига кўникиб қолганидан, қайси бир гурунги орасида “Товуқ чақириб дон берма, ёлак чақириб нон берма”, деган нақлига ичидан тасанно айтди ва унинг кириб келган вақтидаги ранги ўчиқлиги ўрнига юзлари қизариб, очилишиб гапирар бошлаганига суюнди.

Ёқит момо бошлаган жумбоқли нақлига изоҳ бермай, бошқа бир нақлни пеш қилди:

– “Оти ёмон армонли кетар, хотини ёмоннинг меҳмони кетар, ўғли ёмоннинг дармони кетар”, дейди ўтганлар, – Ёқит момо бир нафас жим турди-да, дугонасига сирли назар солганча, узоқроқ танишларининг аҳволига ачинди. – Ановининг келини оёқ очқанмиш. Мўмин-қобил эрининг юзини ерга қаратганча, ҳай рўйи сиё, оиланинг ҳалоллигини, муқаддаслигини пок сақласа бўлмайми, а?

Рўзика момо ит билан боғлиқ нақлга сал-пал тушунгандек бўлди, аммо сўзамол дугонасининг сўзларини охиригача эшитмагунча бу тўғрида гап очмади. Ёқит момо эса катта бир фожиали воқеани баён этиш билан бир оила бошига тушиши мумкин бўлган кўргиликларнинг олдини олгандек, сийраклашган қошларини керди.

Дугонасини ҳар бир сўзига тўғри деб жавоб бериб ўтирган Рўзика момо негадир ит емиши борасида бекор гап қилмагандир, деган ўйда унинг фикрини қувватлагандек гап қилди:

– Эрини ишкали бордир...

– Қайси эрнинг ишкали йўқ, а? – дугонасининг сўзини оғзидан олди Ёқит момо ва шу баланд пардада давом қилди. – Эримни ишкали бор деб, аёлнинг феъли айниши керакми? Мен раҳматли, гўрида тинч ётгур кайнонамнинг не бир зуғумларига чидаб, эримни ўн йил кутдим. Сен-чи, сен? Бир умр кутяпсан. Уйинг ҳалол, нонинг ҳалол!

Рўзика момо кўзига билинар-билимас ёш олди ва негадир тилига келган сўзни қайтара олмади:

– Ҳозир тўқчилик, чиқон, “тўқни тўйдириш кийин”, дейди ўтганлар.

Ёқит момо бирдан тутоқиб кетди:

– Ким тўқ? Ўша оёғи енгил келин тўқми? Дуруст, ҳозир тўқчилик, лекин томорқа ерига ғовушдан⁶ бошқа нарса экишни билмаган одам тўқ бўлар эканми? Бир туп олманинг мевасига бир машина ғовуш беради бозорда! Куёви ҳам дангаса, ишёқмас! Шу томорқа ерининг қироғларини ўн-ўн беш туп олма, тўрт-беш туп эрта пишар, кеч пишар арик⁷ экса ўлами? Қишга қоқи қилса, килоси фалон сўм, бозорчилар келиб уйингдан олиб кетадилар.

⁶ Ғовуш (шева) – макка, жўхори пояси.

⁷ Арик (шева) – ўрик.

Хотини ҳам энгил йўл билан тилло исирға осжақ рапидадек қулоқларина! Ота-бувалар бекор айтмаган: “Йий-йий хўрда бўлдим, емин-емин мурда бўлдим”.⁸

– Тўғри, – деди Рўзика момо бу сафар ҳамишаги одатини бузмай. Бирок бировларнинг балки ҳасадданми, ҳавасданми беўрин гапларини дoston қилиб, бир муштипарнинг бошига мағзава тўкиб ўтирган бўлмагин, дейишга тили бормади. Дилини бўшатсин, эмин-орқайин кўнглига келган гапни айтиб яйрасин дея, унинг гапига эътироз билдирмади.

Ёқит момо дугонаси унинг сўзларига гумонсираб қараётганини ички бир туйғу билан фаҳмладими, сал ҳовридан тушганча, аста деди:

– “Яхши ўлса ҳамма билан, ёмон ўлса, бир ўзи”, Рўзика. Элни оғзина элак тутиб бўлмайди.

Ёқит момо бошқа гапирмади. Дастурхоннинг попугини ўйнаганча кўзлари бир нуқтада, хаёлчан ўтираверди.

Ёқит момонинг чўрткесарлиги баробарида донишона қарашлари эл ичидан алоҳида иззатда эди. Келганидан бери қизишиб гапираётган, энди эса бирданига жим бўлганча ерга қараб, ўй суриб қолган дугонасининг нимаданир эзилиб келганини ичкин туйғу билан англаган Рўзика тусмоллаганча сўз қотди:

– “Кичик кофир бўлсаям, катта кўпир бўлсин”, деган донишларимиз.

Ёқит момо ялт этиб Рўзика момога қаради. Дугонасининг ҳамишаги зук-колигига яна қойил қолди. Аслидаям мана шу одати учун Рўзикани ахтариб келган эди у. Саксонни теваляб бораётган умрининг қай бир бўлақларида шу дугонасининг муҳим ўринлари бор. Ҳаётнинг пасту баланди Ёқитдай фаҳм-фаросатли, чоратез аёлни ҳам чиғириққа қисган кунлар бўлган. Ана ўша дамларда шу бўш-баёвгина, кўп гапирмайдиган Рўзиканинг уни тинглаб бўлгач, айтадиган бир оғиз гапи олам-жаҳон зулматини нурафшонликка айлантиради-қўяди. Демак, келини ҳам, ўғлини ҳам кечириши керак.

Сирини сиртига чиқармасликка тиришган Ёқит момо хиёл қулимсираган бўлди:

– Жуда мақолчи бўлиб кетибсанми?

Рўзика момо ҳам ўзига яраша ним табассум билан жавоб қилди:

– Қозонга яқинлашсанг, қораси юқади-да, момопошша! Саннан юққан-дон!

Шу табассумли савол-жавоблар асносида икки кампирнинг гурунглари ёшлик даврларига қараб қанот қокди. Қора толдан узун дудик⁹ чиқариб, жамалак сочларига кўшиб ўрганлари-ю, бектош ўйнаб қувнаганларини бири олиб бири қўйди. Ҳозирги қизлар узун сочларини кесиб, ўғил болаларга ўхшаб бораётганлари, айрим қизлар шим кийиб юрганларини ҳасрат билан ёзғирдилар.

– Ҳозир замонга гап йўғ-у, лекин одамлар орасида мехр-оқибат аввалгидан кўра камайиб бораётганига ачинаман, момопошшо. Ҳеч эсимдан чиқмайди, бир йили баҳор кечикиб, мевалар гуллаганда қор ёғиб, совук урди. Экин ишлари ҳам кечикиб кетди, ҳосил бўлмади ҳисоб. Хуллас, очарчилик, онам хасталаниб ётиб қолди, уйда бир бурда нон йўқ. Эшикдан ўрам ошоқидаги Гулжон момо кириб келди. Ҳозиргидек кўз ўнгимда, ошкора эмас, қисиниб-қимтиниб, узун энги ичидан бир дона анор чиқариб онамга узатди. Онам бечоранинг кўзлари ёшланди, лекин анорга имзанмади. Онам яхши билади, Гулжоннинг уйида ҳам еярга ҳеч вақо йўқ. Шу олиб келган анорини болаларига тотинтирса, ҳар тугул бир кун-ярим кун ором топиша-

⁸ Ея-ея хўрда бўлдим, емай-емай мурда бўлдим.

⁹ Дудик (шева) – толнинг нозикроқ шохини кесиб олиб, думалок қилиб юмшатиладиган, силлиқкина шохдан суғуриб олинган пўсти. Унинг кичикроқ кесмаларини хуштак қилиб чалиш мумкин.

ди. Бироқ хаста кўшнининг кўнглини олишни муқаддас деб билгани учун энги ичига яшириб олиб келган. Онам бечора шунда хўнграб йиғлади. “Болаларингга едир, Гулжон, мен анча яхшиман, тузалиб қолдим”, деди. Гулжон момонинг ҳам кўзлари ёшланди: “Уйда яна бор”, деди. Ўзининг ёлғонига ўзи ишониб, аста жилмайди. Гулжон момо кетгач, онам раҳматли: “Икки кун бўлди, кўнглимдан анор ейиш ўтиб турган эди”, деди. Мен дарров кесиб кўйдим. Онам бир-икки дона уруғини шимиб, қолганини бизга едирди. Кўшнилариинг меҳрибонликлари оқибатиданми, Худонинг карамиданми, онам аста-секин оёққа туриб, яхши бўлиб кетди...

– Тўғри, – дея тасдиқлади астагина Рўзика момо.

– Ўша қимматчилик, ейишга бир бурда нон қайғу, очарчилик пайтларда бавак туғилган уйларни эсла, – сўз нишабини баландлади Ёқит момо. – Қайси бир хотин икки, қайси бири уч, қайси бири тўрт юмурта¹⁰ олиб келиб, дастурхонга кўяр эди. Қарабсанки, ўттиз-қирқ юмурта йиғилиб, чақалоқ туғилган уйнинг мўрисидадан чиққан тутун билан ёғ исидан қишлоққа яна файз киргандек бўлар эди...

– Сани сўзона сўзларингни эшитиб, ҳозирда одамлар орасида меҳроқибат аввалгидан кўра камайиб бораётган деганингга сал шак келтирсам, хафа бўлмайсанми? – Рўзика момо ўша паст овозида мулоимгина давом қилди. – Гапингда жон бор. Мана, сан келдинг, уйимиз ёқтиланиб гетаварди. Раҳмат санга. Бироқ бизнинг ёшимиз улғайиб, сал четда қолаётганимизни унутмаслигимиз керак. Уни ўрнига, аксинча, кўпроқ эътибор талаб бўлиб қолганимизни тан олмасак, инсофдан бўлмас. Ҳозир бизга бир гап кўп, ярим гап оз. Ҳатто сал бундайроқ нигоҳдан ҳам хафа бўла бошлаймиз. Ўзимизнинг ёшлик чоғларимизни эсла. Биз ҳам катта момоларимиз дардини тушунганмизми? Ҳозирги тўкин-сочинликка, осойишталикка шукур қилмасак, Худоям биздан рози бўлмайди, момопошша.

Ўртага сокинлик чўкди.

– Тўғри айтсан, Рўзикажон, – деди Ёқит момо жимликни бузиб. – “Йўқлик нани едирмас, тўқлик нани дейирмас”, дейдилар. Меҳроқибат ҳам, хуш муомалаю меҳмоннавозлик ҳам дастурхон мўллашган сайин ортиб бораверади, Оллога беҳисоб шукур, чиқонжон.

Уларнинг суҳбатлари қизигандан-қизиб, кеч кирганини ҳам билишмади. Ёқит момо кетишга имзанган эди, Рўзика момо уни “Бир кеча минг кеча эмас. Бугун шу ерда қолсан, сўзлашиб тонг оттирамыз, чиқон”, деб кўйиб юбормади.

Ош-овқатлар ейилгач, иккови ундан-бундан гаплашган бўлдилар-у, суҳбат орасида кўзи илиниб-илиниб кетаётган Рўзика момо ахийри, энгил пишиллаганча уйкуга кетди. Ёқит момо у ёққа ағанади, бу ёққа ағанади, уйку йўқ.

Нариги хонада чақалоқ йиғиси эшитилди. Боласини эмизишга чиққан келин чироқ ёқди шекилли, улар ётган хонага қия ёруғлик тушди. “Чиқонимнинг уйидаям, кўнглидаям дарди йўқ. Кўнгли тинч, хотиржамлиги боис уйкуям уни тезгина элита қолди. Мендай юрагини оғир юк босиб турганида, балки ҳали яна бироз суҳбатлашиб ўтирган бўлармидик”, – дугонасининг беозоргина ухлаётганига термилганча ҳавас билан ўйлади у. – Қиз-ўғиллари, неvara-чеваралари эсли-хушли, меҳнаткаш болалар. Дугонанинг бахти бор экан. Болалигимиздаям шу мулоим, камгаплиги боис доим олқиш олар эди. Қанийди, яна бола пайтларимиз қайтиб келса. Ўша пайтлари тошчироқ ёруғида дарс тайёрлардик. Кўзимиз ҳам роса ўткир бўлган экан-да. Пахтадан ясалган пиликни, мол ёғига ботириб ёққандаги

¹⁰ Юмурта (шева) – товук тухуми.

уйнинг ним ёктисида бўладиган китобхонликлар бир олам ёғду бўлиб кўринадди бизга. Энди тошчирокни ҳеч ким ишлатмасаям керак. Ҳозир электр чироғининг чароғон нурида игнага ип ўткиза олмайман. – Момо чуқур уф тортди. – Қаридим, гапнинг индаллоси шу!”

4

Ёқит момо бир амаллаб дугонасиникида тонг оттирди. Рўзика момонинг келини аллақачон сигирни соғиб, сутларни пишириб, меҳмонхонада дастурхон ёзишга уринган. Момолар даҳлиз аданидаги¹¹ тўшши¹² ёнига келдилар. Рўзика момонинг қиз невараси дастшўй билан илиққина сувга тўлдирилган кумушранг кумғонни тайёрлаб, чап елкасига топ-тоза сочик ташлаганча очик юз билан кутиб турарди. Рўзика момонинг уйидаги саранжом-саристалик, мулойимона мулозаматларни кўриб юраги бир қалқди. Икки ҳовли – икки дунё.

Шу кунларда Рўзика момо бориб қолса, Ёқит момо уни қандай кутиб олади? Уйидаги бемехрликдан зада бўлгани бир ён, меҳмон олдида изза бўлгани бир ён бўлиб, бу ёқти дунёдан кўз юмиб кетишдан бошқа чора қолмайди-ку...

Ёқит момо лаҳзалар ичида қалбида кечган аламли туғённи юзига чиқармай, неvara қизни алқаб, дуолар қилди.

– Барака топ, қизим, келинлик бахтини яхши жойлардан ато қилсин, борган жойингда униб-ўсгайсан, ибирли-чибирли бўлғайсан.

Қиз уялинқираб, не қиларини билмай момосига қаради.

– Уялсанг-уялмасанг, ҳамма қизнинг бошида бор савдо бу, қизим. Ёқит момонгни дуолари илойим даргоҳинда ижобат бўлғай.

Қиз баттар уялиб, орқаси билан юрганча улардан узоқлашди.

Меҳмонхонага киргач, дастурхонни кўриб, Ёқит момонинг хайрати яна ҳам ошди. Гулдор ликопчаларда қайнатилган оппоқ юмурталар, иккита сарғимтир ликопчада тонг сахарлаб купида¹³ чайилган сариқ ёғ, икки пиёлада тиллодек товланиб турган асал, яна икки косада қаймоқ. Ҳаммасидан ҳам дастурхонда кечаги ёпилган этли патир эмас, балки тандирдан янги узилган тўртта зоғора чиройлик қилиб сирчали лаълига¹⁴ териб қўйилган. Буларни кўриб, Ёқит момонинг миясига келган илк фикр: Рўзиканинг бутун умр тортган азоблари жойига тушибди – ана иззат, ана ҳурмат.

Ёқит момо ушатилган зоғорани қаймоққа ботириб тамшанар экан, дастурхондаги бари нарсалар хонадон эгаларининг ўзлари етиштирган маҳсулотлар эканидан мамнунлиги ошди. Зоғора жўхори унидан, у томорқада етиштирилади. Юмурталар ўз оёқларида боқилиб юрган беминнат товуклар, ўзлари жўжа очиб, ўзлари кўпайиб, дастурхонни тўлдираверади. Сариқ ёғу қаймоқ боғ тўридаги сигиржонники. Асал рўзғордан ортган юмурталар пулидан келади. Момо нонушта тамадди қилгунча дуода бўлди. Ошхона томондан куйдирилган ёғ ҳиди келди. Ёқит момо нигоҳини дастурхондан олиб, дугонасига миннатдорона боқди:

– Рўзика, келининингга айт, овқатга уринмасин. Мен кетаман, лой-кесак уйимни соғиндим, чиконжон. Болаларим оқшом қайтиб бормаганимга хавотир олиб ўтиришгандир.

Ёқит момо ўзининг ёлғонига ўзи ишониб, энди астойдил ўрнидан кўзғалди.

– Ҳали энди тонг отди-ку, озиб-ёзиб бир келибсан, шошаверма, борасан,

¹¹ Адан (шева) – пойгак.

¹² Тўшши (шева) – оқава сув кетиши учун усти панжараланган чуқурча.

¹³ Купи (шева) – кува.

¹⁴ Сирчали лаъли (шева) – чинни лаганча.

қочиб кетмас уйинг, – дегани билан Рўзика момо қаддини ростлаб, ошхона томонга бориб қайтди ва қатъий оҳангда сўзини давом эттирди. – Келиним тушмагур момомизнинг тишларига қойим қилиб, юмшоққина гўмма пиширамиз, еб кетадилар, невараларига ҳам олиб борадилар деб, қизи билан хамир қориб, ижжон¹⁵ тайёрлаётир экан.

– Йўқ, Рўзика, мен кетмасам бўлмайди. Ичима бир хавл тушди. Гўмма емай юрган еримми. Иззат бўлса шунча бўлар, раҳмат.

У пешингача ўтирса, Рўзика момо ҳам навбати билан бир дийдиёсини бошлаши мумкин. Минг тўкин бўлгани билан камчиликсиз оилани топиш қийин. Жуда бўлмаса, касаллигидан нолий бошлайди. Ҳамдардлик билдирмай илож йўқ.

Ёқит момо энди борлиқ ҳовуридан тушиб, энглайдим, деганда яна дилсиёҳлик юкидан ғамга ботишни истамади. Яшин тезлигида миясидан ўтган ўйлар таъсирида сўзини тамом қилиб-қилмай, қўлларини тиззаларига омонатгина тираганча ўрнидан турди.

Рўзика момо ноилож яна ошхона томонга ўтди ва бироз эйланиб,¹⁶ қўлида кичикроқ бир тугунча билан Ёқит момо олдиға кирди.

– Ҳа, бу новви? – керак бўлмаса ҳам беўрин савол берди Ёқит момо дугонасининг қўлидаги тугунчага ишора қилиб.

– Болаларингни насибаси.

Икки дугона ҳам ҳеч қаерда ёзилмаган бу қатъий удумият қонунини яхши билади. Лекин барибир, мулозамат юзасидан рад, хайрихоҳлик туйғуларини тўкиб солишади. Бу ҳам меҳр-оқибат ҳосиласи бўлса, не ажаб?

Ёқит момо қўлида тугунча билан бўсаға ҳатлаб ташқарига чиққанида қуёш ярақлаб, кечаги рутубат ўрнини шавқли равшанлик эгаллаган эди. Олам бошқача, кўзга ёқимли, заррин рангга киргандек, ён жониб сирли жилмаяётгандек эди.

У Рўзика момо билан хайр-хўшлашиб, қаддини расолаганча, қадамини ерга дадил босди. Кечаги ғамнишинликдан асар ҳам қолмади. Аксинча, ҳовуридан тушиб, уйига қандай етиб келганини билмади.

Тепасига яхшилик ирими учун кўчқор шохи маҳкамланган дарвоза кўрингач, қадамини секинлатди. Нарвондан ясалган салдомли эшикни ичидан тамбаланганмикан деб қаттиқроқ итарган эди, у энгилгина қиялаб очилди. Момо бўсаға ҳатлаб ичкари кириши билан айвонда не биландир андармон бўлиб ўтирган қиз невараси даст ўрнидан туриб, унинг истиқболига чопқиллаб келди-да, озғингина бўйнига осилди:

– Нерларда қолиб кетдингиз, моможон?

Кўксига бошини қўйган неварасининг сочидан таралаётган хушнамчил – муаттар бўй момога буткул эналик меҳрини ийдириб юборди. Унинг бўғзига нимадир қалққандек, юраги ҳапқириб кетди. Бир қўлида ҳасса билан тугунча, бир қўли билан неварасининг ипақдек қора сочларини силай бошлади. Кўзларидаги севинч ёшлари то шу кунгача бўлган бари гина-кудуратларни ювиб кетгандек бўлди. Шу пайт келинининг гинали овози эшитилди:

– Ассалом, энажон! Бир оғиз айтиб кетсангиз бўлади-ку, ахир. На Исмоилжонингиз ухлади, на биз.

– Тезда қайтарман, деб ўйлаган эдим, қизим. Рўзика момонг юбормади, ноилож, сўзини қайтаролмай, тунаб қолдим. Ўзимни ҳам ичимни ит тирнади. Сизларни хавотирга қўйганимга кўп қисиндим.

Ёқит момо шу онда ўзини қушдек энгил сизди. Тезда кийимларини алмаштириб, рўзғор юмушларига киришиб кетди.

¹⁵ Ижжон (шева) – кийма.

¹⁶ Эйланиб (шева) – кечикиб.

НАЪМ

Аҳмад ҲАСАН

1936 йилда тугилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг журналистика факультетида ўқиган. “Илдизлар қудрати”, “Умр эртаги”, “Меҳр кўзгуси”, “Кўнглимда борим”, “Юрак мавжлари”, “Гул каби очилган кўнглим” номли шеърӣ тўпламлари нашр этилган.

ЮРАК ОЛИСЛАРДА ҚАНОТ ЁЗАДИ

КЎНГИЛ ГАВҲАРИ

*Сен – қадрнинг чин мададкори,
Асрларга уловчи қирғоқ.
Ҳам яхшилик, диёнат, инсоф –
Қалб уйидан сирқиган ирмоқ.*

*Очилади боғинг гуллари,
Барг ёзади ҳар битта япроқ.
Чаманзорни кўнгил қўмсайди,
Мадад берар ўзингга кўпроқ.*

*Одоб учиб юрмас осмонда,
У бағрингда гавҳар тошингдир.
Десам, битта нозик жойи бор,
Табассуминг, кўзу қошингдир.*

*Кимларгадир юқтириб уни
Харж этасан кўнгил чоғлиққа.
Яйраб кетар меҳру саховат,
Даво бўлар бағри доғлиққа.*

КЎПАЙСИН

*Яхши бир хислат бор сийратингизда,
Ярашиб туради пок чеҳрангизда.
Қалбингиз ўхшайди қирғоғи чексиз,
Мавжланиб турувчи улкан денгизга.*

*Ниятингиз улуг, фаҳмингиз тўлиқ,
Оқ кўнгил, жўмардлик ўзингизга хос.
Ҳатто борингизда бўлса Кўҳинур,¹
Дўст сўрса берасиз, маҳобат эмас.*

*Кўлингизда бўлса магар ярим нон,
Қирққа бўлиб ейсиз қадрдон билан.
Нигоҳингиз тушса ўксиган дилга,
Кўмакка шошади диёнат, иймон.*

*Саховат тимсоли бўлиб яшайсиз,
Меҳру мурувватнинг ҳар дам, ҳар они.
Қутлуг пойингизга тиз чўкиб дейман:
– Кўпайсин шундайин диллар имкони.*

ХАЁЛИМ ЭШИЛАР

*Ҳаволанар ҳавас ўша узоққа,
Юрак олисларда қанот ёзади.
Билмам, у нимадир водий, саҳроми,
Хаёл парголаси уни чизади?*

*Балки йўлларимда қотгандир музлар,
Балки товонимга суқилар тошлар.
Балки тоғ, биёбон саробдир, алдар,
Балки йўлим пойлар нотинч бебошлар.*

*Умидим тўшалар чексизликларга,
Хаёлим эшилар узун ва юлуқ.
Пинҳон бўлдинг қандай энсизликларга,
Нишон топмадинг-а, қалбимда тўлиқ?!¹*

ДУНЁ СИНОАТИ

*Дунё синоати жудаям галат,
Ютган ҳам ўзимман, ютқазган ўзим.
Ёлгон имконлари кўзгар ҳавасни,
Чўккан ҳам ўзимман, қутқазган ўзим.*

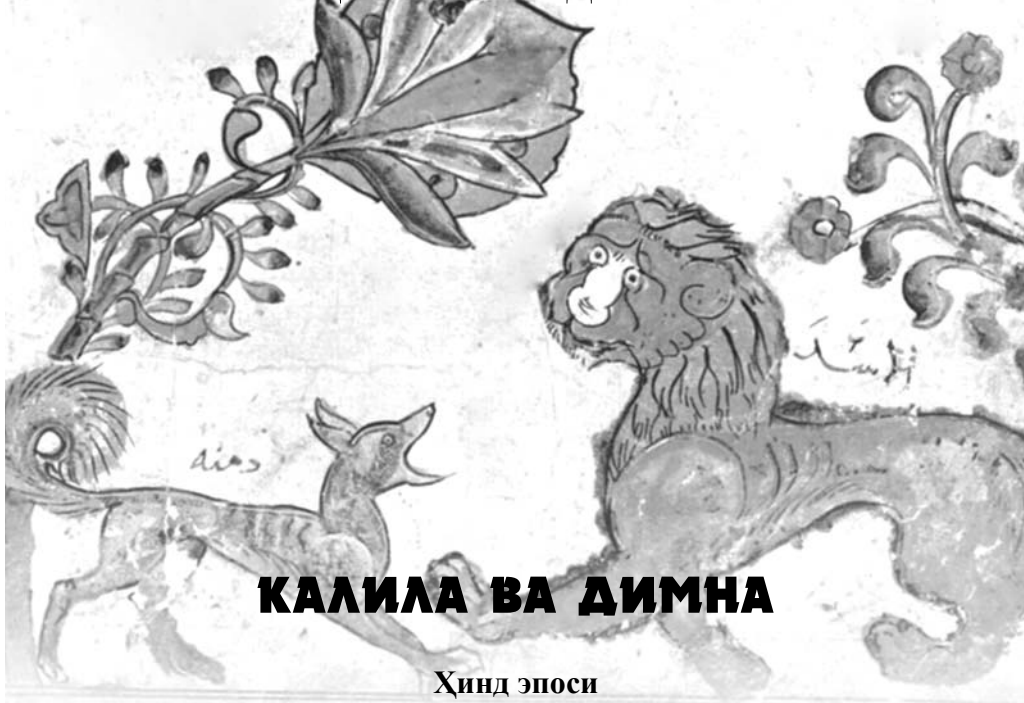
*Ғамга чулганганда юрак қисилар,
Севган ҳам ўзимман, куйган ҳам ўзим.
Оламнинг бисоти ҳаммага манзур,
Еган ҳам ўзимман, тўйган ҳам ўзим.*

*Бир бошга юз турфа хаёл беписанд,
Шифокори ўзим, шифоси ўзим.
Яхшилик йўқмиди, дея сўраманг,
Эҳтироми ўзим, вафоси ўзим.*

Қашқадарё

¹ Бобурга ҳадя этилган олмос.

МУАՅՅԱՄ ШАРҲ ХАՅԻՆԱՏԻԴԱՆ

КАЛИЛА ВА ДИМНА

Ҳинд эпоси

МАЙМУН ВА ТОШБАҚА БОБИ

Рожа брахманга деди: – Мумкин бўлса, шундай бир ҳикоя сўзлаб берсангки, унда биров бир нарсани қўлга киритмоқ учун ҳаракат қилса-ю, лекин мақсадга етгандан кейин беғамлик қилиб уни қўлдан бериб қўйган бўлса.

Брахман деди: – Бир нарсани қўлга киритмоқ уни сақламоқдан осондир, чунки қимматли, нафис ва нодир нарсалар баъзан бахтли тасодиқ туфайли ҳеч бир меҳнатсиз қўлга кириб қолади, лекин мияни ишлатмасанг, уни сақламоқ жуда қийиндир. Масалан, тошбақа меҳнат сарф қилмасдан меҳрибон ва фидокор бир маймунга ошна бўлиб колди-ю, лекин ақлсизлиги ва нодонлиги туфайли ундан айрилиб, пушаймон бўлди.

Рожа сўради: – Қандай қилиб?

Ҳикоят: Брахман деди: – Бир оролда маймунлар кўп эди. Уларнинг Кордон номли бир подшоҳлари бор бўлиб, сиёсат ва раёсат бобида тенги йўқ, одил ва ақли комил эди. Умрнинг баҳори ўтиб, қариллик уни исканжасига ола бошлади. Кўзининг нури, белининг қуввати кетиб, унга заифлик юзланди...

Бечора қари маймун қайғу-ҳасратга тўлиб-тошиб йўлга равона бўлди, юра-юра бир денгиз қирғоғидаги қалин ўрмонга келди. У ерда бир анжир дарахтини топиб олди-ю, унинг меваларини еб, кун кечира бошлади. Бир куни маймун анжир дарахтининг устида ўтириб унинг меваларини маза қилиб еяётганида бир анжир сувга тушиб кетди. Анжирнинг шопиллаб сувга тушган овози маймунга жуда ёқиб тушди. Маймун дам-бадам сувга анжир ташлар ва бундан катта завқ олар эди. Ўша сувда бир тошбақа яшар эди, сувга тушган анжирларни иштаҳа билан ер ва “маймун буларни атайин

мен учун ташламоқда, таниш бўлмагани ҳолда менга шунча меҳрибонлик кўрсатмоқда, дўстлашсам менга нималар қилиши мумкин”, деб ўйлар эди. Маймуннинг яхшилигини қайтариш орзусида тошбақа қирғоққа чиқиб, у билан саломлашди. Улар суҳбатлашиб ўтириб, бир-бирларига меҳрибон дўст бўлиб қолдилар, гўё икки танда бир жон ва бир кўкракда икки юрак каби...

Маймун ўз мамлакати ва давлати қўлдан кетганлигини сўзлаб берди. Тошбақа унинг гапига маҳлиё бўлиб ўз уйи ва оиласига қайтишни унутиб қўйди. Тошбақанинг хотини унинг узок муддат йўқ бўлиб кетганидан хавотирланиб, нима қилишини билмай қўшнисига ҳасрат қилди.

Қўшниси деди: Хафа бўлма, унинг қаерда эканлигини сенга айтиб беришим мумкин.

Тошбақанинг хотини деди: – Эгачи, тезроқ айтинг, у қаерда?

Қўшниси деди: – Мен эшитдимки, эринг бир маймун билан дўстлашиб, унга мафтун бўлибди, унинг васлини сенинг ҳижронингдан устун тутиб, сенинг фироқинг оловини унинг висоли суви билан ўчириб юрибди. Энди ғам чекишнинг фойдаси йўқ. Бир тadbир кўриш керакки, эринг уйга қайтсин. Улар иккаласи бир бўлиб маслаҳатлаша бошладилар. Охирида маймунни ўлдиришдан бошқа чора йўқ, деган қарорга келдилар. Тошбақанинг хотини ўзини касалга солиб, қўшнисидан эрига хабар юборди. Тошбақа хотинининг касал бўлганини эшитгач, маймундан уйига бориб келиш учун ижозат сўради ва йўлга тушди.

Уйга келиб қараса, хотини кўрпа-ёстик қилиб ётибди. Унинг атрофида парвона бўлиб ҳол-аҳвол сўради, лекин хотини бир сўз айтмади.

Тошбақа хотинининг хасталиги ва нима учун гапирмаслиги сабабини қўшнисидан сўради.

Қўшниси жавоб берди: – Беморнинг дарди оғир бўлиб, соғайишдан умиди узилган бўлса, қандай қилиб гапира олсин.

Тошбақа деди: – Унинг дардининг давоси нима экан? Агар бу ерларда бўлмаса, бошқа жойлардан ахтарай, дўстлардан илтимос қилай, душманларга ёлворай.

Қўшниси деди: – Бу биз хотинларга хос касалликдирки, уни маймуннинг юрагидан бошқа ҳеч нарса билан муолажа этиб бўлмайди.

Тошбақа деди: – Маймун юрагини қаердан топсам бўларкин?

У ғамга ботди. Ўйлаб-ўйлаб ҳеч бир чора топа олмагач, дўсти маймун ёдига тушиб, ўз-ўзига деди: “Агар орамизда бўлган дўстлик ва садоқатга карамай унга хиёнат қилсам, бу номардлик ва инсофсизлик бўлади; агар аҳдга вафо қиламан десам, уйимнинг таянчи, ҳаётимнинг безаги, фарзандларимнинг паноҳи бўлган хотинимдан ажралиб қоламан”.

Анчагина вақт бу ҳақда ўйлаб изтироб чекди, шубҳа ва тараддуд ичида қолиб, ниҳоят, хотинининг ишқи ғалаба қилди. Шундай қилиб, у вафодорликдан воз кечиш қарорига келди... Лекин яхши билардики, маймунни бу ерга келтирмагунча мақсадига эриша олмайди. Шулар ҳақида ўйлаб-ўйлаб маймуннинг хузурига борди. Айрилиқ вақтларида муҳаббати янада кучайиб кетган маймун тошбақани зўр қувонч билан кутиб олди ва унинг касал хотинининг аҳволи, болаларининг, қавм-қариндошларининг соғлиқ-саломатликлари ҳақида сўраб-суриштирди.

Тошбақа деди: – Сенинг фироқинг ўти шундай ёндирдики, уларни кўришдан бирон лаззат ололмадим. Ёлғизлигинг эсимга тушганда тинчлигим бузилиб, дунё кўзимга қоронғи бўлиб кўринарди. Мана энди ёнингга келдим. Марҳамат қилиб менинг уйимга борсанг, фарзандларимни кўриб, хотинимни севинтирсанг, қавм-қариндошларим, дўст-ошноларим олдида бошим осмонга етарди. Улар тайёрлаб қўйган овқатларини олдингга қўйиб,

ўз меҳмондўстлик бурчларини бажарадилар. Шу билан яхшиликларингни, бироз бўлса ҳам қайтарган бўлар эдим.

Маймун деди: – Кўй, бу ҳақда ўйлаб кўп азият чекма. Сен дўстлик ва аҳд-вафода мени ўзингдан устун қўйма, чунки орамиздаги дўстлик ипини бошлаб сен мустаҳкамладинг. Энди мен ўз кўнглимнинг ҳокониман. Бахт-саодат ичида яшамоқдаман. Агар бу озодлик ва роҳат шамоли менинг димоғимга аввал етганида эди, бундай тинч, бахтли яшашнинг шундай ширин эканлигини аввалроқ билсайдим, фойдаси оз, ғами кўп ҳукмдорликдан аллақачон воз кечган бўлардим. Лекин шу билан бирга мен ватандан, қавм-қариндош, дўст-ошноларимдан узоққа тушган бир бечора махлуқман. Мен шундай айрилиқ азобида маҳв бўлиб кетаётганимда сен менга дўстлик қўлини узатдинг. Саховат аҳли назарида дўстлик ғоят бебаҳо нарсадир. Ҳақиқий дўстлик беғараз бўлур. От ва эшак бирга хашак есалар ҳам, ораларида дўстлик пайдо бўлмайди. Аммо ҳақиқий дўстларнинг бири машрикда, бошқаси мағрибда бўлса ҳам, барибир, бир бирларини эслаб ва шундан тасалли топиб яшайверадилар...

Денгиз сафарига чиққан одам ўзига ҳамроҳ ахтаради, лекин дўстлари бундай сафарга боришга рози бўлмасалар, буни душманлик деб ҳисобламаслик керак. Сен менга оилангни бориб кўришни таклиф қиляпсан, майли, қабул қилай, лекин менинг дарёдан ўта олмаслигимни биласанми?

Тошбақа деди: – Хотиринг жам бўлсин, сени ўз орқамда кўтариб, манзилимга олиб бораман. У ерда роҳат ва фароғатда яшайсан.

Хуллас, тошбақа турган жойини шу қадар мақтадики, ниҳоят, маймун боришга розилик берди ва ўз муқаддаротини унга топширди. Тошбақа уни ўз орқасига миндириб уйи томон равона бўлди. Сувнинг ўртасига етганда ўйлаб қолди ва ўз-ўзига деди: – “Олимлар вафосизлик ва хиёнат, айниқса, эътиборсиз хотинлар учун қилинган хиёнат энг катта гуноҳдир, дейдилар. Улуғларнинг яна шундай гапи бор: “Олтиннинг софлигини ўтда, ҳайвонинг кучини оғир юк ортилганда, инсоннинг тўғрилигини омонатга хиёнат этмаслигида билса бўлади”. Ҳар ҳолда, донолар хотинларнинг мақр-хйллаларига алданмасликни маслаҳат кўради”.

У шундай бир-бирига зид муҳокамалар юритиб, сувнинг ўртасида тўхтаб қолди... Унинг тараддудга тушганлигини ва қандайдир жиддий бир нарса ҳақида ўйлаётганини сезган маймун, шубҳаланиб тошбақадан сўради: – Нима бўлди, нима учун фикр дарёсига ғарқ бўлдинг, балки мени кўтариш сенга оғирлик қилаётгандир?

Тошбақа деди: – Сен нимага асосланиб бундай савол беряпсан? Ё мен бирор ҳаракатим билан буни ошкор қилиб қўйдимми?

Маймун деди: – Мен кўриб турибман: сен виждон азобини чекмоқдасан, ўз нафсинг билан курашмоқдасан, тараддуд ва изтироб ўтида ёнмоқдасан.

Тошбақа деди: – Тўғри айтасан. Сен биринчи марта бизникига кетяпсан, хотиним эса касал, уйлар остин-устин бўлиб ётгандир. Кўнглим истаганидек сени яхши қабул эта олмасам, меҳмондорчиликни жойига қўя олмасам, ҳамманинг олдида расво бўламан, деб қўрқаётирман.

Маймун деди: – Сенинг номусли ва тўғри бўлганлигинг, мени дилдан дўст ҳисоблаб яхши ният билан уйингга олиб бораётганинг маълум. Утиришимиз қанчалик содда, дастурхон қанчалик фақирона бўлса, суҳбатимиз шунчалик самимий ва ширин бўлади. Сенинг тоза юракли эканлигини билганлигим учун айтишим мумкинки, сен бекорга ташвиш тортыяпсан, меҳмонни яхши кутиб олмасам нима бўлади, деб изтироб чекишга асос йўқдир; бу жиҳатдан хотиржам бўл, ўзингни бекорга хафа қилма.

Тошбақа бироз сузиб бориб, яна тўхтаб қолди, яна аввалгидек ўй-хаёлга

толди.

Маймуннинг шубҳалари орта бошлади ва ўз-ўзига деди: “Дўстидан шубҳа қилган одам ўша соат тадбир кўриб, унга нисбатан эҳтиётли муносабатда бўлиши, ўзини сақлаши керак. Агар шубҳалари тўғри чикса, муқаррар бўлган фалокатдан ўз жонини сақлаб қолган бўлади, гумони хато бўлиб чикса, эҳтиёткорлик қилгани учун уни қойимайдилар. Юрак тез-тез ўзгариб тургани учун уни қалб, деб атаганлар. Ҳар дақиқада у нима хаёлга тушади, нияти яхшими, ёмонми, билиб бўлмайди”. Сўнгра тошбақага деди: – Яна нима бўлди, хаёл дарёсига шўнғиб кетдинг?

Тошбақа деди: – Нима қилай, хотинимнинг касаллиги, унинг сихатининг ёмонлиги хаёлимни паришон қилмоқда.

Маймун деди: – Дўстлик ҳурмати учун бу нарсани менга очиқ айтиб бердинг. Энди уни нима билан соғайтириш, дардига нима даво топиш мумкин, айта оласанми?

Тошбақа деди: – Табиблар шундай дармон белгиладиларки, уни ҳеч қаердан топиш мумкин эмас.

Маймун сўради: – У қандай дармон экан?

Тошбақа деди: – Маймуннинг юраги.

Буни эшитиб дарё ўртасида турган маймуннинг кути ўчиб кетди, кўз ўнги қоронғилашди ва ўз-ўзига деди: “Мени бу даҳшатли фалокатга судраган нарсани баднафслик ва очкўзлик бўлди; мени бу кўрқинчли гирдобга шуҳратпарастлик ва ҳарислик солди. Энди эса мени хийла ва тадбирдан бошқа ҳеч нарсани халос эта олмайди. Агар оролга борсам, ўлишим муқаррар, ўзимни бу ерда сувга ташлаб қочмоқчи бўлсам, чўкиб ҳалок бўлишим аниқ”. Маймун бу фикрларини хаёлидан кечириб, тошбақага деди: – Олимлар айтибдурларки, халққа зарур бўлган озукани яширган шоҳ, дўстларнинг бахтли бўлиши учун керак нарсани бермаган дўст, шоҳ ва дўст деган номларга нолайиқдурлар. Мен хотинингни қанчалик севишингни биламан, унинг соғайиб кетиши учун зарур бўлган дармонни бермаслик дўстликка хиёнат қилиш демакдир. Мен хотинингни дардини биламан, чунки бизнинг маймун хотинларда ҳам шундай хасталик бор. Биз юракларимизни бериб, уларни муолажа этар эдик. Ўзимиз эса юраксиз яшай берар эдик. Агар сен бунини соҳилда айтганингда, мен юрагимни ўзим билан бирга олиб чиқар эдим. Қариган вақтимда менга юракнинг эҳтиёжи йўқ. Менга юрагимни кўтариб юриш жуда оғир, чунки унга қўнган ғам-андуҳ ҳаддан ташқари кўп ва оғирдир. Шунинг учун юрагимнинг дарди бироз қамайсин, деб олиб қўйган эдим.

Тошбақа деди: – Нима учун юрагингни уйда қолдирдинг?

Маймун деди: – Маймунларда бир одат бор: яқин дўстларининг уйига кетаётганларида, меҳмондорчилик яхши ва ширин ўтсин деб, юракларини ўзлари билан олиб бормайдилар, чунки юрак ғам ва алам масканидир. Сенинг ақлли ва ифбатли хотинингни хасталигини эшитгач, юрагимни олиб юрсам эзилиб кетади, деб ўйладим. Албатта, сен менинг дўстлигимни синагансан, шунинг учун сўзларимга ишонасан. Лекин сенинг қавму қариндошинг, қалин дўст бўлса ҳам, ўзига унча зарур бўлмаган бир нарсани бизга беришдан бўйин товлади, деб бадгумон бўлишлари мумкин. Яхшиси, орқага қайтсак, юрагимни олиб келаман.

Тошбақа суюниб дарҳол орқасига қайтди. Қирғоқ бўйига етгач, маймун сакраб бир дарахт устига чиқиб олди.

Тошбақа бир соатча кутди, сўнгра маймунни чақирди ва деди: – Эй, азиз дўстим, юрагингни олиб туш, фурсат ўтмасин. – Маймун кулиб деди: – Мен узоқ яшаб, кўп нарсаларни бошимдан кечирган, дунёнинг иссиқ-совуғини

кўрган, аччиқ-чучугини тотганман. Энди келиб-келиб сендан панд ейми? У хом хаёлингдан воз кеч ва бундан сўнг ҳеч кимга аҳду вафодан сўз очма. Сенинг бевафо эканлигингни илгарироқ пайқаган эдим. Мени, тулки айтган “юраги ва қулоғи йўқ эшак”, деб гумон қилмагин.

Тошбақа сўради: – Тулки нима деган экан?

Ҳикоят: Маймун деди: – Бир шер кўтир касалига мубтало бўлгандан кейин қуввати кетиб, ов қилолмай қолди. Унинг хизматида бир тулки бор эди. У шердан қолган таом билан кунини ўтказарди. Шер овга ярамай қолгандан кейин, тулкининг ризки кесилди. У бир кун шерга деди: – Шоҳим, дардларини муолажа қилиш фикрида эмасмилар?

Шер деди: – Эй тулки, агар дармони топилса, бу азобга бир зум ҳам чидаб ўтирмас эдим. Эшитишимча, эшакнинг қулоғи билан юраги дардимга даво эмиш.

Тулки деди: – Агар ижозат берсангиз, эшакни топиб келтирсам. Бу яқинликдаги булоққа бир одам ҳар куни кир ювгани келади. Унинг бир эшаги бор, ҳар келганида булоқ атрофида ўтлаб юради. Зора ўшани хийла билан олиб келсам. Шоҳим, унинг юраги ва қулоқларини еб, қолганларини ўз хизматчисига берса.

Шер рози бўлди. Тулки булоқ тарафига жўнаб кетди. Узоқдан бир эшакни кўриб қолди. Унинг ёнига келиб салом берди, меҳрибонлик кўрсатиб, у ёқ-бу ёқдан сўз бошлади, сўнгра сўради: – Нима учун сен жуда чарчаган, хафа ва ориқ кўринасан?

Эшак деди: – Хўжайиним борган сари кўпроқ юк ортиб, камроқ овқат бeryпти. Нима қилишимни билмайман.

Тулки деди: – Сен содда ва гўл бўлмасанг, қочиб бу азоб-уқубатдан қутулган бўлар эдинг.

Эшак деди: – Қаерга бормайин, мен бу азобдан қутулолмайман.

Тулки деди: – Хўп десанг, сени шундай бир чаманзорга олиб бориб қўяйки, у жойнинг ҳавоси жуда мусаффо, кўм-кўк ўт белингдан келади... Бундан илгарироқ бир урғочи эшакка насиҳат қилиб эдим, у ҳозир ўша чаманзорга бориб, юк ҳам ташимасдан, еб-ичиб, маза қилиб юрган эмиш...

Бу сўзлардан эшакнинг оғзига сув келди ва хурсанд бўлиб тулкига деди: – Сенинг маслаҳатингга кирмасдан бўлмайди, чунки сен буни дўстлик, шафқат ва хайрихоҳлик юзасидан айтмоқдасан.

Тулки эшакни шернинг ҳузурига келтирди. Шер очкўзлик қилиб бўкирганича эшакка ташланди, лекин заифлиги туфайли уни ушлай олмади. Эшак эса қочиб қутулди.

Тулки шернинг заифлигидан таажжуб қилиб деди: – Бахтсизлигингизни қаранг, бир ориқ эшакни ҳам тутиб ея олмадингиз-а!

Бу сўз шерга оғир туюлди, у ўз-ўзига деди: “Агар, ўзим жўрттага тутмадим десам, уни таажжублантирган бўламан, агар заифлигим туфайли тута олмадим десам, ожизлигимни эътироф этган бўламан”.

Сўнгра тулкига қараб деди: – Шоҳларнинг қилаётган ишлари сабабини раиятнинг билиши шарт эмас. Сен бу саволни менга бермаслигинг керак эди. Эндиликда бу фикрингдан кеч. Яна бир хийла ишлатиб, эшакни қайтариб келсанг, сенинг садоқатинг ҳамда фидокор эканлигинг яна бир қарра исбот этилган бўлар эди.

Тулки ўрнидан туриб эшакнинг ёнига келди. Эшак уни кўриб қойиб деди: – Сен мени қаерга олиб борган эдинг?

Тулки деди: – Сенинг одамлардан кўрган азоб-уқубатларинг ҳали ҳам ёдингдан чикмаганга ўхшайди. Шунинг учун ҳар нарсдан кўрқаверасан. Аслида, у ерда таҳликали ҳеч нарса йўқ эди. Сенинг кўрганинг мен сенга

айтган урғочи эшак эди. У эхтироси шиддатидан ўзини унутиб кўйиб сенга ташланди. Агар бироз сабр қилсанг эди, унинг қанчалик меҳрибон ва юмшоқ муомалали эканлигини кўрар эдинг.

Тулки урғочи эшакни шундай мақтаб кетдики, охири бу эшак унинг гапига ишонди (шу вақтга қадар шерни кўрмаган эди) ва тулкининг олдига тушиб, шернинг хузурига равона бўлди. Тулки олдинроқ бориб шерни огоҳлантириб кўйди. То эшак шерга яқинлашмагунча ҳамла этмаслигини илтимос қилди.

Шер тулкининг айтганини қилиб, эшакни меҳрибонлик билан қарши олди, бир неча ширин сўз айтди. Эшак тап тортмай шернинг олдига жуда яқин келди. Шунда шер сакраб туриб эшакни пора-пора қилиб ташлади, сўнг тулкига деди:

– Мен булоққа бориб чўмилиб келгунимча буни пойлаб тур, келганимдан сўнг унинг юраги ва қулоқларини ейман. – То шер чўмилиб келгунча тулки эшакнинг юраги ва қулоқларини еб тўйиб олди.

Шер келиб эшакнинг юрак ва қулоғини топмагач, тулкига деди: – Бунинг юраги ва қулоқлари қани?

Тулки деди: – Шоҳим саломат бўлсинлар. Бу эшакнинг қулоғи ҳам, юраги ҳам йўқ эди. Агар унинг юраги бўлса эди, хавф-хатарни сезган, қулоғи бўлса, биринчи хужумингиздан сўнг менинг ёлғонларимга қулоқ солмаган ва ўз оёғи билан гўрга кирмаган бўлур эди.

Бу масални шунинг учун келтирдимки, сен билгин: мен эшак каби қалбсиз ва қулоқсиз эмасман. Сен хийла ва макрларингнинг ҳаммасини ишлатдинг, мен эса уларни ўз ақл-идроким билан тушуниб олдим. Энди сен яна орқага қайтишни хоҳлайсан, йўқ, бу хийлангдан энди иш чиқмайди.

Тошбақа деди: – Тўғри айтасан, сенга эътироз этишга ўрин қолмади. Энди сенинг қалбингга шундай доғ тушдики, уни ҳеч нарса ювиб ташлай олмайди. Менинг ҳам бетимга бир разолат тамғаси босилдики, уни ҳам ҳеч нарса йўқотолмайди... Энди фиروق захрини қатра-қатра ютиб, хижрон камчиларига елкани тутиб беришдан бўлак илож қолмади...

Тошбақа бу сўзларни дегандан сўнг минг пушаймон бўлиб уйига қайтиб кетди. Бир қиммат нарсани ёки бир дўстни қўлга киритиб, нодонлик ва ғафлат туфайли ундан айрилиш ҳақидаги ҳикоят мана шундан иборатдир. Ақл ва тажриба эгалари бу қиссадан ибрат олиб, қўлга киритган давлат, орттирган дўст ва бошқа неъматларини эҳтиёт қилиб сақлашга интилишлари ва уларни қўлдан бой бермасликлари лозим. Чунки қўлдан кетган нарсани қайтармоқ мумкин бўлмайди, бир сўз билан айтганда, охирги пушаймон – ўзингга душман.

Форс тилидан Суйима Ғаниева таржимаси

БҲЛОҚ ҚҲЗ ОҲДИ

БҲХОРО ЁШЛАРИ ИЖОДИДАН

Мунаввар чизгилар

* * *

Болалик...
Қўғирчоқ талашиган олам,
Узгача нигоҳу тозарган дунё.
Озору шўхликдан ранжиган онам,
Борлиқни ўзингча этганинг бунёд.

Болалик...
Кўк томон қадалган кўзлар,
Лочин парвозини орзулаган қиз.
Бир дил изҳоридан қизарган юзлар,
Само орзусида улғайган юлдуз.

Болалик...
Сочларга мажнунтол илиб,
Кўнгироқлар таққан кулча юзли ой.
Сўзини ҳеч кимга бермай гап қотган
Ўзанига сизмас ўжар, тошқин сой.

Болалик...
Узун тун мижжа қоқмайин,
Эртақлар тинглаган ҳур юз малика.
Онасини қаттиқ қучоқлаб олиб,
Дадасини кўмсаб йиғлаган эрка.

Болалик...
Шодликнинг отига миниб,
Кулгу қамчисини ўйнатган қувонч.
Орзу айвонидан ёшликка боқиб,
Оппоқ келажакка кўз тиккан ишонч.

**Ситора
ШАМСИДДИНОВА**

1992 йилда туғилган.
Бухоро Давлат
университетининг
филология
факультетини тугат-
ган.

Юлдуз ЖҰРАҚУЛОВА

* * *

Айриликда бўлди дил пора,
Аччиқ ёшлар томади сим-сим.
Эсламадинг йилда бир бора,
Унутганинг ростми, ёлғизим?

Чертса армон қалб дарчасини,
Қонлар ютиб ўкинар дилим.
Юрагингининг бир парчасини
Унутганинг ростми, ёлғизим?

Хира тортган юлдузлар мисол,
Сўнги сўзни айтолмас тилим.
Тушиларимда берарман савол,
Унутганинг ростми, ёлғизим?!

Гиналардан йироқман, аммо
Бир шамдайин титрайди сўзим.
Кўзларимга қоронғу дунё,
Унутганинг ростми, ёлғизим?

* * *

Тогдек баланд орзулар қасрин
Қулатмоқда дунё, азизим!
Менинг жоним қирқтадир, лекин
Сиз танҳосиз, танҳо, азизим!

Ким яшабди дунёда бекам,
Кимнинг кўзи ҳеч кўрмаган нам,
Меҳрга ҳам, муҳаббатга ҳам
Ўксик диллар гадо, азизим!

Дийда тўлган аччиқ ёшларга,
Не савдолар тушмас бошларга,
Оғринманг ҳеч, бағритошларга
Топилмайди вафо, азизим!

Бир кун тугар хазонли йўлак,
Гулга тўлар, яшнайти юрак,
Билиб қўйинг, ўлимдан бўлак,
Ҳар дардга бор даво, азизим!

**Юлдуз
ЖҰРАҚУЛОВА**

1992 йилда туғилган.
Бухоро Давлат
университетининг
педагогика факультети
тўртинчи босқич
талабаси.

МАФТУНАБОНУ**ЗУЛФИЯ ХОТИРАСИГА**

Суратингиз кафтимда тутиб
Сирлашаман, тунларим бедор.
Сукутларни согинч уйғотиб,
Сизни сўраб келаркан такрор.

Сўзсиз бошим эгаману жим,
Сандиқлардан оламан китоб.
Сизни эслаб олганимда тин,
Согинчларим уйғонар шу тоб.

Сузилиб, гоҳ чиқади ой ҳам,
Сузиб борар йўқлик қаърига.
Сўлим боғлар бўлгандир маскан,
Сабр кетмас сиздан нарига.

Сўқмоқлардан ўтасиз танҳо,
Сирли тунлар сочингиз силар.
Соя каби эргашиб гоҳо
Согинч тиги бағрингиз тилар.

Севинч ила баҳор қайтгайдир,
Самоларда ясаб камалак.
Саҳар чоғи кутгансиз, ахир
Сезиб турар гуллар, жонсарак.

Сўзларига бериб эҳтирос,
Субҳидамда яшнаркан баҳор.
Согинганда дилдан айтиб роз
Сизни кутар, бўлиб интизор.

* * *

Кафтимда бир сиқим муқаддас тупроқ,
Ўтмиш жонланар кўз қорачигимда.
Боболарнинг руҳи ётади уйғоқ
Шу она заминнинг ҳар қаричида.

Кафтимда бир сиқим муқаддас тупроқ,
Бевақт кетган жондан ёлғиз хотира.
Ёниқ вужудумга киради титроқ,
Хаёлим паришон, қандай тақдир-а?!

Кафтимда бир сиқим муқаддас тупроқ,
Наинки, тупроқ бу шаҳид ўлганлар.
Тупроқнинг кўксидан отилар сўроқ,
Дунёнинг бағрига унганми гуллар?

Кафтимда бир сиқим муқаддас тупроқ,
Шу замон гувоҳи сен ҳамда менман.
Меҳринг бер дунёга замондош, ўртоқ,
Тупроққа қўнмасин кўздан оққан нам.

МАФТУНАБОНУ

1996 йилда тузилган.
Бухоро педагогика
коллежининг учин-
чи босқич ўқувчиси.
Унинг “Менинг Бу-
хором”, “Юртим
чиройи”, “Сукунатни
согинч уйғотар”
номли шеъррий
тўпламлари нашр
қилинган.

Олимжон ЖЎРАЕВ

* * *

Рангин шамлар ёниб фалак тоқида
 Тириклик жомига қуйилгай дурлар.
 Губори ариган гулнинг шохида
 Тонгга роз айтади капалак – ҳурлар.

**Олимжон
 ЖЎРАЕВ**

1985 йилда туғилган.
 Бухоро Давлат университетининг филология факультетини тугатган.

Инжа оройшила чиқар юз очиб,
 Лойсувоқ томларда алвон қизгалдоқ.
 Новдалар кўзидан уйқулар қочиб,
 Яшил туғ кўтариб, ёзади япроқ.

Ифорлар жаранглар замин саҳнида,
 Ёғдуларга чўмар дунёи сарҳад.
 Мунаввар чизгилар ҳаёт рангида,
 Қуёш нурларида эриб битар дард.

Борлиқнинг чиройи яшариб борар,
 Жилгалар кўксидан титроқ ҳаяжон.
 Рухингга оҳорли тароват қорар,
 Насимлар бўғзига тортганда камон.

Шуур айвонидан тўкилади нам –
 Яшил туйғуларнинг тиниқ шарори.
 Қишлоқ баҳоридан яшинагай олам,
 Жаннатга андоза қишлоқ баҳори.

* * *

Ошиқни маъшукдан йироқ солса ҳам,
 Кўзлари йўлига чироқ солса ҳам,
 Гулдайн кўнглига фироқ солса ҳам,
 Муҳаббатга шукур, севгига таъзим!

Ишқидан кўш юрак – гувоҳ йиғласа,
 Кўш юрак кўксидан бир оҳ йиғласа,
 Оҳига топмайин паноҳ, йиғласа,
 Муҳаббатга шукур, севгига таъзим!

Исмими зикр этса бедор тунлари,
 Мангу ибодатда ўтса кунлари,
 Чақмоқлар чақтирса фарёд, унлари,
 Муҳаббатга шукур, севгига таъзим!

Севмоқ, севилмоқлик асли бебошлик,
 Юраги қийноқда, кўзлари ёшлик,
 Майлига, бўлса-да, гамлари чошлик,
 Муҳаббатга шукур, севгига таъзим!

Умрин баҳорини қилган оқизоқ –
 Муҳаббат – биллурдай покиза булоқ.
 Рух тилинда қўшиқ – оҳанги янгроқ:
 Муҳаббатга шукур, севгига таъзим!

Гўзал РЎЗИЕВА

* * *

Орзу – камалакранг,
Умид – зангори,
Севги... Қиш қоридан ҳам оптоқ эди.
Меҳр яшилликни олган майсадан,
Нафрат – тун.
Йўқ, ундан қорароқ эди.

Согинч – заъфаронроқ эди кузакдан,
Япроқдек дилдираб елни кутарди.
Ишонч – пушти мисол,
Ҳаяжон – олранг,
Қувонч – шаффофликда сувдан ўтарди.

Алам....
Йўқ, аламнинг ранги ёқмади.
У жонни қийнаркан, қонталаш экан.
О, буюк мусаввир, ҳаёт расмида
Кўрдим, барча ранглар аралаш экан.

Балки у шу сабаб оҳанграбо куч,
Аммо мени қийнар бир савол ҳамон.
Қалбим руҳига эсо, тақдирим учун
Қайси рангни маъқул кўрдинг, Художон?

* * *

Дийдамда хўрсинди бир согинч,
Йиғладим, лек, сенга бормадим.
Ойналарни чертиб, томчилар ёмғир,
Унга-да кўнглимни ёрмадим.
Дийдамда хўрсинди бир согинч...

Қуёш ботар ҳар кун бетиним,
Қанчалик азоб – эсим кузатмоқ.
Сен – ерда, мен – кўкда ҳар куни,
Согинчни тунларга узатмоқ.
Қуёш ботар ҳар кун бетиним...

Гўзал РЎЗИЕВА

1986 йилда туғилган.
БухДУнинг тарих
факультетини ту-
гатган. Унинг “Тонг
сабоси” номли шеърӣй
тўплами чоп этилган.

Шалола ЖУМАЕВА

* * *

*Ниҳолман, гуркираб ўсиб боряпман,
Тагин илдизимни таиламанг чопиб.
Зеро, мен эртамни аниқ кўряпман,
Мен яна ўсаман бахтимни топиб.*

*Мен – нурман, қалбларни ёритаётган,
Мени парда билан ёпаолмайсиз.
Қуёшнинг ўзидир бор этаётган,
Менга ҳатто рақиб топаолмайсиз.*

*Кемаман, гар мени бўлакласангиз,
Адоқсиз уммонда чўкиб кетасиз.
Беғуноҳ гунчаман, узсангиз агар,
Қалбимга армоннинг доғин тутасиз.*

* * *

*Сендан кетган афсус ейди,
Бахт бағишлар ҳар бир онинг.
Дунё кезиб кўплар дейди:
“Кўзмунчоғинг бўлай сенинг!”*

*Сув бўлайин, гар сен сўлсанг,
Осмон бўлай, ойдек тўлсанг,
Агар жажжи бола бўлсанг,
Овунчоғинг бўлай сенинг!*

*Ўтган жасур боболарим –
Фидо бўлган асраб жонинг.
Тингла, Ватан, садоларим:
Таянч тоғинг бўлай сенинг!*

*Ҳар неъматдан азизроқдир –
Тандирингда пишган нонинг.
Бағринг тўла қизгалдоқдир,
Алвон боғинг бўлай сенинг!*

*Миннат қилма, кутма буни,
Сенга берай бахт, кулгуни,
Шунчалик суйгинки мени,
Кўз қароғинг бўлай сенинг!*

**Шалола
ЖУМАЕВА**

*1996 йилда тугилган.
Шофиркон қурилиши
ва сервис касб-хунара
коллежи учинчи босқич
ўқувчиси.*

Нафиса ҲАМРОЕВА

* * *

Йўлимдан чиқсалар гар Хизр бобо,
 Десалар: “Тилагинг бажо айлайман”.
 Шунда демай, молу мартаба, дунё,
 Аввало, ҳар қалбга меҳр тилайман.

Ё кўлимга тушса сеҳрли кўзгу,
 Деса: “Қалбда боринг айтгин, билай ман!”
 Дердим: “Ҳеч нарсани қилмайман орзу,
 Фақат ҳар бир қалбга меҳр тилайман!”

Кўкда чиққанида балқиб сулув ой,
 Унга дил сўзларим баён айлайман.
 Бу дамдаги тилак бўлгайдир бажо,
 Мен яна ҳар қалбга меҳр тилайман.

Жамийки сиёҳни сарф айлаганча,
 Бир сўз битмоқ учун берилса имкон.
 Заминни ҳасаддан буткул айириб,
 Меҳр сўзин битар эдим беғумон.

* * *

Одамларни ёмон кўрмайман зинҳор,
 Юрагим сезса-да гаярлигини.
 Ўзига бегона билганида ор
 Баъзилар ҳар нега тайёрлигини.

Ёмон кўрмасликка ўргатдим ўзим,
 Тушунмоқлик учун бирдай барчани.
 Лек яхши кўргим ҳам келмас, рост сўзим,
 Аммо Тангри севар экан севганни.

Мушкул бир юмушни олибман бошга,
 Мушкул – беш қўлни бир ҳисобламоқлик.
 Ахир, қийин экан олма еганда,
 Уни қурти билан қўшиб емоқлик.

**Нафиса
 ҲАМРОЕВА**

1988 йилда тугилган.
 Бухоро Давлат уни-
 верситетининг фило-
 логия факультетини
 тугатган.

Зарина ЗАРИПОВА

* * *

Зарина ЗАРИПОВА

1993 йилда туғилган.
Бухоро Давлат
университети
педагогика
факультетининг
тўртинчи босқич
талабаси.

*Оқ тонгингда нур мисоли эланганман,
Кафтим очсам, дуо бўлиб тўлдинг, Ватан!
Меҳри иссиқ бешигингга беланганман,
Алла айтган оромгоҳинг бўлай, Ватан!*

*Кўлинг шамол бўлиб ҳар кун сочим силар,
Эркалансам, эркама дея суйдинг, Ватан!
Қулоқ тутсам, ҳар бир майсанг бахтим тилар,
Озор чексам, онамдайин қуйдинг, Ватан!*

*Нигоҳимга сингиб кетган нигоҳбоним,
Бугун сенинг илиқ меҳринг туйдим, Ватан!
Бахт гулига тўлдириблар ҳур осмоним,
Бахтлиман деб, бахтим ёзиб қуйдим, Ватан!*

* * *

*Сиз бир бора болам деб айтдинг,
Дунёсидан кечаман, она.
Сизга озор бермайман дея,
Қалбингизни қучаман, она!*

*Созинчлардан юрагим вайрон,
Олисларда кезаман сарсон,
Қулиб боқинг бир бор мен томон,
Сизга кўнглим очаман, она!*

*Тан оламан, анча бебошман,
Кимларгадир дўстман, дилдошман,
Сизнинг учун кўкда қуёшман,
Осмонларда учаман, она!*

*Оқ оралар сочларингизга,
Арзийманми ёшларингизга,
Ҳали бир кун бошларингизга –
Меҳримдан нур сочаман, она!*

Ҳалим ФАРМОНОВ

* * *

*Ишққа шундай кетдим берилиб,
Қолаёздим ақлдан озиб,
Дардим айтай бугун ёрилиб,
Севганда ҳам бошқача севдим!*

*Қаҳратон қиш – ҳар ён қор эди,
Фақат менда чаман бор эди,
Тўртта фаслим ҳам баҳор эди,
Севганда ҳам бошқача севдим!*

*Уйғонганда эсимда юрар,
Кўз юмганда тушимга кирар,
Бундай ишқни ким ҳам унутар,
Севганда ҳам бошқача севдим!*

* * *

*Тинглайман аёзнинг мунгли ноласин,
Қор остида бойчечак униб чиқмоқда.
Илк майсага қуёш мисли боласин
Шудрингдан баргига зирак тақмоқда.
Кўнгилда ҳиссиёт манзари жўшқин,
Эй дўстлар қувонинг, гулбаҳор яқин.*

*Гоҳ олдимдан ўтиб совуқ шамоллар,
Қулоққа кўклам деб пичирлаб ўтар.
Қишни ранжитмасдан аста хаёллар
Сездирмай кўкламнинг қўлидан тутар.
Тоғлар ҳам охири тўкди ёшларин,
Эй дўстлар қувонинг, гулбаҳор яқин.*

*Хабар олиб келди кўкдан қалдирғоч,
Миш-мишлар тарқаган ҳар жойда шу гап.
Оппоқ қор ёғмайин бу ерлардан қоч,
Март, апрель энг кенжа майда ҳам шу гап.
Қувончлар бошланар, дастурхон тўкин,
Эй дўстлар қувонинг, гулбаҳор яқин.*

*Далада майсалар ёзади гилам,
Бошланди деҳқоннинг юмуш ишлари.
Қаддин ёзмоққа шай кенгликка кўклам,
Момолар дуода, кўзда ёшлари.
Она ер очмоқда кундан-кун бағрин,
Эй дўстлар қувонинг, гулбаҳор яқин.*

**Ҳалим
ФАРМОНОВ**

*1996 йилда туғилган.
Бухоро юридик ва
машиний хизмат
касб-ҳунар коллежи-
нинг учинчи босқич
ўқувчиси.*

УМИД ЧЕЧАКЛАРИ

Бугун шеърият деган сеҳрли оламга ёшларимиз шиддат билан кириб келмоқда. Илк шеърий китобларини нашрдан чиқараётган ука ва сингилларимизнинг кўпчилиги, асосан, ўрта мактаб, кейин эса коллеж ўқувчилари ва олийгоҳларнинг талабалари. Ҳозирги ёши улуғ ва атоқли шоирлар, ёзувчиларимизнинг аксари ўқувчилик, талабалик йилларида китоблари чиқишини орзу қилишган бўлса, ажаб эмас. Йиллар ўтиб, давр ўзгарди, одамлар ўзгарди. Истиклол ёшларимизга барча соҳаларда имкониятлар эшигини кенг очиб, ўз истеъдоди, маҳорат ва қобилиятини синаб кўришга шароит яратди. Қолаверса, ҳукуматимиз ғамхўрлиги билан Республика “Ижод” фонди томонидан энг истеъдодли ёш ижодкорларимизнинг дастлабки назм ва наср тўпламлари минглаб нусхаларда давлат маблағи ҳисобига нашр этилаётганлиги ҳам уларнинг бахтидир.

Албатта, шеъриятнинг бошқа соҳаларга ўхшамайдиган нозик жиҳатлари бор. У касб ёки ҳунар эмаски, устозга шогирд тушиб, кўз очиб-юмгунча ўрганиб, ўзлаштирилса. Ҳаёт ва китоб устозлик қиладиган бу жабҳада имтиҳон жуда қаттиқ бўлади. Сўзларни бўйсундириш, жило бериш, чакмоқдай чарақлаган янги фикр, гап айтиш учун ҳаёт деб аталувчи устоз сабоғини олиш, Худо берган истеъдоддан ақл ва тафаккур билан истифода этиш керак бўлади. Бу, албатта, адабиётга атак-чечак қилиб, эндигина кириб келаётган ёш авлод вакилларида кўп йиллик машаққатли меҳнатни, саботни ва руҳий қувватни талаб этади.

Шуни ҳам айтиш лозимки, бадий ижод ўта индивидуал машғулот ва кимнинг қандай ижодкор бўлиб шаклланиши, энг аввало, унинг саъй-ҳаракати, интилиши, истеъдоди ва салоҳияти билан боғлиқ. Бадий истеъдодни кишига ато этилган илоҳий неъмат, дейишади. Балки шундай-дир. Аммо бу истеъдодни намоён этиш замирида машаққатли, тинимсиз меҳнат ҳам борки, адабиёт билимдонларининг, истеъдоднинг бир фоизи илҳом, тўқсон тўққиз фоизи меҳнатдир, деганларида ҳам маълум ҳақиқат бор. Ёшларимиз адабиёт деган улуғ даргоҳга йўналаётган эканлар, ана шу ҳақиқатни доимо ёдда тутадилар, деган ниятдамиз.

*Тошпўлат АҲМАД,
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
Бухоро вилояти бўлими раҳбари*

ХОТИРА

Умарали НОРМАТОВ

1931 йилда туғилган. Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг филология факультетида таълим олган. Олимнинг беш юздан ортиқ мақолалари, элликдан ортиқ адабий-танқидий асарлари, дарслик, ўқув қўлланмалари чоп этилган. Жумладан, “Насримиз уфқлари”, “Етуклик”, “Қалб инқилоби”, “Қодирий боғи”, “Ўткан кунлар” ҳайрати” китоблари замонавий ўзбек адабиётишунослигининг ютуғидир.

ОЛОВЛИ ЙИЛЛАР МАНЗАРАЛАРИ

Ҳар йили Хотира ва кадрлаш куни арафасида иккинчи жаҳон уруши йиллари болаликда кечган серташвиш кунларимиз, қисман ғурур-ифтихор, кўпроқ армон-ўқинчларга тўла хотиралар ёдга тушаверади. Бу гал ҳам фашизм устидан қозонилган ғалабанинг 70 йиллиги тантанаси кунларида ўша таҳликали 1943 йили қишлоғимизда ташкил топган фронт орти ёшлар зарбдор бригадаси билан боғлиқ воқеалар кўз олдимдан ўта бошлади.

Тўртинчи синфни эндигина битириб ёзги таътилга чиққанимизда, бирданига уруш бошланиб ҳаёт алғов-далғов бўлиб кетди, армия ёшидаги эркак зоти бўлса, барчаси бирин-кетин жангга сафарбар этила бошлади, колхоздаги дала ишлари эса қариялар, аёллар, ҳали вояга етмаган биз тенгли ўсмирларга қолди. Оилада етти фарзандмиз. Дадамиз кўшни колхозда раис, тонгда ишга кетиб, ярим тунда уйга қайтади, ҳафталаб дийдор кўришмаймиз. Турмуш кундан-кунга оғирлашиб бораверди, айниқса, урушнинг иккинчи йили бошларида вазият ниҳоятда таранглашди, қаҳатчилик бошланди, очликдан силласи қуриган, кунжара еб шишиб ўлганларни кўрдик. Боз устига, ҳар куни, кунора фронтдан “қора хат”лар келиб турарди, гоҳ у, гоҳ бу хонадонда кўнгилни вайрон қиладиган йиғи овозлари эшитиларди. Назаримда, бутун мамлакат олов ичида ёнарди.

Шундай танг бир паллада Украинадан ўлкамизга кўчирилган сонсаноксиз оилалардан нақ ўн иккитасини ўз бағрига олиш, уларни хонадонларга жойлаштириш, тирикчилигини таъминлаш қишлоғимиз чекига тушди, дадамиз ташаббус кўрсатиб киевлик бир зиёли оилани хонадонимизга бошлаб келди, меҳмонхонамизга жойлаштирди. Шу кундан бошлаб танча атрофида бир дастурхон теварагида мойчироқ ёруғида гурунғ қуриб бирга овқатланадиган бўлдик. Меҳмон оиланинг ягона фарзанди тенгдошим Яник билан дўст тутиндик, мен билан бирга мактабга қатнай бошлади, бир партада ёнма-ён ўтирардик, икки ой деганда яхшигина “ўзбек”ка айланди. Уруш тугаб, Яник оиласи билан юртига қайтгач, мактабни битириб

Киев университетида таълим олиб спорт соҳаси бўйича машҳур халқаро журналист бўлиб етишди, орадан йиллар ўтиб бир вақтлар тузини тати-ган эл-юрт ҳурмати ўзбек кураши ҳақида салмоқдор бир китоб яратди, китоб тақдироти муносабати билан Тошкентга келганида болалиги кечган Фарғонанинг Рапқон қишлоғини зиёрат қилиб, бу ерда орттирган болалик дўстлари билан гурунғ қуриб, оғир йилларда кўрсатилган чексиз мурувват-эҳтиром учун қишлоқ аҳлига ташаккур изҳор этди... Биргина Рапқон қишлоғида ўта танг вазиятда уруш кетаётган сарҳадлардан кўчирилган ўн иккита оилани қабул қилиб олиш, ўзи емай, уларни сийлаш... бугун буларни айтиш осон, азизлар! Ўша кезлари бутун мамлакатимизда қанчадан-қанча уруш жабрдийдлари жон сақлаб қолди экан!

Кези келганда, айтиб ўтай: гарчи дадамиз раис бўлсалар-да, турмуши-миз оддий оилалар тирикчилигидан сираям фарқ қилмасди. Падари буз-рукворимиз ҳам мадраса, ҳам замонавий таълимни олган билимдон, ҳалол, ҳаромдан ҳазар қиладиган иймон-эътиқодли одам эдилар. Яқинда эрон-лик киноижодкорлар яратган “Самовий болалар” фильмини қайта томоша қилатуриб, ўзимнинг уруш йилларидаги ночор болалик хотираларим ёдга тушиб, кўзимга ёш олдим. Фильмда кўрсатилишича, қашшоқ оиланинг икки болакайи – ака-сингил икки сменада мактабга қатнайди, сингил туфлисини йўқотгани сабабли акасининг пойабзалини кийиб дарсга қатнашга мажбур. Сингилча мактабдан қайтиши билан йўлда уни сабрсизлик билан кутиб тур-ган акасига оёқ кийимини ечиб беради, акаси уни оёғига илиб мактабга чо-пади, энди сингил акаси ечиб кетган йиртиқ-ямоқ шиппакни судраб уйига қайтади... Ҳар куни шу аҳвол... Уруш йиллари укам иккимиз мактаб йўлидаги кўприкда айни ўшанақа “операция”ни кўп марта бажо келтирганмиз. Қиш кунлари ялангоёқ қор кечиб ўша кўприккача борган, у ердан эса ўқишдан қайтган укам туфлисини кийиб дарсга чопган кунларим кўп бўлган.

Ўшандай танг вазиятда қишлоғимизда ёшлар ташаббуси билан фронт орти зарбдор бригадаси ташкил топадиган бўлди. “Патриот”лигим тутиб олтинчи синф ўқувчиси – камина ўқишни вақтинча тўхтатиб бригадага табелчи бўлиб ишга кирдим. Бригада аъзолари, асосан, 14-17 ёшли ўспиринлар, қизлар ора-сида эса ёши улўроқлари ҳам бор; 17 ёшли акам бригада бошлиғи, урушдан ярадор бўлиб қайтган қўшнимиз Эргаш ака эса маслаҳатчи. Бригаданинг 60 гектар экин майдонининг ярмига қанд лавлагиси, ярмига эса пахта экилади. Дарвоқе, уруш оловида ёнаётган мамлакат ичкарасидан қандайдир қанд-шакар заводи Кўқонга кўчириб олиб келинган, заводга қанд лавлагиси етиштириб бе-риш кўплаб шахар атрофи қишлоқлари қатори бизнинг чекимизга ҳам тушган эди. Пилла терими тугаши биланоқ июнь ойининг бошларидан сентябргача бригаданинг 45 кишилиқ аъзолари барчаси дала шийпонига кўчиб чиқади, шийпоннинг ўртасига қанор парда тутилган: у ёғида аёллар, бу ёғида эса ўғлонлар тунайди. Бригадада ҳарбий интизом жорий этилган. Бригадир акам ташкилий ишлар билан банд, экин агрономияси Эргаш ака зиммасида, мен эса вазифамга кўра тонг саҳарда занг қоқиб бригада аъзоларини уйғотаман, улар апил-тапил ўрниларидан туриб, юз-қўлларини ювиб бақда қайнатилган олма қоқи билан қизартирилган “чай” ҳамда зоғора нон билан тамадди қилиб, ишга отланади, пешин маҳали, шом пайти ҳам шу хилдаги занг садоси остида шийпонга тўпланиш, тамадди қилиш, биров гурунғлардан сўнг уйкуга ётиш... Ҳар холда, ҳар куни қозон қайнаб турарди, жўхори ош, қовоқ, лавлаги шўрва... Ҳафтада бир марта қозонга гўшт ҳам тушиб қолади; ёз эмасми, бирин-кетин тут, ўрик, олма пишиб дастурхонни безайди, сўнг қовун, тарвуз деганларидай – секин-аста афти-ангоримизга ранг югура бошлайди. Бригадада уч йил ишла-ган бўлсам, ҳар йили план ортиғи билан бажариларди.

Каминанинг асосий хизматим, одатдагидек, тонгда занг қокиб аъзоларни уйғотиш, ишга сафарбар этиш, даладан шийпонга чорлаш, муҳими, меҳнат интизоми, жараёни, иш сифатини назорат қилиш, саржин орқали ўлчаб, иш ижроси ҳажмини аниқлаш, иш натижалари ҳисобини кечкурун колхоз идораси қошидаги бош табелчига етказиш...

Булар билан чекланмай, бригада учун ажратилган ғўза ва лавлаги эгати ора-ларини юмшатишга мўлжалланган оқучник – ер тирноғич бошқарувчисига ёрдамлашиш. Оқучникни фронтвик Эргаш ака бошқарарди. Бошда оқучник кўшилган отни миниб уни олға юришга, маррага етгач, ортга қайтаришга уринаман. От жонивор оғир меҳнатдан сув терга ботиб ҳансираб қолади... Эгат охирига етганда, саман отнинг боши эгилиб, юришга мадори етмай, кўзида ёш қалқигандай бўлади. Шунда унга раҳмим келиб, от устидан тушаман, энди уни юганидан етаклайман, ялангоёқларимга кесак ботиб безиллайди, чидайман. От ҳордиқ чиқараётган, озиқланаётган кезлари бригада аъзолари ишларини назардан ўтказаман, ниҳоят, шом қоронғисида иш натижаларини сарҳисоб қилишга тушаман...

Эргаш ака ҳолимни кўриб раҳми келади, шекилли, “Мен ҳам сендек тиним билмайман, агрономлик билан чекланмай, урушда ўқ учириб кетган товонсиз оёғим билан эгат оралаб тонгдан шомгача оқсоқланиб шу от изидан эргашаман... Сенга ҳам, менга ҳам, отга ҳам қийин... Лекин булар нима бўлибди. Одамлар урушда қон кечиб, жон бериб, жон олишиб юрибди-ку! Шукурки, ўшандай ола-тасир жаҳаннамдан йирокдамиз”, деган сўзларини такрорлашдан тинмайди.

Одам боласининг табиати қизиқ экан-да, ўшандай серташвиш кунларда, киши тинка-мадорини қуритадиган меҳнатдан сўнг, тунда шийпон ёнида гоҳо машъала ёқиб ўйин-кулги ҳам уюштириб турамиз, Мунаввархон чилдирма чертиб ўзбекча, тожикча лапарлар куйлаганда одамни сел қилиб юборарди, кулги-қийқириқлар авжига минарди... Бир нафасдан сўнг, ажаб, уруш даври тафти, замон ғуссаси қора булутдай яна кўнгилларга бостириб келаверади...

Оловқалб шоир Муҳаммад Юсуфнинг “Уруш йилларининг жонон қизлари” шеърдаги мана бу сатрлар шахсан мен учун таниш манзаралардир:

*Қаҳрамон йигитлар урушга кетди,
Чўғ бўлиб ёндириб қолди излари.
Оловлар ичида бўйингиз етди,
Уруш йилларининг жонон қизлари.*

*...Қорлар кечиб юриб кўсаклар терган,
Сепини тўп қилиб фронтга берган.
Йигит кўрган ҳамма балони кўрган,
Уруш йилларининг жонон қизлари...*

Шеърдаги “Сепини тўп қилиб фронтга берган” сатрини ҳар гал ўқиганимда, 1943 йилги дала шийпониди рўй берган бир воқеа кўз олдимда шуңдоққина гавдаланаверади.

Уша кезлари вилоят бўйлаб ихтиёрий тарзда жамғарма йиғиб фронт учун тўп-замбарак ёки танк сотиб олиш компанияси кетаётган эди. Туман раҳбарияти, ҳарбий комиссариат вакиллари иштирокида ўтган шийпондаги маросимда бригадамиздан 16 чоғли бўй етган қизлар сепи учун сандикда асраб қўйган бисотларини фронтга ҳадя этган, мен эса уларнинг рўйхатини қоғозга туширган эдим.

Гапираман, ёзаман десам, гап кўп. Фронт ортида содир бўлган машаққат, мусибат, одамларнинг оху зорларини қойилмақом қилиб, абадиятга

муҳрлаган “Сен етим эмассан”, “Асрор бобо”, “Уфк”, “Нидо”, “Икки эшик ораси”, “Беш болали йигитча” сингари беназир асарларимиз бор. Бу борада улардан ошириб бирор янги гап айтиш бизга йўл бўлсин. Лекин ўша мен табелчи бўлиб ишлаган кезларим бригада даласида ўзим гувоҳ бўлган бир фожиавий ҳодисани айтмай ўтолмайман. Ўша тунги базмимизга файз бахш этган беназир овоз соҳибаси Мунаввархон машҳур кинорежиссёр Комил Ёрматовнинг жияни бўлиб, қўшни Конибодом туманидан маҳалламиздаги эшонзодаларнинг бири хонадонига келин бўлиб тушганди. Тўйдан кейин бир ой ўтар-ўтмас, куёвтура ҳарбий хизматга чақирилади. Ёш келинчак Мунаввархон эса тоғаси Ёрматовнинг маслаҳати билан зарбдор ёшлар бригадасига аъзо бўлиб кирганди. Бошда тенгдошлари қатори кундалик иш нормасини ошиғи билан бажариб юрди. Нима бўлди-ю, кундан-кун ранги ўчиб ишда орқада қола бошлади; вазифамга кўра унга танбех бериб, жиддий огоҳлантирдим, барибир, фойдаси бўлмади. Кейин билсам, оғир меҳнатнинг юки олиб, беш ойлик ҳомиласидан жудо бўлибди. Бундан хабар топгач, қарахт бўлиб қолдим...

Шундан кейин Мунаввархонни қайта кўрмадим, кейинчалик эшитишимча, ота-оналари Конибодомга олиб кетишибди. Мунаввархон бригадамиздаги файзни ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. К. Ёрматов жияни аъзоси бўлган ёшлар зарбдор бригадаси ҳақида ҳужжатли фильм яратиш ниятида экан. Мунавварнинг бошига тушган кўргилик туфайли бу эзгу ният ҳам амалга ошмади. Ниҳоят, уруш тугади, куёвтурадан эса дарак бўлмади.

Мен соддадил болакай ёш келин ҳолидан беҳабар унга ишда ортда қолаётгани сабабини суриштирмай ноўрин танбех берибман-а, деб ўзимни койганим, фариштадай келинчакни шу ҳолга тушишига сабабчидек сезиб неча кунлар эзилиб юрганим ёдимдан чиқмайди...

Ўша кезлари мен ҳам Мунаввархонни тенгдошларим қатори ўз жигарим – опамдек ҳурмат қилардим, чин дилдан яхши кўрардим, сўнгги кунларда саратон куёши жазирамасида ҳомиладор ҳолда кўплар қатори ғўза оралаб тонгдан шомга қадар оғир меҳнат – кетмон билан бетиним чопиқ қилиб шу ҳолга тушганини қаёқдан билай, билганимда унга асло танбех бермаган бўлардим...

Ҳар бир бандаи ожизда бўлгани каби, камина ҳам эл-юрт тақдири учун ҳаёт-мамонт кураши кетаётган оловли йилларда шу жабҳада чеккан камтарона заҳматларим учун фахрланиш баробарида, бир фариштадек келинчакнинг фожиавий кечмишида қандайдир даражада айбим борлигидан хануз ўкиниб юраман.

Ниҳоят, уруш тугади, оловли йиллар ортда қолди, зарбдор бригада ҳам фаолиятини тўхтатди, камина яна мактабга қайтиб, 6-синфдан ўқишни давом эттирдим, 7-синфни аъло баҳоларга тугатиб педбилим юрти, сўнг университетда таълим олиш шарафига муяссар бўлдим, филолог тадқиқотчи, мураббий, мунаққидлик йўлидан кетдим, Миллий университетдек қутлуғ даргоҳда ярим асрдан кўпроқ хизмат қилиш, Абдулла Қахҳордек буюк аллома назарига тушиш, Озод Шарафиддиновдек беназир сиймога шогирд бўлиш насиб этди. Меҳнатларим муносиб тақдирланди. Бунинг учун шукроналар айтаман. Айни пайтда, оловли йилларда кечган уч йиллик заҳматларимни ҳам ғурур, ҳам ўкинч билан эслаб тураман.

КИЧКИНТОЙЛАРНИНГ КАТТА ШОИРИ

Болалар адабиёти – адабиётнинг балоғати

Алла – адабиётнинг бешиги, бутун инсониятнинг мурғаклиги адабиёти. Лекин ўзи мурғак эмас, ёмби адабиёт. Алла қачон пайдо бўлган? Ҳеч ким билмайди, у ниҳоятда қадимий.

Болалар адабиёти адабиётнинг болалиги эмас, баркамол адабиётнинг қаймоғи, комил маҳсулидир. Балоғатга етмаган адабиётда, миллатда болалар адабиёти алоҳида шаклланиб ривожланмайди. Дунёда шундай ночор адабиётлар, миллатлар ҳозир ҳам мавжуд. Мустаҳкам пойдевор бўлмаса, бино барпо қилиб бўлармиди?

Болалар шоири бўлиш мушкул. Бунинг учун болақалб, болафеъл, бола-табиат бўлиш керак. Айниқса, энг кичик ёшдаги болакайга мослаб шеър ёзиб кўринг-чи, унинг дилини топинг-чи, тилини топинг-чи...

Одам жисмонан бақувват, билимли, ҳар ишда чакқон, эпчил бўлиши мумкин. Аммо оққўнгил, иймон-этикодли, инсонпарвар, юртпарвар бўлмаса, ҳаётда ўзидан яхши ном, яхши из қолдиrolмайди. Адабиёт ва санъат боланинг ана шундай гўзал туйғулар, фазилатлар соҳиби бўлиб шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Бунда, айниқса, болалар адабиёти ва унинг жонқуярларининг хизмати каттадир.

Болалар адабиётида Қуддус Муҳаммадий, Қудрат Ҳикмат, Худойберди Тўхтабоев, Анвар Обиджон, Кавсар Турдиева, Абдурахмон Акбар, Дилшод Ражаб каби шоир ва ёзувчиларнинг болажонларга тухфа этган асарлари адабиётимизда салмоқли ўрин тутаяди. Бу рўйхатни бугун Турсунбой Адашбоевнинг номисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Ўспиришлик пайтимизда Турсунбой Адашбоевнинг шеърларини кўп ўқиганмиз, ёд олганмиз. Негадир шеърлардаги сатрлар хотирамизга тез ўрнашиб қоларди. Кейинчалик унинг шеърлари болалар яхши кўрадиган ширинликдек тотли эканлиги, шу боис ёдлаш, маъносига етиш осонлигининг сиридан воқиф бўлдик.

Шоир синчков кузатувчи, болаларни жондан севувчи иждокор ҳам. Шу боис кувнок юмор, самимий ҳазил мўл шеърларида бола табиати кўзгудагидек кўринади: шеърларда бола ўз ички олами аксини кўради, гоҳо ҳаракатларини шоирбобо кўриб турганидан хижолат тортади, билиб қолибдилар-да, деб ўйласа, эҳтимол. Ҳа, шоирбобо болаларни, уларнинг феъл-атворини, орзу-мақсадларини билиб турадиган болақалб шоир.

Турсунбой Адашбоев асарларида болалар психологлари ўз мутахассисликларида қўллашлари мумкин бўлган нозик кузатишлар, хулосалар мавжуд. Бу эса болалар психологияси билан шуғулланувчи мутахассислар учун тайёр иш дастури бўла олади.

Саккиз сатр

Боланинг хаёл осмони бепоён, уфқларга сиғмайди. Унингча, мушук бекордан-бекор ҳам офтобга чиқаверади. Катталар хаёли эса, уларнинг ўзи каби бепоён кенгликларда беҳуда сузмайди.

Болалар шоири моҳир сеҳргар каби боланинг енгидан, ёқасидан шеър олади ва бунга болани ишонтиради. Ишонтира олмаса, бола ҳам шеърга ишонмайди.

– Қарға қақимчи экан,
 Чумчук чақимчи экан,
 Ғоз карнайчи экан,
 Ўрдак сурнайчи экан.
 – Ғоз карнайчи бўлмасин,
 Ўрдак сурнай чалмасин.
 Карнайчи Шокир тоғам
 Хафа бўлиб қолмасин.

Турсунбой Адашбоевнинг “Ғоз карнайчи бўлмасин” шеъридан олинган ушбу иқтибос қатида шоир ижодининг ўзига хос хусусиятлари, индивидуал характери, бетакрор бадий бўёғи акс этган, дейиш мумкин. Қарға, чумчук, ғоз, ўрдак – болалар бадий оламининг доимий персонажлари, болаларнинг севимли қаҳрамонлари. Қаҳрамонларгина эмас, болаларнинг ажойиб дўстлари, ўртоқлари. Ғаройиб қаҳрамонлар етовида болалар тасаввур оламига, ўсувчан ҳаётга кириш қулай ва ўнғай. Шаффоф ва майин чегарадан болалик, хаёл, орзу худудига ўтиш мумкин. Т.Адашбоев шу беғубор майдонга ўта олган.

Юқорида келтирилган шеърий парча диалог шаклида қурилган. Бу эса шеър ўқиётганда боланинг сезги ва тафаккури хушёр бўлишини, идрок оқими монотонлик (бир хиллик)дан зерикмаслигини, яъни фикрий ва ҳиссий қабуллови фаол ҳаракатда бўлишини, объект билан узлуксиз муносабатга киришишини таъминлайди. Шеърнинг энг муҳим жиҳати эса, “карнайчи” сўзининг кўпқатламли маъно касб этишидадир. Ғоз карнайчи, нега ўрдак эмас? Чунки ўрдак табиатан анковроқ, фаҳмсизроқ, ён-атрофда кечаётган воқеаларга ғозчалик хушёр эмас. Шу боис карнайчи бўлиш ўрдакка ярашмайди. Бу машғулот роса ғозбоп-да! Нега? Аввало, ғознинг ўзида “ғоз”лик одати – бодилик, ҳовлиқмалик, шошқалоқлик, шу билан бирга, ўрдакка нисбатан ортиқча зийраклик, сезирлик, воқеалар моҳиятини тезроқ ва аниқроқ илғаш каби хусусиятлар мужассам. Йўқ, биз эмас, бу феъл-атворни ўрдакка ҳам, ғозга ҳам халқ ижоди – фольклор, эртақлар, афсоналар тимсол этиб берган. Шу маънода, ғоз карнайчи бўлишга жуда мос-да. Карнайнинг ўзи ҳам кўпинча “сувни кўрмай этик ечади”, элбурутдан шовқин кўтаради, ғалоғул қилади, воқеа-ҳодиса, нараса-ашёнинг ҳали “қора”си кўринмай, моҳиятга етмай, мойга кирмай туриб элга жар солади. Одатий сокин муҳитни безовта қилади. Шу мантикка кўра, ғоз карнайга, карнай ғозга роса мос ва муносиб. Юзаки қараганда, шоир минг йиллардан буён яшаб келаётган эртақлар ритми ва оҳангини енгил тафталло-

гияга тортгандек туюлади. Аммо бу – алдамчи тасаввур: Ғоз карнайчи бўлса, карнайчи Шокир тоға хафа бўлиб қолади. Шу штрих, яъни ғоз ва карнай орасида Шокир тоға, яъни инсон шеърга ижтимоий маъно юклайди.

Эртақдан чиққан куёш

XXI аср боласига эртақ керакми? Бола эртақни ҳаёт деб, эртақ қаҳрамонини ўзи билан ёнма-ён яшаётган ўртоқ, деб ўйлайди. Бола эртақдаги ижобий қаҳрамонлару салбий қаҳрамонлар ҳам ҳаётда мавжудлигига астойдил ишонади. Эртақлар болага таъсир ўтказди, эртақ қаҳрамони кулса, бола ҳам кулади, йиғласа, бола ҳам йиғлайди. Эртақдаги воқеаларда бола ўзича иштирок этади. Бола Зумрад, Кенжа Ботир, Тўғривой билан дўст, ўртоқ бўлади. Боланинг беғубор қалби эртақ қаҳрамонлари сингари эзгулик тарафдори, у шу қаҳрамонлар сингари яхши одам бўлишни орзу қилади. Болалар ҳаётни эртақ орқали билиб, эртақ воситасида оқ-қорани ажратадилар.

Болаларнинг эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонликни англашида, уларнинг бир-биридан фарқини илғаши ва мантиқини тушунишида эртақлар муҳим аҳамият касб этади. Эртақлар болалар ҳиссиётини ўстиради, туйғу, тушунчасини ривожлантиради. Оламни идрок этишни ўргатса, одамга туйғудош, қайғудош бўлишни маъсум ва беғубор табиатга – бола сажиясига юктиради. Эртақларнинг шундай фараҳбахш ва сурурли таъсирида улғайган инсонларгина маданиятли, маънавиятли бўладилар. Ватанпарвар, миллатпарвар, меҳнатсевар, инсонпарвар бўладиганлар ҳам шулар. Бундай болалар оламни ота-оналари, бобо-момолари сўзлаган эртақлар, ҳаётини ҳикоялар орқали танийдилар. Бугунги боланинг эртақга қандай феъл-атвор, одатлар эгаси бўлиб камол топиши бугун тинглаётган эртақларига жудаям алоқадор.

Қандай бола келажакда комил инсон бўлиб етишилади?

Орзулари бисёр, хаёл дунёси бепоён бола, албатта! Орзулар ёшу қари – ҳамма-ҳаммага бирдай куч-қувват бағишлайди, юксакларга чорлайди.

Эртақ афсоналарни, аллаю дostonларни тинглаб улғайган бола ҳеч қачон ёмон одам бўлмайди, ундан буюк санъаткор, жасур фазогир, машҳур рассом, назирини йўқ инсон, ҳеч бўлмаса, оддийгина яхши одам чиқиши исботланган ҳақиқат.

Машҳур рус ёзувчиси Валентин Распутин алланинг бола руҳиятига, тарбиясига ижобий таъсири хусусида шундай деган эди: “Пушкин энагаси Ирина Радионовнанинг мунгли аллаларини эмас, бугунги эстрадани тинглаб улғайганида эди, ундан Пушкин эмас, Дантес чиқарди”.

Афсуски, кейинги пайтларда телевизор ва компьютер эртақларни болалар ҳаётдан тобора кўпроқ сиқиб чиқармоқда. Бу эса болаларнинг тарбиясига, ахлоқига ўзига хос тарзда таъсир ўтказди. Бугунги болалар яна йигирма йилдан кейин тамомила янги дунёқараш, янги ахлоқ, янги маънавият, турмушнинг янги мезонлари билан муносабатга киришган авлод сифатида ҳаётга кириб келадилар, сиз билан бизнинг ўрнимизни тўлдирдилар. Бу авлоднинг тўқлари очларига, очлари эса тўқларига, пўримлари юпунларига, юпунлари эса пўримларига қандай муносабатда, муомалада бўлишаркин? Ўрта мезонни топишга муваффақ бўладиларми?

Ҳа, болалар интернетга, мобил телефон ва замонавий технологияларга тобора берилмоқдалар. Оммавий маданият – оломончилик маданияти билан бало-қазодек келаятган маданиятсизлик, маънавиятсизлик бўрони ҳатто ақлини таниб улгурмаган болаларга мўлжалланган зўравонлик, шафқатсизлик, сохталик, худбинлик иллатларини олиб кирмоқда. Бундай шароитда мурғак қалб ва мурғак онгни адабиётга, шеърга боғлаб турадиган сўзни топиш, адабиётга қизиқтириш болалар шоирининг зиммасига долзарб масъулият юклайди. Т.Адашбоевнинг шеърини эртақлари болалар-

га оқ-қорани ажратишда, мустақил фикр сари силжишда, болалик палласидан балоғат фаслига ўтишда руҳий кўприк, руҳий қувват бўлади.

Турли электрон воситалар орқали ҳаётимизга кириб келаётган болалар ўйинлари эртақлар ўрнини, айникса, ота-оналар, бобо-момолар ҳикоя қилиб берадиган афсонаю ривоятлар ўрнини боса оладими? Бу саволга лўнда тарзда шундай жавоб бериш мумкин: Агар яна йигирма, ўттиз, қирк йилдан кейин зўравонликка, бетизгин рақобатга, ўзбошимчаликка, узоқни кўра олмаслик ҳолатларига, ё остидан, ё устидан дейдиган таваккалчиларга, “гибрид” одатлар эгаларига, худбинларга, “ўзим бўлай” тушунчасини ҳаётий шиорига айлантирганларга рўбарў келсангиз, улар ўз пайтида замонавий ўйинларга муккасидан кетган болалар бўлганига ишонаверинг. Бундайлар ўз калтабинликлари билан катта маънавий ўпиришларни, ижтимоий фожиаларни бошлаши мумкин.

Эртақ боланинг фантазиясини тарбиялайди, унга орзу, ҳаёл, қанот бағишлайди. Боланинг наздида, кундалик турмушни кўпрангли ва сержило, гўзал ҳаётга айлантиради. Бола эртақ туфайли дунёдан ҳайратланишни ўрганади. Эртақ берган ранг-баранг ҳаёллар бутун умр инсонга руҳ, куч ва завоқ бағишлайди, ғайрат, илҳом ва қувват беради. Эртақ бола тасавурида эзгулик ва ёвузлик чегарасини белгилаб беради. Қаҳрамонлару ботирлар, ёмонлару шотирлар бола наздида, эртақлардан чиқиб, ҳаётга кириб келади. Ҳаёт эртақнинг, эртақ ҳаётнинг давоми бўлиб туюлади. Бола наздида, куёш ҳам эртақдан чиқиб, эртақка ботади...

Ҳа, XXI аср боласига эртақ керак!

Пародиялар – қувноқ дийдиёлар

Ростини айтганда, китобга меҳри тушган бирор хонадон йўқки, Турсунбой Адашбоевнинг, ҳеч қурса, битта китоби кириб бормаган бўлса. Айтиш жоизки, шоирнинг жаҳон болалар адабиётидан таржималари ёш мухлислар ва адабий жамоатчиликнинг меҳрини қозонган.

Корней Чуковскийнинг “Дўхтир Войжоним”, Жованни Рабонининг “Мушук котангенсинг арифметика дафтари”, Самуил Маршакнинг “Тентак овчи” каби дунё болалари қўлдан қўймай ўқийдиган китоблар ва бошқа бир қанча чет эл адилларининг бир-биридан қизиқарли асарлари Т.Адашбоев таржимасида ўзбек болаларининг ҳам сеvimли китобларига айланди. Бундан ташқари, тилимизга ўгирилган ушбу асарлар болалар адабиётини янги қамров, кенг уфқ очганини, болалар адабиёти ривожига қувват берганини алоҳида таъкидлаш жоиз.

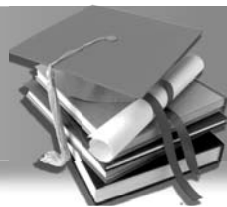
Т.Адашбоев шоир ва таржимонликдан ташқари, пародиянавислик ҳам қилади. Пародияни маромига етказиб моҳир муқаллид-шоир даражасини олиб, шубҳасиз, ўзбек адабиётини пародия жанрининг “қироли”га айланди. Учрашувларда кўп шоҳиди бўлганмиз – устоздан янги пародиялардан ўқиб беришни мухлислар кўп сўрашади.

Ҳар хил олди-кочди, саёз шеърларни юмор ва сатира билан қаламга олар экан, шоир пародияларни муаллифнинг устидан қулиш учун эмас, адабиётга, маънавиятга чин юракдан қайғуриб ёзади. Пародия муайян асарга берилган ҳазил баҳо ёки баҳоларнинг ҳазилидир, дейиш мумкин. Зеро, унинг қатида жиндеккина ҳақиқат ҳам зоҳир бўлади. Бу билан шоир адабиётда танқидчи-мутахассиснинг ишини ҳам ўзига хос тарзда удаламоқда, дейиш мумкин.

Бугун устозни нуруний ёшда, деёлмайсиз. Ижодда сермахсул, ҳаётда серғайрат. Саксонга салобат билан бораётган пири бадавлат бу инсоннинг феъли хали-ҳамон бола атворидек бегард, болаларча қувноқ. Ҳа, чиндан кўнглида кири йўқ инсон қаримайди.

Биз ҳавас қиламиз, холос.

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Ролан БАРТ

МУАЛЛИФ ЎЛИМИ

Бальзак ўзининг “Сарразин” новелласида аёл кийимини кийиб олган артист ҳақида шундай деб ёзади: “Бу – аёлнинг ўзгинаси эди, унинг ногаҳоний кўркишлари, англаб бўлмас инжикликлари, ғайриихтиёрий ташвишлари, бебабаб тўрсликлари, шўх қилиқлари ва мафтункор нозик туйғулари ҳақиқий аёлларга хос эди”. Ким шундай деярли? Балки аёл қиёфаси остида бичилган йигитни пайқамасликка уринаётган новелла қахрамонидир? Ёки ўзининг шахсий тажрибасига таяниб аёл ҳақида фикр юритаётган Бальзак шахсими? Ёки аёл хулқ-атвори ҳақидаги “адабий” тасаввурларини очиқ айтиётган ёзувчи Бальзакми? Ёки бу умуман инсонга хос бўлган ҳикматми? Балки бу романтик психологиядир? Биз буни ҳеч қачон билолмаймиз, чунки ёзувда овоз, манбага оид ҳар қандай тушунча йўқ бўлиб кетади. Ёзув – мавҳумлик, ҳар турлилик ва мужмалликнинг шундай бир жиҳатики, бунда бизнинг ўзига хослигимиз йўқола боради, ёзув оқ-қора лабиринт бўлиб, бу ерда ҳар қандай айният, биринчи галда, ёзаётган кишининг жисмоний айнияти йўқолади.

* * *

Эҳтимол, ҳамиша шундай бўлиб келган: агар бирон нарса ҳақида воқеликка бевосита таъсир кўрсатиш учун эмас, ҳикоянинг ўзи учун, яъни шу каби рамзий фаолиятдан ташқари бирон-бир вазифа учун ҳикоя қилинса, охир-оқибатда, овоз ўз манбаидан узилиб қолади, муаллиф учун ўлим яқин келади ва айнан шу ерда ёзув пайдо бўлади. Лекин турли вақтда бу ҳодиса турлича бошдан кечирилган. Масалан, ибтидоий жамиятда ҳикоя айтиш билан оддий одам эмас, балки махсус одам – шомон ёки оқин шуғулланган. Айтиш мумкинки, ҳикоя айтилаётган пайтда унинг “дахоси” билан эмас, шунчаки “перформация”си (яъни ҳикоя коди билан муомала қилиш маҳорати)га қойил қолиш мумкин. *Муаллиф* шахси янги даврга тегишли, афтидан, у бизнинг жамиятимиз томонидан, Ўрта асрлар тугаши билан, мазкур жамиятнинг ўзи учун шахс қадри ва қиммати очила боргани сайин (инглиз эмпиризми, француз рационализми ва Реформация томонидан тасдиқланган шахсий ишонч принципи шарофати билан), янада дабдаланиш билан айтганда, “инсон шахси” кашф қилинишига қараб шакллантирилган. Шу боис адабиётда муаллиф “шахси” капитализм мафкура-сини хулосалаб, охирига етказувчи позитивизмда¹ кўпроқ эътироф топгани мантиқан тўғридир. *Муаллиф* ҳозир ҳам адабиёт тарихи дарсликларидан,

¹Позитивизм – ҳамма ҳақиқий, позитив билимлар аниқ бир фанларнинг маҳсулидир, фалсафа бундай билимларни бера олмайди, деган қарашга асосланади.

ёзувчиларнинг таржимаи ҳолида, журнал интервьюларида ва ўз шахси ҳамда ижодини махфий кундалик шаклида бирлаштиришга уринувчи адабиёт аҳлининг онгида ҳукмрон. Муаллиф, унинг шахси, ҳаёти тарихи, диди ва эҳтирослари маданиятимизда яшаётган адабиёт қиёфасига ғов бўлиб, яқка ҳукмрон бўлиб турибди. Танқид одатда (ҳозиргача ҳам) Бодлернинг бутун ижоди унинг ҳаётий ноқобиллигида, Ван Гогнинг бутун ижоди эса унинг руҳий хасталигида, Чайковскийнинг бор ижоди унинг иллатларида деб тушунади, асарнинг *моҳияти* ҳар сафар уни яратган киши шахсидан кидирилади. Гўё, охир-оқибатда, бизга ҳар сафар ўша-ўша одам – *муаллифнинг* овози нозик мажозийлик оралаб “истиффор айтади”.

* * *

Муаллиф ҳукмронлиги ҳозирча жуда кучли (янги танқид аксарият бу ҳукмронликни мустаҳкамлапти), аммо баъзи ёзувчилар муаллиф ҳукмронлигига путур етказишга уринганлари ҳам шубҳасиздир. Францияда Малларме биринчилардан бўлиб, тилни тил эгаси деб ҳисобланган кишининг ўрнига қўйиш зарурияти туғилганини олдиндан кўра олди. Малларме сўзлаётган муаллиф эмас, тилнинг ўзи, деб фараз қилади (унинг бу фарози бизнинг ҳозирги тасаввурларимизга мос келади), ёзув азалдан хусусиятларга эга бўлмаган фаолиятдир (мазкур қиёфасизликни реалист ёзувчининг бемаънилаштирувчи холислиги билан адаштирмаслик керак). Бу фаолият “мен” эмас, балки тилнинг ўзи ҳаракат қилишига, “перформация” қилишига имкон беради, Малларме поэтикасининг бор моҳияти муаллифни йўқ қилиш, уни ёзувга алмаштиришдан иборат. Бу эса биз амин бўлганимиздек, ўқувчининг ҳуқуқларини тиклаш демакдир. “Мен” руҳий назарияси билан кўл-оёғи боғланган Валери Малларме ғояларини анча юмшатди, лекин у ўзининг классик диди сабабли риторика сабоқларига мурожаат қилди, шу боис тинимсиз равишда муаллифни шубҳа ва кулгига дучор қилди, Малларме фаолиятининг соф тилга оид ва гўё “бехослик”, “тасодифий” табиатини таъкид қилиб, ўзининг барча насрий китобларида адабиётнинг моҳияти сўзда эканлигини, ёзувчининг руҳий ҳаётига ишоралар бидъатдан ўзга нарса эмаслигини тан олишни талаб қилди. Ҳатто Пруст, ўзининг қалб таҳлили деб аталувчи психологизмида тафсилотларни – ёзувчи ва унинг персонажлари ўртасидаги муносабатларни имкон борича мураккаблаштиришни ўзига вазифа этиб қўйди. Мураккаблаштириш эса руҳиятга беҳад чуқур кириш ҳисобига амалга ошади. Пруст бирон воқеани кўрган ва бошидан кечирган, ҳатто ёзаётган кишини эмас, *ёзмоқчи бўлган кишини* ҳикоя қилувчи этиб танлади ва шу билан замонавий матн эпопеясини яратди. Унинг романидаги ёш йигит ёзишни истайди, лекин бу ишни бошлай олмайди, роман, ниҳоят, ёзиш имкони туғилган паллада тугайди. Бу йигитнинг неча ёшдалиги, ким эканлиги аҳамиятсиз. Пруст туб бурилиш ясади: романида ўз ҳаётини тасвирлаш ўрнига у ўз ҳаётини ўзининг китобидан андоза олган адабий асарга айлантди. Энди бизга шуниси аёнки, Шарлю Монтескьюдан кўчириб олинган эмас, аксинча, Монтескью ўзининг реал-тарихий ҳаракатларида фақат Шарлюдан ҳосил қилинган парча, қисм ёки бўлакни ифодалайди. Бизнинг ўтмишдошларимиз қаторида сюрреализм охирги бўлиб турибди; албатта, у тилнинг ҳукмронлигини тан олмаслиги мумкин эмас, чунки тил бутун бир тизимдир, шу асно бу ҳаракатнинг мақсади романтизм руҳида бўлгани сингари ҳар қандай кодларни бевосита вайрон қилиш эди. Мақсад амалга ошириб бўлмайдиган даражада ҳаёлий, чунки кодни бузиб бўлмайди, ундан фақат ўз манфаати йўлида фойдаланиш мумкин. Бироқ сюрреализм ҳамиша кутилган мазмун-

ни кескин равишда бузишга чақиради (бу ўша кўкларга кўтариб мақталган “мазмунга янги либос кийгазиш” усули). Сюрреализм қўл имкон бори-ча тезроқ, ҳатто ақл ўйлашга ҳам улгурмаган нарсаларни ёзишини талаб қилади (бу ғайририхтиёрий матндир), у, асосан, гуруҳ томонидан ёзилган матнни қабул қилди, шундай матнни амалда қўллади ва шу билан муаллиф образини анъанавийликдан йироқлаштириш ишига ўз ҳиссасини қўшди. Ниҳоят, замонавий лингвистика муаллиф шахсини ҳозирги адабиёт (ҳозир бу каби ажратишларнинг умри тугаб бормоқда) доирасидан ташқарида таҳлил этиш ва вайрон қилиш учун қимматли қуроли берди. Замонавий лингвистика шу каби мулоҳазалар пуч жараён эканини, ўз-ўзидан содир бўлишини, шундай экан, уни сўзловчининг шахсига доир мазмун билан тўлдиришнинг ҳожати йўқлигини кўрсатиб берди. Лингвистика нуқтаи назарига кўра, муаллиф фақат ёзаётган киши, холос. Худди шунингдек, “мен” – “мен” деган одамдир; тил “шахс”ни эмас, “субъект”ни билади. Тилнинг бор имкониятларини тугатиш учун нутқ актининг ичида ифода этилмай-диган ва нутқ актидан ташқарида ҳеч қандай мазмунга эга бўлмайдиган бу субъектнинг бутун тилни ўз ичига “сиғдириш”и етарли.

* * *

Муаллифни йўқ қилиш бу – шунчаки тарихий факт ёки ёзувнинг кучи эмас: бу билан бутун бир замонавий матн тубдан ўзгариб кетади. Ҳозир матн шу тарзда тузилади ва ўқиладики, муаллиф матннинг барча босқичларида йўқ қилиб юборилади (бу ерда Бартольд Брехтга эргашиб, ҳақиқий “бе-гоналашув” ҳақида гапириш мумкин – муаллиф адабий “сахна”нинг энг ичкарисидаги жимит одамча каби жисман кичиклашиб кетади). Аввало, вақт билан боғлиқ истиқбол ўзгача бўлиб қолди. Муаллифга ишонувчилар учун муаллиф ҳамиша ўзининг китобига нисбатан ўтмишда, ўтган замонда фикрлайди, китоб ва муаллиф *аввал* ва *кейин* ўртасини мўлжал қилиб олган умумий ўқда жойлашади. Муаллиф китобни хаёлида *кўтариб юради*, яъни фикрлайди, изтироб чекади, китоби учун яшайди, гўё ота ўз фарзандидан аввал дунёга келиб, кейин уни яратгандек, ўз асарини дунёга келтиради. Замонавий скрипторга² келсақ, у ёзув билан бир вақтда туғилади, у ёзувдан ташқарида мавжуд эмас, ёзувдан аввал ҳам мавжуд эмас эди, у китоби ўзига нисбатан предикат³ бўладиган субъект эмас, у фақат биргина вақтда – нутқий акт вақтида қолади, ҳар қандай матн ҳамиша *шу ерда* ва *ҳозир* ёзилади. Бунинг оқибати (ёки сабаби) сифатида *ёзмоқ* феълнинг мазмуни эндиликда бирон-бир нарсани ёки воқеликни қайд этиш, тасвирлаш, “чи-зиш” (худди мумтоз адабиёт вакиллари айтгандек)дан эмас, балки лингвистлар Оксфорд мактаби файласуфларига эргашиб айтгандек, перформативдан иборат. Тилда шундай бир ноёб феъл шакли борки, у фақат ҳозирги замон биринчи шахсида қўлланилади, бунда сўзлаш акти ўз ичига ушбу актнинг ўзидан ташқари, бошқача мазмун ёки бошқача фикрни олади. Масалан, *шу билан* шоҳ номидан *эълон қиламан* ёки қадимий шоир тилидан *куйлайман* каби. Бинобарин, замонавий скриптор муаллифни ўлдиргач, бундан буён ўзидан олдин ўтганлар, яъни ўтмишдошларининг ҳаяжонли қарашларига биноан, қўли фикр ёки эҳтироснинг ортидан улгуролмаяпти, деб ўйлолмайди. Агар шундай бўлса, у мазкур қисматни қабул қилаётиб, бу ортда қолишни ўзи таъкидлаши ва асарининг шаклини тўхтовсиз равишда “пардозлаши” зарур. Агар аксинча бўлса, унинг қўли овоз билан ҳар қандай алокани йўқотиб, бор-йўғи, чизма (тасвирий эмас) ҳаракатларини

² Скриптор – (ингл.) ёзаётган, ёзадиган киши маъносига.

³ Предикат – мантиқда муҳокама предметини, яъни субъектини аниқловчи тушунча.

бажаради ва дастлабки, бошланғич нуктаси бўлмаган белгили қандайдир майдонни чизади. Ҳар ҳолда, бу майдон фақат шундай тилдан бошланади, у эса бошланғич нукта ҳақидаги ҳар қандай тасаввурни тинмай шубҳа остига қўймоқда.

* * *

Энди биз биламизки, матн ягона, гўёки илоҳий (теологик) мазмунни ифодалайдиган сўзлар занжири (Худо-муаллифнинг “хабари”) эмас, кўп ўлчамли ҳудуддан иборат. Бу ҳудудда ёзувнинг турли шакл ва кўринишлари уйғунлашади ва бир-бири билан баҳсга киришади, уларнинг ҳеч бири бошланғич ёзув бўлмайди, матн минглаб маданий манбаларга ишора қилувчи иқтибослардан тўқилади. Ёзувчи ҳам буюк, ҳам қулгили бўлган ўша абадий нусха кўчирувчилар – Бувар ва Пекюшега ўхшайди. Бу икковининг қулгилилиги айни ёзув ҳақиқатидан *дарак беради*; у аввал ёзилганларга ва кўп марталаб ёзилганларга тақлид қила олади, унинг ихтиёрида фақат ёзувларнинг биронтасига ҳам таянмай туриб бир-бирига қориштириш бор, холос. Агар у ўзини ифодалаб бермоқчи бўлса, ўзи “етказмоқчи” бўлган ички “моҳияти” тайёр луғатдан бошқа нарса эмаслигини билиб қўйиши лозим. Бу луғатда сўзлар бошқа бир сўзлар ёрдамида тушунтирилади ва бу абадий давом этаверади. Агар яққол мисол керак бўлса, ёш Томас де Квинсини келтириш мумкин. Бодлернинг сўзларига кўра, у юнон тилини ўрганишда шу қадар муваффақиятга эришдики, ушбу ўлик тилда замонавий фикрлар ва образларни етказиб бериш учун “ўзига шахсий луғат яратиб олди, бу луғат соф адабий таржималар учун ўртамеёна ҳафсала асос бўлиб хизмат қиладиган луғатлардан катгароқ ва мураккаброқ эди” (“Сунъий жаннат”). Муаллифнинг ўрнига келган скриптор ўзида эхтирос, кайфият, ҳиссиёт ёки таассуротлар эмас, фақатгина улкан луғатни элтади, бу луғатдан тўхташ нималигини билмайдиган ёзувни ҳосил қилади. Ҳаёт – китобга тақлид, холос, китоб эса белгилардан тўқилган, унинг ўзи унутилган нимагадир тақлид қилади ва бу чексиз давом этаверади.

* * *

Муаллиф йўқ қилинган экан, демак, матннинг “маъносини англаш” (“расшифровка” қилиш) учун қилинган ҳар қандай уринишлар тамомила беҳудадир. Матнга Муаллифликни бериш бу матнни тўхтатиш, унга якуний мазмун бериш, ёзувни бўғиш демакдир. Бундай қараш асарда Муаллифни топишни ўзининг энг муҳим вазифаси деб ҳисоблайдиган танқидни (ёки унинг жамият, тарих, қалб, эркинлик каби турли кўринишларини) тўла қониқтиради. Агар Муаллиф топилса, демак, матн “тушунтирилган” бўлади ва танқидчи ғалаба қозонади. Шунинг учун муаллифнинг ҳукмронлиги тарихан Танқидчининг ҳам ҳукмронлиги бўлганлиги, шунингдек, ҳозирда Муаллиф билан бир вақтда танқидга ҳам (ҳатто янгисига ҳам) путур етгани маълум бўлиб қолди. Дарҳақиқат, кўп ўлчамли ёзувда ҳамма нарсани *ойдинлаштиришга* тўғри келади, лекин маъносини англашнинг ҳожати йўқ, тузилманинг барча даражаларида ва қайтариқларида уни тузатиш, “тортиш” (худди узун пайпоқнинг сўтилиб кетган ипларини тортиб тузатгандек) мумкин, лекин унинг тубига етиб бўлмайди. Ёзув ҳудуди бизга ёриб ўтиш учун эмас, юриб, босиб ўтиш учун берилган, ёзув ҳамиша мазмунни туғдиради, лекин ўзи шу заҳоти ғойиб бўлиб кетади, мазмун эса муттасил равишда эркинлашиб боради. Шу билан адабиёт (бундан буён *ёзув* дейиш тўғрироқ бўларди), матнда бирон-бир “сир”, яъни тугал мазмун борлигини эътироф этишни рад қиларкан, ўз фаолиятининг моҳиятига

кўра аксиллоҳий (контртеологик), инқилобий эркинликни кашф этади. Чунки мазмун оқимини тўхтатмаслик – охир-оқибатда, Худонинг борлигини ва жамиятдаги оқилона тартиб, фан, қонуннинг мавжудлигини инкор этиш демакдир.

* * *

Бальзак ёзган сатрларга қайтамыз. Сўзларни ҳеч ким (яъни ҳеч бир “шахс”) айтаётгани йўқ: агар унинг манбаи ва овози бўлса, бу манба ва овоз ёзувда эмас, балки ўқиш жараёнида мавжуддир. Буни англашга ғоят оддий бир ўхшашлик ёрдам беради. Сўнгги пайтлардаги тадқиқотларда (Ж.П.Вернан) юнон трагедияларида асосий деб ҳисобланган икки маънолилик кўринмоқда. Юнон трагедияларида матн икки хил мазмунга эга бўлган сўзлардан тўқилади, иштирок этувчиларнинг ҳар бири сўзларни бир томонлама тушунади (“фожиавийлик” айнан шу доимий англашилмовчиликдан иборат); бироқ шундай бир кимса борки, у ҳар бир сўзни икки хил маъноси билан биргаликда эшитади, у ҳатто асар иштирокчиларининг ўзларига қараб сўзлаётган қаҳрамоннинг оғзидан чиқаётган, лекин у эшитмаётган ва тушунмаётган гапларни ҳам эшитади. Бу “кимса” – ўқувчи (ёки тингловчи). Ёзувнинг тугал моҳияти мана шундай намоён бўлади: матн турли маданиятлардан келиб чиқувчи ва бир-бири билан диалог, пародия, баҳс муносабатларига киришувчи ҳар хил ёзувлардан тузилади. Аммо бу кўп сонлилик маълум бир нуқтада жамланади. Бу нуқта шу пайтгача таъкидлаб келишганидек, муаллиф эмас, балки ўқувчидир. Ўқувчи – бу тарихсиз, таржимаи ҳолсиз, руҳиятсиз одамдир, у ёзма матн ҳосил қилувчи барча чизгиларни бир бутун қилиб жамлайдиган *кимса*, ҳолос. Шунинг учун энг янги матн ёзувларини ўзини риёкорона тарзда инсон ҳуқуқлари учун курашчи қилиб кўрсатувчи қандайдир гуманизм йўлида айблашга уриниш кулгилidir. Классик мулоҳазага асосланган танқиднинг ҳеч қачон ўқувчи билан иши бўлмаган, унинг учун адабиётда фақат ёзадиган шахс бор эди, ҳолос. Энди бизни бу каби антифразис⁴ билан алдай олмайдилар. Муҳтарам жамият ўзи сиқиб ташлаётган, инкор қилаётган, янчиб ташлаётган ва йўқ қилаётган нарсани олийжаноб ғазаб билан, истехзоли сўзлар воситасида ҳимоя қилмоқда. Энди биз биламизки, ёзувнинг келажагини таъминлаш учун ёзув ҳақидаги афсоналарни итқитиб ташлаш керак – ўқувчининг туғилиши учун муаллиф ўлими билан ҳақ тўлашга тўғри келади.

Рус тилидан Рисолат Ҳайдарова таржимаси

⁴ Антифразис – қарама-қарши, истехзоли маъноларда ишлатилган сўз.

Гўзал УМУРОВА

ЗУЛФИЯ ЛИРИКАСИДА ТУЙҒУЛАР РЕАЛИЗМИ

Аннотация

Мақолада лирик қаҳрамоннинг кечинмалари табиати ва Зулфиянинг эстетик қарашлари текширилади, бадиий-масвирий воситалар ва бадиий деталнинг кўп қирралилик хусусияти очилади. Зулфия эстетик идрокнинг лирикани ривожлантиришдаги аҳамияти ўрганилади.

Аннотация

В статье исследуется природа переживаний лирической героини и эстетические взгляды Зулфии, отмечается многофункциональность комплекса художественно-изобразительных средств, художественной детали. Эстетические взгляды Зулфии рассматриваются как импульс в развитии лирики.

Annotation

This article is researched the nature of lyrical hero's difficulties and esthetic views, multifunctionality of complex artistic-descriptive factors, details of poetess Zulfia. Artistic views of Zulfia considered to be the important development of lyrics.

Таянч сўзлар: Поэзия, эстетик танлов, лирика, мусиқа, ҳиссий идрок, пейзаж масвири, руҳият, кечинма, оптимистик кайфият, ҳижрон ваҳми.

Буюк рус мунаққиди В.Г.Белинский шундай ёзади: “Поэзиядан мақсад нима? Табиат эстетик туйғу ато қилган кишилар учун бу масала жуда муҳим ва айни пайтда жуда мушкул туюлади. Поэзия ўзидан ташқари бўлган ҳеч бир мақсадни кўзламайди. Билимдаги ҳақиқатдек, ҳаракатдаги эзгуликнинг ўзи мақсаддир”.¹ Ҳақиқатан ҳам, “ҳаракатдаги эстетика” назмининг характерини белгилайди. Унда жамики фазилатлар, баъзан камчиликлар ботиний сувратни, ижодкор тийнатишни, ҳаёт ҳақидаги энг мақбул қирраларни яхлитлаштиради.

Шоира Зулфиянинг “Ҳижрон кунларида” туркумидаги кўпчилик шеърларида ижодкор қалбидаги хилма-хил зиддиятларни, кескин тўқнашувларни, баъзан ўз-ўзи билан олишган монологик нутқларни кузатиш мумкин. Уларда субъектив кечинма умумэстетик руҳдан озиклангани, бадиий тафаккур ҳаётини тажрибадан ўсиб чиққанлиги асосига қурилган ақл билан ҳис қилиниб, кўнгил билан инкишоф этилган жиҳатлар ҳам борки, булар ҳеч биримизнинг эътиборимиздан четда қолмайди. Дарвоқе, “академик И.К.Конрад Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонини ўқиб чиқиб, ажойиб симфоник мусиқа тинглагандай бўлдим, деган эди”.² Шоира Зулфия ижодига мазкур ибратомуз мушоҳадани муқояса қилсак, масала моҳияти янада ойдинлаша боради. Яъни “ажойиб симфоник мусиқа”га ўхшаш “Сенсиз” шеърида қалбнинг ҳижрондан ўртанган интим ташналиги поэтик яхлитликда маромига етказиб ифодаланади:

¹ Белинский В.Г. Адабий орзулар. –Т.: “Адабиёт ва санъат” нашриёти. 1977. 109-бет.

² Акрамов Б. Шеърят гавҳари. –Т.: “Адабиёт ва санъат” нашриёти. 1979. 58-бет.

Мана бир умрни яшадим сенсиз,
 Қайтмас шодликларнинг қайтишин кутиб.
 Тобутинг бошида чўкканимда тиз,
 Фарзандлар кўтарди кўлимдан тутиб.

Доимий кузатишлар, асл туйғулар поэтик матн табиатини янада мукамалроқ акс этишига замин ҳозирлаган. Аслида, лирикада кечинма уч ўлчамли матн таркибидан иборат: кузатиш, таҳлил, баҳолаш. Ҳиссий идрок онгли равишда талкин ранг-баранглигини юзага келтиради. Негаки, теран мушоҳадага бой лирик кечинмалар натижада битта нуқтада ўз тажассумини топади. Булар поэтик ахборотнинг ижодкор шахсиятига нечоғли дахлдорлиги, шу воқеликнинг тадрижий шаклланишида муҳим аҳамият касб этган “туйғулар реализми” ҳаққоний манзарасининг инкишоф қилинишида қабариб кўринади. Ижодкор мушоҳада марказига юрагидаги орзу-умидларини кўяди. Бир қарашда эстетик қадрият негизда шахсий-интим кечинмалар акс этаётгандек таассурот уйғонади, лекин моҳиятига назар ташланса, инсоният қисматида дахлдор, ҳамма учун қадрли ва ибратли воқеликни ўзига хос тарзда дунёга келишини теранроқ англаш мумкин. Шоира Зулфиянинг жуда кўплаб шеърларида бу масаланинг реал ифодасини кузатиш мумкин.

Шоира Зулфия эстетик оламини поэтик йўсинда янада ўзгача ва бетакрор юзага чиқишида табиат тасвири – пейзажнинг ўрни бекиёс. Чунки интим лирика марказида табиат ҳодисалари билан руҳиятнинг эркин парвози ифодаси биринчи планда тасвирланади. Антитеза баъзан муштарак тушунчалар замирида қалб ва юрак ҳарорати зиддиятларини, табиий жараённинг ажралмас ҳалқасини ташкил этади. Баҳор мотиви бир-бирдан кескин зиддиятли мулоҳазаларни поэтик бутунликда акс эттиради. Баҳор – тақдир кузатувчиси бўлса, киш унинг мавҳум идрок фасли. Худди тун ва кун бирикмасидек яхлит манзара бири-иккинчисининг юзага чиқиш сабабияти тарзида намоён бўлади:

Қирларга илк чиққан кўйчивонлардан,
 Қайда шоир, дея айлади сўрок.
 Барида сукунат маъюслик кўриб,
 Ҳориб-чарчаб келди, тоқатлари тоқ...³

“Баҳор келди сени сўроқлаб” деб номланган мазкур хотира шеърда юқорида таъкидланганидек, баҳор фаслининг фусункор қиёфаси лирик қахрамон кўнглида кечаётган ҳисларга мадад бўлиш баробарида, жамики мавжуд ҳодиса, предметлардан “маъшук” ҳақидаги сирларни очишга калит вазифасини ўтамоқда. Баҳор – поэтик образ бўлиб, шоира жонлантириш усули билан яхлит кечинмани идрок қилишга эришган. Назмнинг сирли табиати ҳам, аслида, жонсиз нарсаларга жон ато этишдир. Шоира Зулфия ўзлигида “ҳол тили билан тиллашгандек”. Бунда тил ташқи фаолият муносабати билан эмас, ботинан ҳис, сезги, кечинма, руҳнинг фазовий парвози билан мунозарага киришади:

Қани ўша куйчи, хаёлчан йигит?
 Нечун кўзингда ёш, туриб қолдинг лол.
 Нечун қора либос, сочларингда оқ,
 Нечун бу кўкламда сен паришонҳол?⁴

Шоира атрофидаги одамларга эмас, табиатнинг бир бўлаги, фасллар назокати баҳорга юкунади. Баҳор икки ошиқнинг хаёлан висолга яқинлаштириш маскани. Унда “толе ва бахт” симфонияси ўз овози билан

³ Зулфия. Тонг билан шом аро. –Т.: “ШАРҚ”. 2005. 19-бет.

⁴ Ўша асар, 20-бет.

янграй бошлайди. Лирик матн поэтикасига дахлдор шаклий унсурлар, воқелик яхлитлиги маълум қолипларда тажассум топади. Поэтик қиймати ўзига хос яхлитлик касб этган мазкур шеърни шоира Зулфия ижодининг мўъжаз жавоҳири, дея таъкидлаш ўринлидир.

Шоира Зулфиянинг эстетик идроки баъзан қанчалар жўшқин бўлса, баъзида ўта тушқун, бири-иккинчисисиз яшай олмайдиган предметлардан таркиб топганки, унинг ҳароратини ҳис қилмоқ учун шоира қалб дунёсига яқинлашмоқ жоиз. Чунки лирик матн табиатида кечинма ётади. У ҳаётий мушоҳаданинг нечоғли самимий, ҳаққоний, таъсирли, оҳангдорлик касб этиши билан маълум маънода туташиб кетади. Шоира шеърларини ягона бир систем олам, яхлит бир бадий борлиқ деб қарайдиган бўлсак, табиий жараёнга жонлантириш ҳар замонда қўлланиладиган ҳодиса эмас, у бутун борлиқни жонли тарзда тасаввур қилганлигининг шоҳиди бўламиз.

Машҳур психоаналитик Зигмунд Фрейд инсоннинг тана аъзоларидаги хасталиқни шеър орқали ҳам даволаш мумкин эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Шеърнинг руҳий парвози ҳам инсон иродасининг қанчалик матонатли ва чидамлилиги билан ҳам белгиланади. Руҳий чидам ҳар қандай оғриқларни, изтиробларни енгиб ўтишга қодир. Тафаккурнинг бепоён парвозлари фазовий бўшлиқларни забт этади, унга мақсад назари билан эришилади. Дейлик, шоира Зулфия оптимистик кайфият билан шеърлар ёзмаганида эди, бундай тавсифларни европалик олимлар назарияси орқали таърифлаган бўлар эдик. У ўзига мадад сўраган кучдан илҳомланади. Ҳар лахзада Яратганнинг истагига қарши чиқмайди. Фақат “шеърый асарларида” айрилиқнинг, ҳижроннинг дилига жо қилган манзарасини, тақдир ҳукми, дея мусаввирона чизишга эришади. Образли тафаккур негизида қалб кечинмалари янада реаллаша боради. Бундай қарашлар психолог Отто Ранк талқинида ҳам кузатилади: “Санъаткор маданий ҳаётимизга душман бўлган ёвуз инстинктларимизни тинчлантириб, уларни эзгулик йўлига буриб юборади. У бизни ҳам ички зулмдан қутқариб, ҳам кўнглимизни шод этади”. Ҳақиқатан ҳам, санъатнинг бош мақсади инсониятга эзгуликдан сабоқ бериш, ёвузлик устидан тантана қилишдир.

Умуман, лирикада ўқувчи кўнглини поклайдиган “нажотбахш маъно” ўз тажассумини топади. Шоира Зулфиянинг муҳаббат ҳақидаги манзумаларида ҳижрон ваҳми “қизил ип”дек ўтади. Уни бир кўзгу деб олиб қарасак, теран нажотбахш маъноларни илғаб оламиз. Висол тушунчаси шунчаки маиший мазмун касб этмай, илоҳий туйғулар билан яхлитлашади. Бу мутаносиблик санъатдан олинган ҳақиқий эстетик завқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Белинский В.Г. Адабий орзулар. – Т.: “Адабиёт ва санъат” нашриёти. 1977. 109-бет.
2. Акрамов Б. Шеърят гавҳари. – Т.: “Адабиёт ва санъат” нашриёти. 1979. 58-бет.
3. Қаюмов Л. Зулфия. – Т.: “Адабиёт ва санъат” нашриёти. 1975. 143-бет.
4. Зулфия. Тонг билан шом аро. –Т.: “Шарқ”. 2005.19-20-бетлар.

Малика ФАЗИЛОВА

ДРАМАТУРГИЯДА ЗАМОНДОШ ҚАҲРАМОН ОБРАЗИ

Аннотация

Бугунги кунда замондош қаҳрамон образини яратиши драматургиямиз олдидаги долзарб масаладир. Мақолада замонавий драматургларимиз томонидан яратилган замондош қаҳрамонлар образи ҳақида сўз боради. Жумладан, Р.Муҳаммаджоновнинг “Ойдин”, Қ.Норқобилнинг “Куёшни сен уйготасан”, У.Азимнинг “Қуршов” драмалари қисқача таҳлилга тортилади.

Аннотация

Создание образа современного героя – актуальная тема современной драматургии. В статье рассматриваются образы современных героев, созданные узбекскими драматургами. В ней анализируются драмы “Ойдин” (Р.Мухаммаджонов), “Куёшни сен уйготасан” (К.Норқобил) и “Қуршов” (У.Азим).

Annotation

Create an image of the modern hero actual topic of modern drama . The article considers the created images of modern heroes Uzbek playwrights. It analyzes the drama as “ Oydin “ (R.Muhammadzhonov) “ Kuëshni September ugotasan “ (K.Norkobil) and “ Kurshev “ (U.Azim) .

Таянч сўзлар: драматургия, драма, театр, спектакл, сюжет, қаҳрамон, образ, характер, драматизм.

Бугунги кун драматургияси ҳақида гап кетар экан, театр санъатининг асоси бўлган ушбу адабий жанрнинг ривожига алоҳида эътибор қаратилаётганини таъкидлаш жоиз. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов Бухоро шаҳрида бунёд этилган вилоят мусикали драма театрининг янги биносига ташрифи чоғида сахна санъати олдида турган вазифаларга тўхталар экан, замонавий қаҳрамон образини яратиш бўйича фикр-мулоҳазалар билдирганида катта маъно бор: “Театр – тарбия маскани, – дея ўз фикрини бошлаган эди мамлакатимиз раҳбари, – Ёшларимизни турли мафкуравий таҳдидлар ва ғараз ниятли кучлардан, таъсирлардан асраб-авайлашга устувор аҳамият қаратмоқдамиз. Ёшларни тўғри йўлга бошлашда панд-насихат билан кифояланиб бўлмайди. Эзгуликни, юртпарварликни, инсоний фазилатларни камол топтиришга хизмат қиладиган амалий ишлар қилиш керак. Ана шундай амалий тарбия омилларидан бири театрdir. Театр давр билан ҳамнафас яшаётган, ҳаёт синовларида тобланган фидойи инсонлар ҳақида хикоя қилувчи асарларни сахнага олиб чиқиши зарур. Фарзандларимизнинг маънавий дунёсини мустаҳкамлайдиган, келажакка ишончини оширадиган, ориятини кучайтирадиган замонавий қаҳрамонлар образини яратиш керак”¹

¹ Каримов И. Халқ сўзи газетаси, 2010 йил 1 сентябрь.

Шу боис, маданий ҳаётимизнинг ҳар бир соҳасида замон қаҳрамони образини яратиш борасида ўзига хос изланишлар кўзга ташланмоқда. Хусусан, ҳар икки йилда анъанавий равишда ўтказиб келинаётган “Сени куйлаймиз, замондош!” республика фестивали драматургиямизда маълум бир силжишларга сабаб бўлди. Фестивалга тайёргарлик жараёнида драматургларимиз томонидан замонамиз қаҳрамони образларини акс эттирган қатор янги пьесалар ҳам яратилди. Хусусан, атрофимизда кечаётган бунёдкорлик ишларини тасвирга олган “Эзгулик йўлида” (Ш.Ризаев) асари, ҳаётини тиббиётга бағишлаган, фидойи медицина ходимлари ҳақидаги “Оқ халатли фаришталар” (Ф.Бобожонова) драмаси, янги пахта навини ихтиро этиб, уни етиштирадиган ёшлар ҳаётини акс эттирган “Баҳор шамоли” (Н.Аббосхон), завод ишчилари ҳаёти ҳақидаги “Бошқача одамлар” (О.Ҳақимов, С.Одилов), тўртинчи ҳокимият вакиллари саналган журналистларга бағишланган “Оққуш” (М.Комилжонов), катта ҳаётнинг оғир қийинчиликларини ўзининг буюк бардоши билан енгган аёл ҳақидаги “Жаннати аёл” (О.Мадатова), чегара ҳудудларидаги милиция ходимларининг фаолияти ҳақидаги “Шижоат” (Х.Хурсандов), сабр, чидамлилик, метин ирода, ҳар қандай шароитда жуфти ҳалоллига садоқатни тараннум этувчи “Қуёшни сен уйғотасан” (Қ.Норқобил) каби драмалар шулар жумласидандир.

Муҳим ижтимоий муаммоларни кўтариб чиқаётган асарларнинг пайдо бўлаётгани драматургия давр билан ҳамнафас қадам ташлаётганини кўрсатади. Замонавий қаҳрамонни яратиш йўлида дадил қадамлар ташланмоқда. Шунингдек, сўнгги йилларда даврнинг глобал муаммолари – одам савдоси, гиёҳвандлик, терроризм ҳақида кўплаб асарлар яратилмоқда. Шу маънода, Рихсивой Муҳаммаджонов қаламига мансуб “Ойдин” (Миллий академик драма театри) асари бугунги кунда ўзбекнинг боласини ҳам ўз қомига тортаётган муаммо – одам савдоси ва унинг аянчли оқибатлари хусусида. “Ойдин” драмасидаги қаҳрамон тушиб қолган вазият оддий эмас. Воқеалар ривожидида одам савдоси қурбони бўлган қизлар билан боғлиқ тафсилотлар асосида интервью тайёрлаш жараёнида қаҳрамоннинг жабрдийда қизларнинг кўргиликлари учун асосий айбдорлардан бири ўзи бир ёстиққа бош қўйган турмуш ўртоғи эканлигини билиб қолиши ва ушбу жараёнда қалбида кечган руҳий жараёнлар ўзига хос саҳнавий воситаларда очилган.

Кўчқор Норқобил қаламига мансуб “Қуёшни сен уйғотасан” драмаси замондош қаҳрамоннинг ўзига хос қиёфасини намоён эттиргани билан эътиборли. Асар бир аёлга хос сабр, бардош, матонат, вафо, жасорат ҳақида. Унинг бош қаҳрамони содда, оддий қишлоқ аёли Шабнам. Бир неча йилдирки, икки фарзандини ўзи тарбиялайди. Унинг катта орзулар билан бир ёстиққа бош қўйган турмуш ўртоғи Қодир кўп пул топиш ниятида Россияга кетган. Асар уларнинг темир йўл бекатида учрашувлари саҳнасидан бошланади. Турмуш ўртоғини ўзга юртдан қайтаришга, ўзи билан бирга кетишга кўндира олмаган Шабнам ёлғиз қишлоққа қайтишга мажбур бўлади. Бош қаҳрамонни мана шундай мураккаб бир шароитда қўллаб-қувватлайдиган, унга далда бериб, руҳлантирадиган қайнонаси Ойдин момо образи асарнинг ўзига хос линияларидан биридир. Ўзининг мустаҳкам иродаси, сабр-тоқати билан шахс даражасига етишиб, нафақат ўзини ўнглаб олган, шу билан бирга, қишлоқдошларини ҳам иш билан таъминлаб, гилам тўқувчи кичик цех очиб, муваффақиятга эришган аёл образида фидойи замондош қиёфаси яратилганини кўрсатади.

Драматург Усмон Азимнинг давримизнинг долзарб муаммоларига

бағишланган асарларидан бири “Қуршов” драмасида ҳам замондош қаҳрамон образи ўзига хос кўринишда акс этган. Усмон Азимнинг ушбу асарида бир гуруҳ босқинчи террорчиларга қарши курашга бел боғлаган юртдошларимизнинг ватанпарварлиги ва матонати ҳақида ҳикоя қилинади. Юқорида тилга олинган мавзунини муаллиф романтик руҳда ҳал қилишни мақсад этар экан, турли услуб ва воситаларда ватан олдидаги бурч ва масъулиятни ёшлар онгига яна бир бор сингдиришни мақсад қилади. Муаллиф асарнинг бошидаги таништирув қисмида қаҳрамонларни “Бизникилар”, “Ҳаммага барибирлар”, “Террорчилар” тарзида гуруҳларга бўлиб таништиради. Драматургнинг бошқа кўпгина драмаларидан фарқли равишда, мазкур асарда ижобий ва салбий образлар ўртасидаги чегара аниқ. Шу маънода, бош ижобий образ лейтенант Равшан Собиров. У юртимиз чегараларини кўриқлашдек шарафли соҳада хизмат қилади ва бу йўлда бегуноҳ инсонларнинг қонини тўкаётган бир гуруҳ террорчиларга қарши курашиб, ўзи қаҳрамонларча шаҳид кетади. Жиноятчиларни қўлга туширган мард, асл юрт ўғлонининг матонати чуқур драматик вазиятларда тасвир этилади. Сюжет ривожидида мана шу воқелик заминида турли характердаги кишиларнинг хатти-ҳаракати орқали ўта мураккаб тақдирлар ва муносабатлар кўзга ташланади.

Шу ўринда, бу асарида ҳам драматург қаҳрамонларни номлаш борасидаги ўз анъанасига содиқ қолганини таъкидлаш жоиз. Хусусан, бош қаҳрамон Равшан, унинг рафиқаси Зулҳумор. Қаҳрамонларни халқимиз орасида машҳур бўлган муҳаббат достонидаги образлар номи билан аташ асносида муаллиф қалби тоза муҳаббат билан тўла инсонлар жуда катта шарафли ишларни қилишга, жасорат уларга доим ҳамроҳ бўлишини таъкидлашга урғу берган. Драмада турли ифодавий воситалардан фойдаланилиб, мураккаб шароитда инсонийлиги ва ватан олдидаги бурчини унутмаган шахсларнинг муносиб тимсоли яратилган.

Шундай қилиб, сўнгги даврда ўзбек драматургияси катта эврилишларни бошидан ўтказмоқда. Унда замонавий қаҳрамон образини яратиш йўлида ўзига хос жараён кечмоқда. Ҳаётнинг қарама-қаршиликлари олдида чекинмаган, ўзлигини англашга интиланган ва ўзини намоён эта олган қатор инсонлар образлари яратилди. Бироқ шу билан бирга, ҳали яратилаётган қаҳрамонларнинг ҳаммасини бадиий етук, давр синовига бардош берадиган қаҳрамонлар, дейишга эрта. Шундай бўлса-да, дастлабки дадил ва муваффақиятли қадамлар бу йўлдаги ишларнинг эртанги кунига катта умид уйғотади. Бу жараён нечоғлик мураккаб ва кўп қиррали бўлмасин, янгиликка интилиш ва уни эгаллаш йўлидаги саъй-ҳаракатлар ва изланишлар орқали унинг ижобий натижа топишига шубҳа йўқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. И.Каримов. “Халқ сўзи” газетаси, 2010 йил 1 сентябрь.
2. Озод Ватан саодати. Драматургия. Беш жилдди. Нашрга тайёрловчилар: Ш.Ризаев, Т.Исломов. – Т.: “Adib”. 2013. Ж.3.
3. У.Азим. Жимлик. – Т.: “Ғафур Ғулом”. 2012.
4. Мадаев О. Танҳо юлдузим. “Театр” журнали, 2013. №1.
5. Ризаев О. Саҳнада замонавий қаҳрамон образи. “Театр” журнали, 2010. №5.

БМР ДАРАХИ НОВАЛАРИ

Холилла ДАВЛАТНАЗАРОВ

1952 йилда туғилган. Нукус Давлат санъат билим юртида вокал мутахассислиги бўйича ўқиган. Ҳозирда “Амударё” журналининг Бош муҳаррири лавозимида ишлайди. Ижодкорнинг “Хат”, “Сен менга кераксан”, “Ошиқ бўлмаган ким бор?”, “Хуш қол ёшлигим”, “Алвидо, муҳаббат, алвидо”, “Ошиқ бўлиб яшанг” каби шеърӣ тўпламлари нашр этилган.

ЮРТИ УЧУН КЎРК ҲИММИШНИНГ САСИ

ОҚЧАКЎЛ

Тарихинг куйласа не-не асрлар,
Садо бергай неча қўрғон-қасрлар,
Ёзилиб, айтилиб кўп тахмин-сирлар,
Улуғлаб, донгингни ёйган Оқчақўл!

Зардўшт неча марта сузди сувингни,
Кезиб Султон Вайис каби тогингни,
Турон-Туркистонда захру болингни
Қорақалпогинг ҳам тотган Оқчақўл!

Чўл-сахролар тўнаб кўчу карвонинг,
Қумдай майдаланди умид-армонинг,
Кўрар кўзимидинг қадим дарёнинг,
Оққушлар ошиқ бўп қўнган Оқчақўл!

Гоҳо муз қуршандинг ҳатто саврда,
Яшаб кўрдинг не замон, не даврда,
Қизилқумлар чеккан ўтли ҳовурда
Майса-ўланларинг ёнган Оқчақўл!

Номинг балки оқча булутли осмондан,
Оқча қорданми ё ақча сочгандан,
“Ақчахон қалъадай” маишур достондан
Ёдгорлик бўп мерос колган Оқчақўл!

*Сув бежо тўлгонса, мард деҳқонларинг
Тенг тортишиди замон имтиҳонларин,
Оқ сийнасин силаб не жононларнинг
Муҳаббат мавжсида қолган Оқчақўл!*

*Ўтмишинг бор мозийлардан терандай,
Қўлловчинг қирқ чилтон – гайбул-эрандай,
Олтин ивигилган кумуш зарангдай,
Жамолинг кўз ёгин олган Оқчақўл!*

*Юрт учун ҳам бир кўрк ўтмишининг саси,
Бўстонга илҳомдир шу овозаси,
Қоратовнинг қарайдиган кўзгуси –
Ой мисоли оппоқ тўлган Оқчақўл!*

*Қат-қат кечмишингдай қалин ўй босган,
Аёзқалъанг – тоғлар билан бўйлашган,
Мен ҳам сендай садо бермай қолмасман:
“Халқим! Она Ватан!” дея Оқчақўл!*

ҚАНОТЛАГИМ КЕЛАР ҚАЛДИРҒОЧ БЎЛИБ

*Ер-кўк кўп эшитган, қанча кўз кўрган,
Ҳақиқат ҳаммиша ташибеҳ изларкан,
Мен ҳам кўнгилларга сулув сўзлардан
Уя қургим келар қалдирғоч бўлиб.*

*Ипакдай юмишоқ сўз, ёқимли ёрни,
Муҳаббат фасли деб гўзал баҳорни,
Ширин орзу-умид, соғинишларни
Олиб учгим келар қалдирғоч бўлиб.*

*Бағишлов баҳи этиб отган тонгларга,
Юкинсам, табиат берган рангларга,
Қаноти қотмаган палапонларга
Ваъз ўқигим келар қалдирғоч бўлиб.*

*Қисмат азобидан жонлар безиниб,
Нозик ҳислар қолса гирён, эзилиб,
Бир бутун дунёни яхлит сезиниб
Сайрагим келади қалдирғоч бўлиб.*

*Ҳар нени бир татиб чиркилар чумчуқ,
Қарга урмоққа ўч ҳаромга тумишуқ,
Шубҳали луқмадан гард олмас чимдиб –
Яшагим келади қалдирғоч бўлиб.*

*Вақт ила баҳслашса, умр карвони,
Танглайга таъм берса, бахтнинг замони,
Ёниб-титраб ётган ўксик дунёни
Қанотлагим келар қалдирғоч бўлиб.*

Қорақалпоқ тилидан Музаффар Аҳмад таржимаси

НАЗМ

Санобар МЕҲМОНОВА

1981 йилда туғилган. Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллар университетининг халқаро журналистика факультетини ҳамда ЎЗМУ қошидаги Олий адабиёт курсини тугаллаган. “Хайёмона хўрсиниқлар”, “Фано сарҳадлари” шеърӣ тўпламлари чоп этилган.

ҲММОН ЭРСАНҒ, ДУР БҮЛҮРСАН

Ногоҳлар пичирлар бир қадим зорни,
Эй менинг балокаш ошуфта кезим.
Бизга бу савдолар муборак энди,
Ошиғлик муборак, Шамс Табризим.

Дунёни аланга ичига олдик,
На ақл қолдию, на бирор сезим.
Оламга шўришу гавзолар солдик,
Маъшуғлик муборак, Шамс Табризим.

Кимларда қолмаган бу қадим жунун,
Бунча жовдирайсан кўкларга кўзим?!
Муборак бўлсин бу ҳол отлиғ фунун,
Кўшиғлик муборак, Шамс Табризим.

Биздан қолиб кетар дунёга алам,
Художон бер унга биз учун тўзим.
Тиз чўк пойимизга, эй муқаддас гам,
Ошиғлик муборак, Шамс Табризим.

Қонларимга ташина қилди бу фироқ,
Келар бўлсанг келгин энди хунрезим.
Бунчалар гўзалсан эй гўзал қийноқ –
Маъшуғлик муборак, Шамс Табризим.

Ҳол билан савдони никоҳлаб қўйдим,
Жунуним бошимга чиққан шу кезим.
Ишқ билан гавғони никоҳлаб қўйдим –
Ошиғлик муборак, Шамс Табризим.

РУҲИМНИНГ АҲВОЛИ

Тушунди, англади ва ҳис қилди у,
Ўз-ўзига тўлди паймона бўлиб.
Юракнинг қаърига чуқур тўлди у,
Кетди ўшал кундан девона бўлиб.

Пок яшамоқ бўлди фаришталардай,
Эзилди шайтонга ҳамхона бўлиб,
Англади эртақнинг эртақ эканин –
Кетди ўша кундан афсона бўлиб.

Йиғлади фалакнинг куйига мастон,
Худони излади гирёна бўлиб.
Англади, ноилож, англаёлмасдан –
Кетди ўшал кундан ҳайрона бўлиб.

Нима топдинг, дея ундан сўрдилар.
У деди: “Шам топдим парвона
бўлиб,” –
Кейин қат-қатларин очиб кўрдилар,
Воҳ-воҳ, куйиб ётар сўзона бўлиб.

Сенгаям қойилман, дунёи қадим,
Барибир, қулдинг-а, гамхона бўлиб.
Розиман, барибир, гўзал яшадим –
Соғлар орасида девона бўлиб.

Эртақнинг ичида афсона бўлиб.

Осмонни қўй, ахтарни қўй,
Уммонни қўй, гавҳарни қўй,
Ҳатто оби кавсарни қўй –
Кел, сан мани шиқимни ич!

Бир шиқки қотили жондир,
Ҳамишиа хавфи иймондир,
У кофирдир, мусулмондир –
Олгин, мани шиқимни ич!

Буз оламнинг камларини,
Рад эт бор аҳкомларини,
Синдир ҳамма жомларини,
Ол, сан мани шиқимни ич!

Токи паймона тўлгунча,
Азал ҳукми ўқилгунча,
То томгунча, тўкилгунча,
Кел, сан мани шиқимни ич!

Уммон эрсанг, дур бўлурсан,
Зулмат эрсанг, нур бўлурсан,
Хур бўлурсан, ҳур бўлурсан –
Ол! Сан мани шиқимни ич!

Кел, сан мани шиқимни ич!

Биламан, биламан, бир қуни келиб,
Шамоллардай эсиб, қайтажаскман боз.
Маъюс кўзларингга маъюс тикилиб –
Кўзларим тубида йиғлайди бир ноз.
Ўша мен бўламан –
Буни биламан.

Биламан, қайғунинг қайғучил ёди
Юрагимни ўртаб қилади найранг.
Аммо ҳаётимнинг барча буржидан
Қор каби ёғади дилбар қиёфанг.
Мен унга термулиб, сенга тўламан –
Буни-да биламан.

Биламан, ошиқлар вақтдай бевафо,
Хушторлар тилида ўйиндир видо.
Севги деганлари оний кайфият,
Биламан, сен мангу ёрдирсан Худо,
Бошимда абадий бордирсан Худо!
Ўйлаганим сайин шиққа тўламан
Ушбу шиқ мангудир буни биламан.

Биламан, ошиқлик бандага эса
Исёнли бир ҳолдир Ҳақнинг ҳукмига.
Нечун, юрагимга етмайди кучим –
Билсам ҳам ошиқман не учун, нега?!
Гоҳ кулиб йиғлайман,
Гоҳ тўлиб йиғлайман.
Пушаймон бўлмайман,
Эҳ, буни билмайман, билмайман!!!

УНУТИЛГАН ТИЛ¹

I. Тушлар, эртактлар ва миф (афсона)ларни тушуниш фанига муқаддима

*Мавҳум туш ўқилмаган мактубга ўхшайди.
Талмуд²*

Туш ўзининг очиқ-ойдинлиги билан бизни чўчитиб қўяди ва ҳар қандай истагимиз воқеликка айланишига шошилади. Тажрибали одам ўзлигини англаш учун уни тушунишига интилади, тўла тушунмаса ҳам моҳиятини пайқаб қолади.

Эмерсон³

Ақлли инсон ҳайратланиш қобилятига эга бўлиши керак. Агар шу гап рост бўлса, ҳозирги замон одамнинг ақлий ҳолатига ачинса бўлади. Юксак даражада маълумотли ва билимли бўлишимизга қарамасдан, Худо берган бу неъматни – ҳайратланиш қобилятини йўқотиб қўйдик. Гўё ҳамма нарса маълум, биз билмаган нарсаларни эса айрим мутахассислар билиши шарт. Ҳақиқатан ҳам, ҳайратланиш ноқулайлик туғдиради. Атрофдагилар бундай одамни ақл-идроки паст, деб ўйлайдилар. Ҳатто болалар ҳам камроқ ҳайратга тушишади, ҳеч бўлмаганда, буни намойиш қилгиси келмайди – вақт ўтган сари эса бундай қобилят йўқола боради. Унга тўғри жавоб топиш муҳимроқ, савол беришнинг эса унчалик аҳамияти йўқ, деб ҳисоблаймиз.

Балки масалани бундай қўйиш, ҳаётимизнинг ажиб ҳодисаларидан бўлса-да, тушга унчалик аҳамият бермаслигимиз ва бу борада камроқ саволлар келиб чиқишидадир. Ҳаммамиз ҳам туш кўрамиз, моҳиятини эса тушунмаймиз. Уйғоқ пайтимизда ўзимизни хавф-хатарсиз сезамиз,

¹ Таржимон Абдунаби Абдуқодиров таҳририятимиз таклифига кўра Эрих Фроммнинг “Инсон қалби” номли китобидан талай тадқиқот-мақолаларни ўзбекчага ўгирди. Биз шулардан адабиёт табиати билан узвий боғлиқ бўлган – туш ҳақидаги бобларини сиз азиз журналхонларга илдиндик.

² Талмуд – яҳудийларнинг диний-ахлоқий китоби.

³ Эмерсон (1803-1882) – америкалик файласуф-ёзувчи.

чунки мантиқан ва мақсад сари ҳаракат қиламиз. Уйғоклигимизда ҳаракатчанмиз ва ўйлаб иш қиламиз, мақсадга интиламиз, керак бўлса, ўзимизни ҳимоя қиламиз. Ҳаракатларимиз давомида нарсаларни кузатамиз, уларга четдан назар соламиз, гўё ўзимизникидек уларни турли кўйларга соламиз, лекин кузатганимизнинг туб моҳиятига етиб бора олмасак керак. Кўпинча тасаввуримиз етишмайди, болалар ва шоиртабиат одамларни ҳисобга олмаганда, айримларимиз камдан-кам ҳоллардагина воқеа-ҳодисаларни кузатишда тўплаган тажрибаларимиз доирасидан чиқамиз. Ўзимизни тутишимиз бир хил, қайсидир маънода зерикарли. Ўнгимизда кўрганларимизни “реал воқелик” деб ҳисоблаймиз, бундан ўзимизча фахрланиб кўямиз ва уларни оқилона бошқарамиз.

Тушимизда мавжудликнинг ўзга шаклига кириб, гўё бедор бўламиз. Тушимизда кўрганларимиз ҳаётимизда умуман содир бўлмаган бўлса-да, тасаввуримизда турли воқеаларни ўйлаб топамиз. Тушимизда баъзан ўзимизни қаҳрамонлардек кўрамиз, баъзан эса аблаҳ қиёфасида, айрим ҳолларда гўзал манзаралар қуршовида ўзимизни бахтли ҳис қилсак, айрим ҳолларда даҳшатга тушамиз. Лекин ўзимизни қандай ҳис қилмайлик, у бизники, муаллифи ўзимиз, сюжети ҳам.

Кўпчилик тушларда алоҳида бир умумийлик бор – улар реал воқеликдаги мантиқ қонуниятларига бўйсунмайди. Замон ва макон тушунчасининг аҳамияти йўқ. Аллақачон вафот этган одамларни тирик ҳолда кўрамиз, ўтиб кетган ва биз кўрмаган воқеа-ҳодисаларнинг гувоҳига айланамиз. Тушимизда бир вақтнинг ўзида содир бўлаётган икки воқеа ҳаётда ҳеч қачон бирга юз бермайди. Макон ва унда ҳаракатланиш қонунларига аҳамият бермаймиз. Бир лаҳзада осонгина узоқ масофаларга кўчамиз ёки айни бир маҳалда икки жойда пайдо бўламиз, икки одам биттага айланади ёки ўзга одамга айланиб қолади. Тушимизда гўё янги бир олам яратамиз, ўнгимиздаги замон ва макон қонунлари у ерда амал қилмайди.

Тушга оид яна бир алоҳида ажойиб хусусият бор. Гарчи ўнгимизда эсга олмасак-да, кўп йиллар кўришмаган, деярли унут бўлиб кетган одамлар ва воқеалар ҳақида ўйлаймиз. Улар эски танишлардек бизга намоён бўлади. Тушдаги ҳаётимиз ўнгимизда ҳаёлимизга келмаган тажриба ва хотираларни уйғотади.

Ажабланишлик бўлишига қарамасдан, тушлар худди ўнгимиздаги реал воқеалардек туюлади. Тушда “гўёки” деган тушунча йўқ. Туш кўриш – ҳақиқий ҳаётимиз. У шунчалик реал воқеаки, олдимизда икки савол кўндаланг туради: воқелик нима ўзи? Тушимизда кўраётганимиз воқелик эмас, ўнгимизда кўраётганимиз воқелик, деган тушунчани биз қаердан олдик? Бу фикрни бир хитой шоири ўринлатиб тушунтирган: “Ўтган тунда туш кўрибман: Мен капалак эмишман. Энди билолмай қолдим. Тушимда капалакка айланган одамманми ёки одамга айланган капалакманми?”

Тушимизда кўрган аниқ-гиниқ кечмишлар ҳам уйғонганимизда йўқ бўлади ёки аранг ёдга тушади. Кўп тушлар мутлақо унут бўлади. Айримлари уйғонганимизда элас-элас ёдга тушади. Аммо тез орада улар ҳам мутлақо унутилади. Фақат оз миқдордаги тушларгина ёдда қолади: айнан ана шулар ҳақидагина “туш кўрибман”, деб айта оламиз. Гўё тунда эзгу ёки ёвуз ниятли руҳлар келган-у, тонг отган заҳоти йўқ бўлган. Уларни бу ерда бўлганликлари, биз билан мулоқот қилганликлари эса мутлақо эсдан чиқади.

Энг ажабланишлики шуки, уйқудаги онгимиз маҳсули бўлган тушлар инсониятнинг энг қадимий кашфиётларидан бўлмиш афсоналарга ўхшаб кетади.

Ҳозирги замонда афсоналар бизни хайратга солмайди. Диний тушунчалар билан йўғрилган афсоналар биз учун кадрли, урф-одатларимизга айланган афсоналарга ҳам ҳурмат билан риоя қиламиз, лекин фақат сиртимизда, бошқа афсоналарни эса болаларча тасаввурга эга бўлган оми одамлар тўкиган, деб ҳисоблаймиз. Уларга нисбатан тушунчамиз қандай бўлишидан қатъи назар, уларни тафаккуримизга ёт бўлган бошқа бир олам маҳсули, деб ҳисоблаймиз. Шунга қарамасдан, кўпчилик тушларда шакл ва мазмун жиҳатидан ўхшашлик бор ва бедорлигимизда улар бизга қанчалик ғалати ва бегона туюлмасин, тунда афсона тўқиш қобилиятига эга бўлаверамиз.

Худди тушимиздагидек, афсоналарда ҳам воқеа-ҳодисалар реал ҳаётдаги макон ва замон қоидаларига бўйсунмайди: қахрамонлар дунёни кутқариш учун ўзини ҳар ёнга уради, юртдан қочади, улкан балиқ ютиб юборади, ўлади, тирилади, афсонавий қуш ёниб кетади, янада гўзаллашиб қайта тирилади ва ҳ.к.

Турли одамлар турлича туш кўрганидек, афсоналар ҳам турлича яратилган. Шунга қарамай, уларда умумийлик бор – улар рамзий тилда “яратилган”.

Бобилликлар, ҳиндулар, мисрликлар, яҳудийлар, греклар яратган афсоналар худди ашанти ва труклар (Африка халқлари) афсоналари каби айнан бир хил тилда яратилган.

Ҳозирги пайтда яшаётган қандайдир бир нью-йорклик ёки парижлик одамнинг туши бундан бир неча минг йил олдин яшаб ўтган афиналик ёки қуддуслик одам кўрган тушига ўхшаб кетишига далиллар бор.

Қадимги ва ҳозирги замон одамларининг тушлари ва афсоналари тарихий давр бошланишидаги одамларнинг туш ва афсоналари каби рамзий тилда ифодаланган.

Рамзий тил – инсоннинг ички кечинмалари, ҳиссиётлари ва фикрлари, ташқи оламдаги воқеа-ҳодисаларни сезги орқали қабул қилиш ва ифодалаш шаклидир. Бу тил биз яшаётган оламдаги замон ва макон қонунларига мантқан тўғри келмайди, балки ўзининг шиддати ва бирикиш хусусияти билан фарқ қилади. Бу тил инсоният томонидан кашф қилинган тарихимиздаги барча маданиятлар, халқларга тааллуқли универсал тилдир. Унинг ўзига хос грамматикаси ва синтаксиси бор. Агар афсоналар, эртақлар ва тушларнинг мазмунини билмоқчи бўлсанг, шуларни ўрган.

Ҳозирги замон одами бу тилни аллақачон унутиб юборган. Тўғри, фақат бедорлигида, ўнгида ҳам уларни тушуниш муҳиммикан?

Ўтмишдаги одамлар, Шарқданми, Ғарбданми – қайси маданиятга тааллуқли эканлигидан қатъи назар, бу саволга бир хил жавоб беришган. Улар учун тушлар ва афсоналар энг муҳим дил изҳори бўлиб хизмат қилган, тушунмаганларни эса оми одам ҳисоблашган. Фақат сўнги бир неча аср давомида Ғарб маданияти бу тушунчани ўзгартирди.

Туш масаласи бундан-да ёмон. Ҳозирги замон маданияти нуқтаи назаридан уларни ақлга тўғри келмайдиган нарса, жиддий иш билан, яъни техника тараққиёти билан шуғулланаётган, вояга етган, ўзларини “реалист” деб ҳисоблаётган одамлар бундай бемаъни нарсаларга чалғиши керак эмас. Бундай одамлар турли қалб кечинмаларини биргина “севги” сўзига жо қиладилар.

Агар барча тушларимизда орзу-истакларимиз амалга ошиб, ўзимизни қувонч ва бахт оғушида кўрганимизда, балки унга нисбатан муносабатимиз яхшироқ бўлармиди. Аммо, кўпинча, тушимизда даҳшатга тушамиз, уйғонгач, “хайрият, туш экан”, дея ўзимизни юпатамиз. Баъзан кўрган тушларимиз туфайли хотиржамлигимизни йўқотамиз, чунки ўзимиз

ҳақимиздаги тасаввурларимизга тўғри келмайди. Ҳаётда яхши кўрган одамларимизга нисбатан баъзан тушимизда нафрат ҳис қиламиз ва аксинча. Бедорлигимизда ўзимизни камтарона тутсак, тушимизда жаззаки бўлиб қоламиз, эркин одам кимгадир тобе бўлиб қолади. Энг ёмони, биз тушда кўрганларимизни мутлақо тушунмаймиз. Ўнгимизда биз тушунмайдиган нарса йўқ, деб ҳисоблаймиз, гўё бунинг учун бироз фикр юритсак, бас. Ақлимиз етмаганлигини тан олгимиз келмайди, аммо рад этиб бўлмайдиган ҳолатдан қочиб, тушлар бемаъни, деб кўя қоламиз.

Кейинги бир неча ўн йилликлар давомида афсоналар ва тушларга бўлган муносабат ўзгарди. Бунга Фрейднинг⁴ қилган ишлари туртки бўлди. Невроз касаллигидан азоб чекаётганларга ёрдам бериш, касалликнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш мақсадида барча инсонларга хос бўлган тушни таҳлил қилишга киришди. Унинг фикрича, тушларни афсона ва эртақлардан деярли фарқи йўқ экан – бирининг тилини тушунадиган одам кейингиларини ҳам тушуна биларкан. Антропологлар (Ғарб олимлари бу терминни кенг маънода ишлатадилар – фақат одамнинг пайдо бўлиши ва тузилишинигина эмас, балки урф-одатлари, диний эътиқодини ҳам ўрганадилар) афсоналарни ўрганишга киришдилар. Бу борада Бахофен масалани янгича ёритиб берди ва инсоният қадимий тарихида янги саҳифа очди.

Афсоналар ва тушлар ҳақидаги фан ҳали жуда ёш. У турли тўсиқларга дуч келмоқда. Бир томондан, маълум маънодаги ақидапарастлик (консерватизм), яъни турли йўналишдаги психоанализ мактаблари. Унинг тарафдорлари фақат ўз йўналишларинигина рамзий тил борасида ягона, деб ҳисоблайдилар. Оқибатда, бу тилни ҳар томонлама ўрганиш ўрнига уни бир андозага солиб қўйилди.

Бошқа томондан, тушлар таъбири билан фақат неврозларни даволовчи психиатрлар шуғулланишлари керак, деган тушунча. Мен эса рамзий тилни, худди чет тили каби, барча ўрганиши керак, деб ҳисоблайман. Бу тилни билиш ўз шахсимизни, донолик манбаи бўлмиш афсоналарни чуқурроқ тушунишда бекиёсдир. Қолаверса, бу билим инсон қалбининг турли қатламларини ўрганишга ёрдам беради. Маъно ва моҳият жиҳатидан эса бу – умуминсоний муаммо.

Талмудда шундай дейилади: “Моҳияти тушунарсиз бўлган туш очиб ўқилмаган мактубга ўхшайди”. Ҳақиқатан ҳам, тушлар ва афсоналар ўзимиздан чиқиб, яна ўзимизга қайтадиган сир-асрорлар ўртасидаги алоқа воситасидир. Агар бу тилни биз тушунмасак, дунё ташвишларидан ҳоли бўлган пайтимизда ўзимиз билган ва билмаган нарсалар ҳақида ўзимизга берган саволлар жавобсиз қолаверади.

II. Рамзий тил хусусиятлари

Айтайлик, сиз кимгадир оқ вино билан қизил вино таъмидаги фарқни тушунтирмоқчисиз. Бир қарашда бу жуда осон. Сиз бу фарқни яхши биласиз; нима сабабдан бу фарқни ўзгача тушунтириш осон эмас экан? Шунга қарамасдан, бунинг оғзаки тушунтириш жуда қийин. Охири, сабрингиз чидамасдан: “Сенга тушунтира олмаяпман, яхшиси, олдин қизил винони, кейин оқини татиб кўр. Ўшанда фарқига борасан”, дейишдан бошқа иложингиз қолмайди. Энг мураккаб машиналар тузилишини тушунтириб бера оласиз, лекин энг оддий таъмини тушунтириш учун айтганларингиз бекор кетади.

Ҳиссиётларингизни сўз билан ифодалаш қийин эканлигига дуч келган-

⁴ Зигмунд Фрейд (1856-1939) – Австрия врач-психиатри, психолог, психоанализ асосчиси.

мисиз? Масалан, хаёлингиз паришон бўлиб, тушкунликка тушганингизда дунё кўзингизга қоронғу бўлиб кетади, амалда эса кўрқадиган ҳеч нарса йўқ. Ушбу ҳолатни дўстингизга айтгингиз келади, аммо ифода қилиш учун сўз тополмайсиз, қийналасиз, охири, ўзингиз ҳам амин бўласизки, айтганларингиз, бошдан кечирган ҳиссиётларингизга сира ўхшамайди, унинг но-зик томонларини умуман тушунтира олмайсиз.

Кечаси уйкуда туш кўрамиз. Аллақандай катта шаҳар чеккасида турибсиз, тонг ёришмоқда, кўчалар кимсасиз, фақат сут ташувчи аравалар ўтмоқда, атрофдаги уйлар хароб ва бегона, таниш жойларга, келган манзилингизга қайтишнинг иложи йўқ. Уйғонгач, кўрган тушингиз ёдингизга тушади, дўстингизга тушунтирмоқчи бўлган ҳолатни эслайсиз. Қандайдир лаҳза орасида сизга ушбу кўриниш намоён бўлади. Кўрганларингиз у ҳақда эшитганларингиздан кўра ёрқинроқ таассурот қолдиради. Айнан ўша тушда кўрганларингиз ҳиссиётларингиз рамзи ҳисобланади.

Рамз нима ўзи? Кўпинча у “бошқа нарсаларга ишора” сифатида ишлатилади. Бу ўхшатиш қониқарсиз бўлса-да, шунга қарамасдан, агар гап кўриш, эшитиш, ҳид билиш, сезиш органларимиз билан боғлиқ ҳиссиётларимизни, фикрларимизни “бирор нарса” билан белгилаш ҳақида кетганда, қўлласа бўлади. Ушбу рамз ички оламимизнинг ташқаридаги қандайдир ифодаси. Рамзий тил шундай тилки, унинг ёрдамида ички ҳиссиётларимизни, кечинмаларимизни, нималар қилмоқчи эканлигимизни, нималар содир бўлаётганлигини моддий оламга билдирамыз.

Агар рамз “бошқа нарсаларга ишора қилувчи бошқа нарса” бўлса, принципал савол туғилади: *рамз билан уни ифодаловчи нарса ўртасида ўзига хос қандай алоқа бор?*

Бу саволга жавоб беришдан олдин рамзларни уч турга ажратиш мумкин: *шартли, тасодифий* ва *универсал*. Улардан охириги иккитасигина ҳиссиёт органларимиз томонидан қабул қилинган ҳолатимизни ифода қилади, фақат улардагина рамзий тил элементлари бўлиши мумкин. Ҳозир буни тушуниб оласиз.

Шартли рамзлар улар ичидаги барчага маълум бўлгани, чунки уни оддий тилда ҳам ишлатамыз. Агар биз “стол” сўзини кўрсак ёки эшитсак, с, т, о, л ҳарфлари эса бошқа нарсаларни билдиради. Улар буюмни, яъни кўриш, ушлаш, фойдаланиш мумкин бўлган нарсани англатади. “Стол” сўзи билан *буюм* – “стол” ўртасида қандай алоқа бор? Қандайдир ички алоқа борми? Кўриниб турибдики – йўқ. Буюмнинг ўзи “стол” сўзини айтганда чиққан овозлар бирикувиға алоқаси йўқ, фақат ана шу буюмни шундай сўз билан ифодалаш ҳақида шартли келишув бор, холос, яъни шу сўз рамз сифатида ишлатилади. Биз буни болалиқдан бошлаб билиб олганмиз, эшитавериб ўрганиб, унга фикран боғланиб қолганмиз. Буюмни кўрганимизда, эшитганимизда ўйлаб ўтирмасдан қандай номланишини топиб оламиз.

Айни пайтда, шундай сўзлар борки, улар фақат шартли равишда фикрий тасаввурнигина кўзғотмайди. Масалан, “фу-у” деганимизда гўё лабларимиз билан бадбўй ҳидни хайдаймыз. Оғзимиз ёрдамида жирканишни ифодалаймыз. Ҳавони ўзимиздан узоклаштириб, гўё нохуш нарсалардан қутулмоқчидек бўламиз. Бу ерда ҳам рамзий ҳаракатимиз ички ҳиссиёт билан боғлиқ. Агар барча сўзларнинг рамз сифатида ўзи ифодалаган нарса билан боғланиши бор экан, демак, биз тилни эгалаб олдик, тилни билгач, кўп сўзлар биз учун аҳамиятини йўкотади.

Сўзлар қанчалик даражада маълум ва кенг тарқалган бўлмасин, шартли рамзларнинг ягона намунаси эмас. Образлар ҳам шартли рамз бўлиши мумкин. Масалан, байроқ қайсидир мамлакатнинг рамзи, лекин ундаги

алоҳида рангнинг эса ўша мамлакат билан боғлиқ жойи йўқ. Ранг шартли равишда мамлакатни билдирувчи белги сифатида қабул қилинган, биз эса уни кўргач, шартли тасаввуримизни жамлаб, ўша мамлакат тушунчасига эга бўламиз.

Айрим образ – рамзларни бутунлай шартли, деб бўлмайди. Масалан, хоч. Хоч шунчаки насронийлар черковининг шартли рамзи ва шу маънода байроқдан фарқ қилади. Бу образнинг ўзига хос маъноси унинг Исо пайғамбар ўлими билан боғлиқ эканлигида. Бундан ташқари, икки жихатдан бирлашган кўчма маъно бор: ҳам моддий, ҳам рухий. Улар шунчаки оддий шартли белгилар эмас.

Тасодифий рамз шартли рамзнинг тамомила акси, аммо уларда рамз билан уни ифодаловчи нарса ўртасида битта умумийлик бор. Айтайлик, ким биландир, қайси бир шаҳарда кўнгилсизлик содир бўлган. Ўша шаҳар номини эшитган заҳоти унда ўша кўнгилсиз воқеалар жонланади ва аксинча, хурсандчилик билан боғлиқ кечинмалар бўлса, улар ёдга тушади. Аслида, у шаҳарда на ташвишга соладиган, на хурсанд қиладиган нарса бор. Шу шаҳар билан боғлиқ шахсий кечинмаларгина ўша одамда шаҳар номини рамзий белгига айлантирган.

Худди шундай таъсир қандайдир уй, кўча, манзара, кийим-кечак ва бошқа нарсалар билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Тушда қандайдир шаҳарга бориб қолганимизни кўришимиз мумкин. Тушда кўрган шаҳар билан алоҳида кайфиятимиз орасида ҳеч қандай алоқа йўқ. Биз нафақат кўчаларни кўрдик, балки шаҳар номини ҳам билармиз, лекин нега шу шаҳар тушимизга кирди? Балки уйқудан олдин унинг рамзий белгиларига ўхшаш ҳиссиётларни эслагандирмиз. Тушда кўринган образ кайфиятимиз билан боғлиқ шаҳар “белгиси”, яъни рамз билан рамзий маъно ўртасидаги алоқа тасодифийдир. Шартли рамздан фарқли ўлароқ, тасодифий рамз турли одамларда турлича бўлади, чунки бўлиб ўтган ҳодиса билан рамз ўртасидаги алоқани ҳар ким ўзича белгилайди. Шунинг учун рамзий тилда ифодаланган афсоналар, эртақлар ва бадий асарларда тасодифий рамзлар камроқ ишлатилади, чунки уларда маълумот кам, ифода қилмоқчи бўлган муаллиф эса ҳар бирини алоҳида шарҳлаши керак. Тушларда эса тасодифий рамзлар кўпроқ учрайди, уларни қуйироқда тушунтираман.

Универсал рамз деганда, рамз билан уни ифодаловчи нарса ўртасида ички боғланиш бўлган рамзларни тушунмоқ керак. Мисол тариқасида ўзини шаҳар чеккасида кўриш тушини келтирдик. Ўзини кимсасиз, нотаниш, ғариб жойда кўргандаги ҳиссиёт ҳақиқатан ҳам ўнгдаги шундай ҳолат билан боғлиқ. Агар тушда шаҳар четида бўлмаганимизда биз уни рамз билан боғлай олмаган бўлардик, худди столни умуман кўрмаганимизда уни стол рамзи билан боғлай олмагандек. Бу рамз фақат шаҳарда яшовчилар учунгина маъно касб этади, шаҳарни умуман билмайдиганлар учун эмас. Шу аснода кўп универсал рамзлар асосида ҳар бир одамнинг шахсий кечинмалари ётади. Масалан, олов билан боғлиқ рамзлар. Ёнаётган оловга биз ҳайрат билан боқамиз ва у бизга маълум хусусиятлари билан таъсир қилади. Аввало, унинг ҳаракатчанлиги. У доим ҳаракатда, ўзгариб туради, айна пайтда, унда доимийлик мавжуд. Тўхтовсиз турланиб туради, аммо ўзгармас. У ўзининг куч-қуввати, нафислиги, енгил ҳаракати билан таассурот қолдиради. У гўё рақсга тушади, туганмас қувватга эга. Оловдан рамз сифатида фойдалансак, унинг юқоридаги барча хусусиятларини ички ҳиссиётларимизга кўчириб тавсифлаймиз. Шунда гоҳ у элементи, гоҳ буни устун келади.

Сув, яъни денгиз ва дарё билан боғлиқ рамзлар қайсидир маъ-

нода унга ўхшаш, айна пайтда, кескин фарқланади. Бу ерда ҳам ҳаракатчанлик, ўзгарувчанлик ва доимийлик уйғунлиги бор. Узлуксизлик, серҳаракатлилик, куч-қувватни ҳам кўрамыз. Фарқи эса, оловда – жасорат, тезлик, ҳаяжон акс этса, сувда – осойишталик, барқарорлик, шошилмаслик мавжуд. Оловда – тасодиф, сувда олдиндан белгилаш элементлари бор. Сувдаги ҳаракатчанлик белгиси “оғиррок”, “босикрок” – улар “ҳаяжонга”, балки “осойишталикка” ундайди.

Моддий оламда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар ички ҳолатимизга мос акс этиши – руҳий оламнинг рамзи сифатида хизмат қилиши мумкинлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Жисмимизда ички ҳолатимиз намоён бўлиши барчага маълум – ғазабланганимизда қонимиз қайнаб, қизариб кетамиз, кўрққанимизда аксинча, хафа бўлганимизда эса бутунлай бошқача. Юз ифодаларимиз, хатти-ҳаракатларимиз, имо-ишораларимиз ички ҳолатимизни шу даражада ифодалайдики, атрофимиздагилар буларни сўзсиз тушунадилар. Ҳақиқатан ҳам, жисмимиз ички ҳолатимизни акс эттирувчи рамз, аллегория (мажоз) эмас. Ҳақиқий ички ҳиссиётимиз, ҳатто фикримиз ҳам вужудимизда акс этади. Руҳий ҳолатимиз билан жисмоний ҳолатимиз ўртасида бундай алоқа универсал рамзларга хос. Айрим жисмоний хатти-ҳаракатлар ўз хусусиятига кўра маълум ҳиссиёт ва фикрларни уйғотади ва кечинмаларимизни жисмоний ҳолатимиз орқали, яъни рамзий ифодалайди.

Универсал рамз ўзи англаётган нарса моҳияти билан узвий боғлиқ, у тасодифий эмаслиги билан бошқа турдаги рамзлардан фарқ қилувчи ягона турдаги рамзdir. Бунда ҳис-туйғуларимиз, фикримиз билан жисмоний ҳолатимиз ўртасида узвий боғланган сезги ётади. Ундаги универсаллик шундан иборатки, у барча одамлар томонидан бир хил қабул қилинган. Индивидуал хусусиятга эга бўлган *тасодифий* ва бир гуруҳ томонидан қабул қилинган *шартли* рамзлардан шу жиҳатдан фарқ қилади. Универсал рамзда вужудимиздаги ҳар бир одамга хос бўлган хусусиятлар ётади, алоҳида шахс ёки гуруҳ билан чекланмаган. Универсал рамз инсоният учун умумий шартли тилга айланиши керак эди, лекин биз уни унутиб қўйдик.

Бу рамзнинг универсал хусусиятларини тушунтириш учун шахснинг наслий белгилари ҳақида гапиришга ҳожат йўқ. Барча одамларнинг вужуди ва онги бир хил “тузилган” ва ана шу умуминсонийлик хусусияти туфайли рамзларни тушуниш қобилиятига эга. Кўнглимиз бузилганда йиғлашни, жаҳлимиз чиққанда қизариб кетишни бизга биров ўргатмаган, бунга ҳожат ҳам йўқ. Бундай таъсирланиш инсоннинг миллати, ирқи ва бошқа алоҳида хусусиятларига боғлиқ эмас. Рамзлар тили ҳам шундай: унга ўргатиш шарт эмас, у алоҳида бир гуруҳлар билан чекланмаган. Ибтидоий даврдан бошлаб, то юқори ривожланган қадимий Миср ва Юнон маданиятлари томонидан яратилган барча афсоналар, худди шундай тушлар ҳам, ана шу тилда яратилганлиги бунга гувоҳ бўла олади. Бундан ташқари, турли маданиятлар томонидан фойдаланилаётган бу рамзий тилларнинг ажойиб ўхшашлиги бор, чунки уларнинг асоси сезгиларимиз ва таъсирчанлигимизга бориб тақалади. Яна бир мисол. Яқинда ўтказилган тажрибалар натижаси шуни кўрсатадики, туш таъбири назариясидан узоқ бўлган одамлар гипноз таъсирида ҳеч қандай қийинчиликсиз тушлар рамзини таърифлаб беришди. Гипноз ҳолатидан чиққанларидан сўнг бу ҳақда сўраганларидан: “Булар беҳуда гаплар, бўлиши мумкин эмас”, дея олдилар, холос. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда яна бир қўшимча қилиш мумкин. Айрим рамзларнинг маъноси реал ҳаётдаги турли маданиятларда, аслида, турлича аҳамият касб этишига қараб фарқ қилади. Масалан, қуёшнинг вазифаси ва аҳамияти шимолда ва тропик мамлакатларда ўзгача. Сув кўп бўлган шимолда барча

тирик нарсаларни ривожланиши қуёш нурига боғлиқ. Қуёш уларни ҳимоя қилади, иситади, ҳаёт бағишлайди, шунинг учун уни ардоқлашади. Жанубда эса қуёш ҳаддан зиёд қиздиргани учун ундан ўзини ҳимоя қилишади, ҳатто у хавф туғдиради, сув эса тирик жон учун ҳаёт манбаи. Бир нарсанинг ҳаёт шароитига бўлган турлича таъсирини универсал рамзлар тилининг *диалекти* деб ҳам аташ мумкин. Айрим рамзлар турли минтақаларда турлича талқин қилинишини шу билан тушунтириш мумкин.

Рамзий тилларнинг яна бир ўзгача хусусияти шундан иборатки, ҳиссиётимиз қабул қилишига қараб айна бир ҳодиса турлича талқин қилинади. Яна оловни билдирувчи рамзга қайтамыз. Ўчоқдаги олов – ҳаётни ҳис қилиш, илиқлик ва ҳузур-ҳаловат рамзи. Лекин уй-жой ёки ўрмонни олов қуршовида кўрсак, у кўркув, хавф-хатар туғдиради ва биз ўзимизни ожиз ҳис қиламыз. Шундай қилиб, олов рамзий маънода ҳам ҳаётни, қувончни билдирса, ҳам кўркувни, ожизликни ёки инсонни вайронагарчиликка бўлган мойиллигини акс эттиради. Сув билан боғлиқ рамзлар ҳам шунга ўхшаш. Тошқин пайтида ҳаммаёқни сув босиб, вайронагарчилик олиб келади. У даҳшат, алғов-далғов келтирувчи ёвуз куч рамзини ҳам, шунингдек, осойишталик ва хотиржамликни билдирувчи рамзни ҳам ифодалаши мумкин.

Бундай принципни намойиш қилиш учун водийни билдирувчи рамзни ҳам олиш мумкин. Тоғлар қуршовидаги водий хавфсизлик, осойишталик, ташқи хатарлардан ҳимоя маъносини билдирса, айна пайтда, атрофи ўтиб бўлмас тўсиқлар билан ўралган, қочишнинг иложи йўқ бўлган тутқунликни билдиради. Ҳар бир рамзнинг конкрет маъноси ундан фойдаланувчининг умумий ҳолатда қабул қилган кечинмаларидаги вазият устунлигига боғлиқ.

Тушларнинг рамзий хусусиятларини кўриб чиқаётганда бу масалага яна қайтамыз.

Универсал рамзлар функциясига мисол қилиб Ғарб маданиятидан хабардор ҳар бир одамга маълум бўлган рамзий тилда ёзилган Иона ҳикоясини келтириш мумкин. Унга Худодан ваҳий келади. Унга кўра Иона Ниневияга бориши ва халқидан ёвузликни тўхтатишни, акс ҳолда, халқ ҳалок бўлиши мумкинлигини айтиши керак эди. Иона пайғамбар бўлгани учун ваҳийни эшитмаслиги мумкин эмасди. Лекин у ўз иродасига қарши бориб, ваҳий қилинганларни бажаришдан ўзини олиб қочади. Бу одам ўзгаларнинг дардига бефарқ қаровчидир. У қонун-қонидани бажонидил қабул қилади-ю, аммо меҳр-муҳаббат кўрсатишга қобилияти йўқ. Ионанинг қалбида содир бўлаётган нарсалар “Библия”да қандай акс эттирилган?

Иона Иоппияга келгач, Фарсисга кетаётган кемага ўтиради. Очиқ денгизда бирдан кучли бўрон туриб, кемадагиларни кўркув босади. Иона эса кеманинг ички хоналарига кириб қаттиқ уйқуга толади. Кемадагилар: “Орамиздан кимдир Худонинг қаҳрига учраган, келган бало-қазо шунга бўлса керак”, деб Ионани уйғотишади. У эса Худонинг амрини бажармасдан қочмоқчи бўлганлигини айтади. Ўзини денгизга улоқтириб юборишларини, шунда бўрон ҳам тинишини билдиради. Денгизчилар (унга раҳмлари келган бўлса-да, бошқа иложини тополмай) уни денгизга улоқтиргач, бўрон тиниб қолади. Ионани катта бир кит ютиб юборади, у ерда уч кечаю уч кундуз қолиб кетади. У Худога ёлбориб, асирликдан қутқаришни илтижо қилади ва Худонинг иродаси билан кит уни қуруқликка чиқариб ташлайди. Иона Ниневияга бориб Худонинг амрини бажаради ва бу билан шаҳар аҳолисини қутқаради.

Ҳикоя шундай ёзилганки, гўё ундаги воқеалар ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтгандек туюлади. Шунга қарамасдан, у рамзий тилда ёзилган, унда-

ги воқеалар қаҳрамоннинг ички ҳолатини билдирувчи рамзлардир. Бу ерда рамзий ҳаракатлар занжир каби бир-бирига уланиб кетган: кемага чиқиш, ички қисмига кириб олиш, ухлаш, денгизга чўқиш ва кит қорнига тушиб қолиш. Бу ердаги барча рамзлар ички ҳолатни билдиради: ҳимоя ва сакланиш, ўзгалардан қутулиш – нажот. Бу рамзий маъноларни ўзгача рамз билан ҳам ифодалаш мумкин: она қорнидаги ҳомила тарзида. Реал воқеликда эса улар турли-туман ҳодисалар.

Ҳикоядаги ташқи воқеалар *олдидан* макон ва замонда ривожлана боради. Иона кеманинг трюм (ички қисм)ига тушади, *кейин* ухлаб қолади. *Кейин* уни денгизга улоқтиришади, *кейин* кит ютиб юборади. Воқеалар кетма-кет содир бўлса-да, айримлари ҳақиқатга тўғри келмайди. Лекин замон ва маконда уйғун. Агар биз муаллифнинг воқеалар кетма-кетлигини эмас, балки инсоннинг ички ҳолатини тасвирламоқчи бўлганини пайқаган бўлсак, виждон амри ва ундан халос бўлиш истаги ўртасида узилишни англашимиз, турли воқеаларнинг кетма-кет келиши, воқеалар ривожи замон доирасида содир бўлаётгани, айнан бир ҳиссиёт кучайиб бораётганлигини билдиради. Ўз яқинларига бўлган бурчини адо этишдан бош тортаётган Иона бошқалардан ажрала боради ва охири китнинг қорнига тушиб қолади. Энди у ҳимоя остида эмас, балки тутқунлик ҳолатида. Ўз истаги билан тушган ҳолатидан қутулиш учун у энди Худога ёлборади, илтижо қилади. (Бундай ҳолат неврозларга хос. Улар қандайдир хавфдан қутулиш учун ҳимоя қидиради, топганда эса ҳимоя воситаси ўз функциясини ўзгартиради ва ундан қутулиш чораларини излаб невроз ҳолатига тушади.) Ионанинг одамлардан қутулиш истаги чорасизликка олиб келади ва у ўз ҳаётини бошқатдан, ҳимоя қидиришдан олдинги ҳолатидан бошлайди.

Ҳикоядаги ошқора ва яширин мантиқ ўртасида яна бир фарқ бор. Бу – ошқора мантиқ асосида ташқи воқеаларнинг сабабий боғланиши. Денгиз томон йўл олишига Худодан қочиш *сабаби*, уйкуга кетишда чарчқлик *сабаби*, денгизга улоқтиришда – бўронга *сабабчи* бўлганлигида, китнинг ютиб юборишида – денгизда одамхўр китлар борлиги *сабаб*. Ҳар бир ҳодиса олдингиси билан боғлиқ. (Ҳикоянинг хулосаси реал эмас, лекин мантиқ бор.) Ҳодисаларнинг яширин мантиғи бошқача. Турли ҳодисалар бирикмаси ички ҳолат билан боғлиқ. Кўриниб турган ташқи ҳодисаларнинг сабабий-нативавий боғланиши бўлиб туюлгани, аслида, бу ўзаро боғланган руҳий ҳолат билан ўзаро алоқада ўзгариб туриш ифодаси. Ички узвий алоқа, воқеанинг кетма-кетлиги каби мантиқийдир, лекин бу мантиқ бошқача. Бу мантиқ моҳиятини рамзлар тили мантиқий бўлган тушлар хусусиятларини таҳлил қилгач, яққолроқ кўра оламиз.

Рус тилидан Абдунаби Абдуқодиров таржимаси

ДАВОМИ БОР

ТАРИХИМИЗДАН ЛАВҲАЛАР

Сирожиддин АҲМЕДОВ

ОТА-БОЛА ОТАБЕКОВЛАР

Яқинда “Туркистон вилоятининг газети” муаллифи Н.П.Остроумовнинг фаолиятини ўрганиш баҳонасида Андижон шаҳрининг 1900-1905 йиллардаги қозиси Муҳаммад Отабек ва у кишининг фарзанди аржуманди машҳур селекционер олим ва тарихчи, “Дукчи эшон воқеаси” китобининг муаллифи Фозилбек Отабек ўғлининг “газет муаллифи”га ёзган мактублари ва олган сурати кўлимизга тушди. Мактубдор хат хошиясига одати бўйича қора қаламда, 1904 йил август ва 1905 йил 15 август санасини қўйган.

Ниҳоятда гўзал настаълиқда ёзилган бу мактуб мазмунининг таровати ва эгасининг олижаноблиги, муомала маданиятининг мужиблиги билан эътиборимизни тортди. Мактуб, бир томондан, қандай гўзал фазилатли зиёлиларимиз бўлганидан фахр туйғусини уйғотса, бошқа томондан, узок муддат маданиятимизнинг ажойиб маънавий-рухий жихатидан айру яшаганимиз кўнглимизни безовта қилди.

Хўш, фахр ва безовталиқ сабабчиси бўлган бу зотнинг ўзи ким?

Фозилбек Отабекнинг тўлиқ исми Муҳаммад Фозилбек Қози Муҳаммад Отабек шахид Убайдуллабек ўғли (1879-1936) бўлиб, Андижон шаҳрида туғилган.¹

Отаси – Ҳожи ҳофиз Отабек Убайдуллабек ўғли зиёли, мадраса кўрган ва қозилик даражасига эришган инсон бўлиб, унинг Аҳмадбек, Фозилбек, Хизрбек, Тожибек, Маҳмудбек исмли беш ўғли бўлган. Барча болаларини рус-тузем мактаби ва мадрасада ўқитган. Ҳожи Отабек Андижон қозиси сифатида Туркистон, хусусан, Андижон шаҳридаги маориф-маданият соҳасидаги ўзгаришларни қувватлаган. Шаҳарнинг рус маъмурлари, хоссатан, “Туркистон вилоятининг газети” муҳаррири Н.Остроумов билан яқин алоқа ўрнатган. Қози 1903-1904 йилларда Остроумов билан учрашади

¹ Укаси Маҳмудбекнинг тергов материалларига қараганда, туғилган йил санасида фарқ борга ўхшайди, фамилия ҳам шевада “Ибайдуллабек”, деб ёзилган.

(1904 йил август битиги шунга ишора). Аммо кейинги учрашув унга насиб этмайди, ўз ҳовлисида қасддан ўлдириб кетилади. Остроумов қадрдони бошига тушган мусибатни бефарқ қолдирмайди. Газетада унинг ўлими ҳақида хабар ва таъзиянома эълон қилади.

“Туркистон вилоятининг газети” 1905 йил 30 апрель, 17-сонида машъум воқеа ҳақида куйидагича хабар босилади: “23 апрелда Андижон шахрининг мусулмония даҳасидағи машҳур ва маълум Отабек қозининг уйиға кечаси йигирма ададга яқин қароқчилар тўфангча ва қилич илан кириб, мазкур Отабек қозини сўюб ва бир ўғлини бошини ярадор қилиб ва хотунини уруб, қаттиғ ярадор қилубдур. Тўфангчани овозини эшитиб, халойиқ йиғилиб келгон вақтда мазкур қароқчилар қочиб кетибдур. Мазкур ҳодисани шаҳар пристави Домбровский тўра эшитиб, дарҳол тафтиш ва таҳқиқ айлаб, мазкур тўра ўғрилардин ўн икки ададини Сеғоза ва Асака бўлостларидин ушлабдур. Таҳқиқ ва тафтишдин шул тариқа маълум бўлар эмиш ким, мазкур қароқчилар пул ва мол учун кирмай бошқа хусумат учун киргандур деб. Мазкур қозини ёнида юз сўмдин зиёда акчаси йўқ экан”.

Хабарда қози хусуматдан, яъни қасддан ўлдирилгани пристав томонидан тасдиқланяпти...

Қози Отабекнинг зиёли инсон эканлиги фақатгина ватандошлари орасида эмас, хорижлик мутахассисларга ҳам маълум бўлган. Фикримизни тарихчи С.Жалиловнинг Истанбулда чиқадиган “Дари саодат”² газетасининг муҳаррири қозига мактуб йўллаб “Олиму донишманд”, деб мурожаат этган”, деган сатрлари ҳам тасдиқлайди.

“Туркистон вилоятининг газети” муҳаррири Н.П.Остроумов Отабек қозининг билимидан хабар топгач, у билан учрашиш нияти туғилади. 1903 йилда Андижонга сафарга борганда Отабек қози икки ўғлини юбориб, тўрани меҳмонга таклиф қилади. Фозилбек мактубида ёзишича, уларнинг ҳовлисида ажойиб илмий суҳбат қурадилар ва биргаликда суратга ҳам тушадилар.

Фозилбек Отабек ўғлининг шу кунгача эълон қилинмаган ушбу мактуби мазмунига қараганда, Қози Отабек ниҳоятда билимдон, замон воқеаларини пухта таҳлил қила оладиган, ижтимоий-маданий янгиликларни қувватловчи киши бўлган, ҳаж зиёрати баҳонасида Истанбулда бўлиб, бир неча муддат у ерда яшаб, маҳаллий шарт-шароит билан танишган. Буни Остроумов ҳам тасдиқлайди. У Петербургга, империя худудида яшовчи мусулмонлар масаласини кўрувчи комиссия ишига кетишдан олдин, фожиали воқеадан 15 кун ўтмай, газетада таъзиянома эълон қилади. У таъзияномада Қози Муҳаммад Отабек сиймосини куйидагича таърифлайди: “Камина муҳаррир газет ул мутавафвий қози хусусида кўп афсус ва надоматлик айлаб ёзаманким, мазкур Отабек қози кўб йиллардин бери Андижон шаҳриға қозилик лавозиматида туруб, ҳукомларға ва фуқароларға ниҳоятда мақбул ва муътабар бўлгон эди ва мундин бир неча йил муқаддам ҳажға бориб, адойи фаройизи ҳаж қилиб, Истанбулда ҳам бир неча вақт туруб, ўшал тарафларнинг расм-қоидалариға омил ва мохир бўлгон экон. Камина муҳаррир ўтгон йилларда саёҳат қилиб, Андижон шаҳриға борганимда, ул мутавафвий қози маним Андижон борганимни эшитуб, қўшхонамға икки ўғулларини юборубдур, мени ўз уйлариға таклиф айлаб. Ул кунни узр бўлуб бора олмадим. Эртаси қозини ўзлари келиб таклиф айлаб, уйлариға олиб бордилар”. (“Туркистон вилоятининг газети”. 1905 йил 6-май, №18.)

Остроумов суҳбат чоғида Отабек қозининг ниҳоятда билимдон, зиёли ва қаламли одам эканлигига ишонч ҳосил қилади. Сабаби, қози уни ўз кутубхо-

² “Дари саодат” — “Дорул саодат” бўлса керак, чунки XIX-XX аср манбаларида Истанбул шаҳри “Дорул саодат Исломбул”, деб ёзилган. Бинобарин, хат муаллифи газетани эмас, балки шаҳарнинг номини тилга олган.

насиға таклиф қилади. Бу даврга келиб “действительный статский советник” унвонига сазовор бўлган Остроумов ўзига хос синчковлик билан кутубхона билан танишади ва қуйидагиларни баён қилади: “Хусусан, камина шунга хурсанд бўлдим ким, Истанбул, Эрон ва Ҳиндистондин ҳар хил мусулмонча газет олоқ эконлар. Ўшал газет муаллифларидин юборилган ҳар хил китобларни ҳам жамъ қилгон эконлар ва беш ўғуллари бор экон... лекин ҳама ўғуллари Русия хати ва забониға ниҳоятда олим ва моҳир экон... охир умурларида шаҳид бўлуб, худованди карим шаҳидлик даражасини ато қилиб охираглари ҳам обод бўлди, дегон жазм ва умидни қиламиз” (ўша манба).

Газета муҳаррири суҳбат асносида хонадаги китоб ва газетлар савлатга қўйилмаганига тўла ишонгач, Туркистон тарихи ҳақида фикр алмашади. Мезбонга муфассал Туркистон тарихини ёзишни маслаҳат бериш билан кифояланмай, уни нашр этиш масаласида ёрдам бермоқчи бўлиб, “Туркистон вилоятининг ҳеч бир муфассал тарихи йўқ-ку, агар ман муҳибби билсам эдим, бир умр саъй кўзи бирлон қарор эдим”, дейди. (Ф.Отабек мактубига қаралсин.) Андижон шаҳри тарихи билан қизиқиб, шаҳар тарихи борми, йўқми, деб сўрайди. Агар бор бўлса топиб, юборишини илтимос қилади. Қози ўзбекка хос тарзда, “меҳмон отангдай улуғ” мақолига амал қилиб, илтимосни бажаришга киришади, аммо Андижон тарихини ҳеч ердан излаб тополмайди. 1904 йил 10 августда Остроумовга мактуб йўллаб: “Аммо Андижон тарихини ҳар ердин сўроғлаб ва тафтиш айлаб тополмадим. Яна ҳам сўраб кўраман. Агар тополмасам, ўз фаҳмим етганча бироз мухтасар тасвид қилуб юборуб, хидматлариға манзур қиламан. Истеъжол тариқасида айтқон фотографияларидан 2 дона юборилди”.

Ҳурматли тўра кетгач, мўътабар меҳмоннинг сўзи ерда қолмасин қавлида иш тутган Муҳаммад Отабек қози “Муфассал таворихи Туркистон” китобини ёзишга киришади. Китобнинг 185 саҳифаси ёзилганда, юқорида айтилган фожиали воқеа содир бўлади – қози ўз ҳовлисида шаҳид этилади ва асар тугалланмай қолади.

Газетада муҳаррирнинг таъзияномаси босилгандан кейин бирин-кетин шоир Мирзо Мухйи Хўқандий (1905 йил 2 июль) ва Мавлавий Йўлдош Хўқандийларнинг (1905 йил 9 июль) Қози Муҳаммад Отабекка бағишлаб ёзилган марсиялари чоп этилади. Мавлавий Йўлдош ҳажман ихчам марсиясида:

Баногоҳ шаби к аз раббиял аввал,

Баҳораш рамид ва жамолаш чамид

– деб қозининг вафот этган фасл, вақт, ойини айтиб кейинги мисраларда йилни абжад ҳисобида кўрсатса, шоир Мухйи марҳумни “Алломаи мулки Турон, қудваш уламо ва фузалои Андижон” ва ҳоказо деб сифатлайди ҳамда уни мазлумона, яъни жабр йўли билан ёвуз армани томонидан ўлдирилганини таъкидлайди:

Хукон армани хўйи қаргон одами рўй,

Ҳам кеши шумар малъуни манхус бадрок шум.

Ҳар икки шоир марсияда Отабек қозининг ниҳоятда пок, адолатли, донишманд, маърифатли инсон эканлигини таъкидлаб, унинг шаҳид бўлганидан афсусда қолганликларини билдиришган ва оиласига сабри жамил тилашган.

Қози Муҳаммад Отабекнинг ўлими кўп жиҳатдан сирли. Бироқ бизнинг фикри ожизимизча, бу буюртма қотиллик ва тагида сиёсат борга ўхшайди, чунки 1890-1916 йилларда Туркистон вилояти, Бухоро амирлиги, Хоразм хонлигининг хорижий мамлакатларга борган ва чет эл нашрларини оладиган барча газетхон ва китобхонлари чор оҳранкаси – махфий хизматининг рўйхатида турган. Чор маъмурияти маҳаллий аҳолининг зиёли, таракқийпарвар қисмини хориж билан алоқа қилиши у ёқда турсин, ҳатто хориж мат-

буоти ва адабиёти таъсирида ижтимоий-сиёсий тафаккурини уйғонишига тиш-тирноғи билан қарши турган. Шу боис Қози Муҳаммад Отабекнинг ўлимига унинг хорижий нашрларнинг муаллифлари, яъни муҳаррирлари билан алоқаси сабаб бўлиши мумкин. Негаки, қози улар билан хат орқали алоқа қилиб турган. Остроумовнинг: “Истанбул, Эрон ва Ҳиндистондин ҳар хил мусулмонча газет олов эконлар. Ўшал газет муаллифларидин юборилган ҳар хил китобларни ҳам жамъ қилгон эконлар” сўзи фикримизга далил. Мактубларнинг манзили эса почта маъмурлари орқали тегишли идораларга маълум қилинган. Чунки 20 адад босқинчининг қозининг уйига тўппонча ва қилич билан бостириб кириб, бир одамни ўлдириб, икки кишини оғир ярадор қилиб, сариқ чақа олмай, чиқиб кетиши ғайритабиий ҳолат. Бинобарин, қари мусулмон қозисининг босқинчи армани билан бирон нарса талашмоғига сабабнинг ўзи йўқ. Шу боис пристав Домбровскийнинг “қароқчилар пул ва мол учун кирмай, бошқа хусумат учун киргандур” таҳқиқи фикримизни ҳар жиҳатдан тасдиқлайди. Агар эътибор берилса, генерал Жўрабек Қаландаровнинг “Таржимон” газетасининг обуначиси ва тарқатувчиси эканлиги оҳанга маълум бўлгач, орадан бироз вақт ўтиб, у ҳам Нерсес деган бир армани томонидан ўлдириб кетилган...

Энди Фозилбекнинг ўзига келсак. У қозининг иккинчи фарзанди бўлиб, асари ва мактуби мазмунидан келиб чиқсак, мадраса таҳсилдан ташқари рус-тузем мактабида ўқиган, араб, форс, усмонли туркчадан хабардор, расом, фотограф, созанда ва хаттотликда ўхшаши йўқ, ўз замонининг том маънодаги зиёлиси. Остроумов у ҳақда: “Хусусан бир ўғли мошина бирлон (яъни фотоаппарат) тасвиротларни ниҳоятда хушсураат ва зебо олмаққа моҳир экон. Яхши, хушнавис хатларни мошина бирлан олиб, меҳмонхона деворига тўлдируб ёпишдирубдур. Ўшал бола танбур ва дутор машқини ниҳоятда яхши билар экон”, деб ёзади (ТВГ.№18. 30.4.05).

Фозилбекнинг Остроумовга ёзган хати ҳам юқоридаги фикрларни тўла тасдиқлайди. Унинг “Дукчи эшон воқеаси” китобига чизган расмлари ҳамда мактубида “Эдинсун” ҳикоясини таржима қилиб, “мусаввар, қўл бирлан қилдим“, деб ўзи расм чизганини таъкидлаши шундай фикр билдирмоққа тўла асос беради. Фозилбекнинг умр йўлдоши Саодат аянинг мактуби туфайли олим фаолиятини кенгрок ўрганган тарихчи Сайфиддин Жалилов “Унутилаёзган олим” сарлавҳалик заминдор мақоласида (“Фан ва турмуш” 1979 йил, №7) ёзишича, Фозилбек Отабек 1923-1928 йилларда Москвадаги К.Темирязов номидаги қишлоқ хўжалик академиясида таҳсил олиб, Қовунчидаги (Тошкент) уруғчилик-саралаш сусанида (станция, эски ўзбек атамаси) илмий иш бошлаб, пахта навларини етиштириш билан шуғулланади. Бироқ давр босимиданми ёки укаси Маҳмудбекнинг қатағон қилиниши туфайли олиб борилган текшир-текширданми, ҳуллас, 1936 йилда тўсатдан вафот этади.

Фозилбек тиниб-тинчимас, кўп нарсага қизиқувчан киши бўлгани боис отаси бошлаган ишни давом эттиришга аҳд қилади. Отасининг дафн маросимини ўтказиб, оиласида тинчлик қарор топгач, қўлёмани қайта ўрганиб чиқади. Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асарини топиб ўрганиш билан кифояланмай, рус тилида ёзилган Ўрта Осиё тарихига оид манбаларни ҳам тадқиқ қилади ва шундай ёзади: “Ва филжумла ороми хоса бўлғонимиздан сўнгра “Таворихи Туркистон”дек муфид китоб нотаом қолғониға афсус айлаб, чунончи, “Бобирнома”, “Равзат ус-сафо” ва русиё тарих китобларин топиб, ниҳоят, саъйни ҳадди балуғ бирла эътимомиға еткурдим”.

Натижада, Фозилбек Отабекнинг 382 саҳифалик “Муфассал таворихи Туркистон” китоби майдонга келади. (Бу асар Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида сақланмоқда.) Тарих фани нуктаи назари-

дан муҳим аҳамият касб этган “Кўкон хонлиги тарихидан” тадқиқотининг муаллифи, машҳур тадқиқотчи олим, тарих фанлари доктори Рашид Набиев бу асар билан таниш бўлган. “Қози Отабекнинг “Муфассал тарихи Туркистон” асари компелятив асар, аммо ўзига хос янги маълумотлар билан тўлдирилган”, деб ёзади.

Мактуб мазмунига қайтсак: Муҳаммад Фозилбек исми жисмига мос фозил инсон эканлиги маълум бўлади. У Остроумовга отаси бошлаган китобни ниҳоясига етказгани, нашр этишга ёрдам беришини сўрар экан, шахсан ўзи нашрга тайёрлаган асл ва таржима асарлари ҳақида ҳам маълумот бериб ўтади.

Ажойиб олим ҳақиқатни яширмай рўйи рост ёзади. У андижонлик фотоҳаваскор ва ўзбеклар орасида биринчи бўлиб, фотография ҳақида 253 саҳифадан иборат расмлик “Илми фотограф” китобини (иккинчи бўлиб тошкентлик педагог Рўзи Хусанов ёзган ва 1930 йилда лотин алифбосида чоп этиргани маълум – С.А.), русча “Сборник задач” тўпламини таржима қилиб, 381 саҳифалик “Илми ҳисоб” – мисол ва масалалар тўпламини тайёрлайди, тасвири ҳикоя ва турли ҳикоялардан иборат расмларга бой бир тўпламунтаҳаб таржимани амалга оширади ва ўзи расмлар билан безайди. Олим ва таржимон юқоридаги ишлар билан кифояланган эмас. Селекция соҳасида ҳам самарали ишлаган. Тарихчи Сайфиддин Жалиловнинг ёзишича, “Янги усул парникларда аъло навли ипак тусли пахтани кўклатиш” (асар), “Андижонда ипакчилик” (мақола) ва бундан ташқари ғўза селекцияси ҳақида, асаричилик тўғрисида ҳам асар ёзганини таъкидлар экан, “Арабча-ўзбекча изоҳли луғат” тузгани ва муаллифда сакланишини маълум қилади. Хат мазмунига кўра, Фозилбек “Тарихи умм” (“Умумий тарих”) номли китоб ёзишни ният қилган. Лекин ушбу асарнинг тақдири ҳанузгача номаълум.

Тиниб-тинчимас олим Фозилбек Отабек ўғли тарих соҳасидаги изланишларини давом эттириб, болалигида ўзи гувоҳ бўлган 1898 йил кўзғолони воқеаларини маҳаллий халқ вакиллари кўлига тушмаган ва ёпик эшиклар ортида ўтказилган суд жараёни материаллари, харита ва чизмаларни ўрганиб китобига илова қилади. Рус журналистларидан А.Сальков, Н.Ситняковский, А.Романович каби кўпгина қаламкашларнинг шовинистик чиқишларини, рус матбуоти ва архив материалларини пухта ўрганади. Ҳозир китобда келтирилган айрим ҳужжатларни архивлардан топиб бўлмайди. Муаллиф шундай ёзади: “Бундан яримгина аср муқаддам Русиянинг қаҳрлик истибдоди ва чор ҳукуматининг панжайи зулмига ўтуб, ўшандан бери улар кўзларимизни очирмай, ҳама вақт бошимизга муштлаб келди. Ҳаммани саводсизлик балосига мубтало қилиб, қора кунларда асорат занжири билан кўл-оёқларимизни чирмаб олмоқ фикрида золим тўралари ва хоин губернаторларини тепамизга бир соҳиб ихтиёр ва қаҳрамон қотил кўрсатиб идора қилиб келди. Ўз истибдоди сармоясини қувватлантирмоқ учун ҳам биз, Туркистон халқини доимо асиру залил ва қул қилиб, ишлатиб келмак мақсади билан кўзимизнинг очилишига қарши турди”.

Китобни 1927 йилда ўндан ортиқ оригинал ва кўчирма расмлар, тархлар билан безаб, кичик кириш сўз билан Тошкент-Самарқандда чоп этиради. Муаллиф воқеанинг жонли гувоҳи. Дор атрофидаги ҳодисаларни ўз кўзи билан кўрган ва тасвир этган. Воқеага чуқур таассуф ва ғамгинлик ҳамда андак танқидий ёндошган. Собиқ совет ҳокимияти Туркистон халқининг миллий озодлик ва эрк учун кураши ва унинг намояндалари фаолиятини салбий баҳолай бошлаган бир даврда Фозилбек Отабекнинг тарихий ҳодисага ҳолисона баҳо бера олгани ва китоб ҳолида нашр этиргани эътиборга лойиқ ва тарихий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Ушбу асар мустақиллик шарофати билан (С.Аҳмад, У.Долимов, Ш.Ризаев томонидан)

кайта нашр қилинди ва Муҳаммадали халфа Собир ўғлининг терма байтлари тарих фанлари доктори Махмуд Хасаний қалами билан табдил этилиб, китобга илова қилинди.

Юқорида айтилганидек, Фозилбек фотография билан ҳам шуғулланган ва ўзининг кичик студиясига эга бўлган. У Остроумовга отасининг мактуби билан бирга ўзи, отаси ва тўра бирга тушган суратни ҳам қўшиб жўнатган. Суратнинг орқа томонига ўша давр одатига хос тарзда босма ҳарфда “Фотография Ф.Атабекова. 1904 г”, деб ёзилган. Бинобарин, қўлимиздаги суврат Н.Остроумов уларнинг ҳовлисида 1903 йилда қисқа муддат бўлиб, шошилиб келиб-кетган пайтда олинган. Остроумовнинг ўзи таъзияномада “ўтган йилларда” сўзини ишлатганига қараганда, Андижонда 1903 йил, тахминан август ойида бўлган. (Суратда Н.Остроумов (студла ўтирган холида), унинг орқасида Ф.Отабек ва отаси Қози Отабек мухрланган).

Остроумов ушбу хатни эҳтиётлаб сақлаган, (унга жавоб ёзганми, бунини аниқлай олмадик. Хат нусхаси сақланмаган) аммо конверт йўқолган. Сувратни архивга олиш жараёнида ёки кейин, унинг кўпгина жойларига мовий ва зангори сиёҳ сачраган. Шунингдек, ота-боланинг мактублари ва суврат бошқа-бошқа йиғма жилдлардан ўрин олган.

Қози Муҳаммад Отабек шаҳид Убайдуллабек ўғли ва фарзанди Фозилбекнинг илк бор эълон қилинаётган мактублари фақат тарихий жиҳатдан эмас, балки миллий зиёлиларимиз ҳамда маданиятимиз тарихини, ўзбек ва рус зиёлиларининг ўзаро алоқаларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Илм-маърифат миллат танламаслигини ва турли ақидалардан устун туришини кўрсатувчи далил, деб ўйлаймиз.

МАКТУБЛАР

ФАЗИЛАТЛУ БАЛАНД ДАРАЖАЛИК “ТУРКИСТОН ВИЛОЯТИНИНГ ГАЗЕТИ” МУАЛЛИФИ ЖАНОБ ОСТРОУМОВ ТЎРА ХИЗМАТЛАРИҒА ДУОГЎЙЛАРИ АНДИЖОН ШАҲРИНИНГ ҚОЗИСИ ҲОЖИ МУҲАММАД ОТАБЕКДИН

Зиёда арз ва ихлос адосидин сўнгра маъруз ул ким сиз баланд даража-лукизни кулбамизга қадам муборакинғизни етгонига бениҳоят масррума мақхур ўлдим, аммо бироз кунни хидматларида бўла олмагоним тўғрисида зиёда афсус қиламан. Чунки истеъжол бирлан жўнаб кеттилар. Келгонларини билмай қолубдурман. Сухбатларидин кўпроқ мустафид бўлмоқ орзусида эрдим. Умид қиламан ким, соир муҳаррир дуогўйлари қаторида хотирларин фаромуш қилмасалар экон деб, аммо Андижон тарихини ҳар ердин сўроглаб ва тафтиш айлаб тофолмадим. Яна ҳам сўраб кўраман, агар тофолмасам, ўз фаҳмим етгонча бироз мухтасар тасвид қилуб юборуб хидматларига манзур қиламан. Истеъжол тариқасида айтқон фотографларидан 2 дона юборилди. Камина роқим маҳжурдин Олимхўжа эшон ҳақларига даъвог вафиро мувассул ўлгай. Муҳлисиди қадимий ва дуогўй самимийлари

**Қози Муҳаммад Отабек, 10 сунбула, 1904 йил.
Муҳр: Ҳожи ҳофиз Муҳаммад Отабек
ибни Убайдуллабек қози шаҳри Андижон**

“ТУРКИСТОН ВИЛОЯТИНИНГ ГАЗЕТИ” БОШ СОҲИБ ИМТИЁЗИДАН ОСТРОУМОВ ТЎРА ХИДМАТЛАРИҒА

1905 йил 15 август

Маълум қиламан ким, 1903 йилинда Андижон шаҳрига шарифи қудум қилиб, ҳам бизларни ҳовлиларимизга гузарлари сабаблун жаноб падарибузрукворим бирлан мусоҳиб бўлуб, ул жанобни фазлу камолатларидин хабар топуб, шул тариқада афсус қилиб, айтиб эдингиз ким, “Туркистон вилоятининг ҳеч бир муфассал тарихи йўқ-ки, агар ман муҳибби билсам эрдим, бир умр саъй кўзи бирлон қарор эдим, деб ва бу жумладин илтимос қилиб айдингиз ким, сиз агар таҳрир қалами бирла саъй қилсангиз, Туркистон халқига ёдовар тарих қолдирсангиз керак”, деб.

Бас, жаноб падарибузрукворим сиз жанобни илтимосингиз идорасидин сизни номингиз билан “Муфассал тарихи Туркистон” ном бир китоб таҳририга сабаб дар рўзи жистижў қилур эдилар. Хануз тамом 185 саҳифага етконда Худойи таолийнинг карами бирла бошимизга не тамаълу балолар ёғилиб басе кулфатларга қолиб, жаноб падарибузрукворимиздин маҳрум қолдик. Ва филжумла ороми хоса бўлгонимиздан сўнгра

“Таворихи Туркистон”дек муфид китоб нотамам қолғонига афсус қилиб, китоб қадийматини жамъ айлаб, чунончи, “Бобирнома”, “Равзат ус-сафо” ва русиё тарих китобларин топиб, ниҳоят саъйни ҳадди балуг бирла эътимомига еткурдим, 312 саҳифадин мураккаб бир китоб бўлди. Ва бир мартаба кўздин кечургон ўзум, бешак. 899 нчи йилдан 1288 нчи йилгача ўтгон воқеотлар, чунончи, бўлуб ўтмиш хонлар, муддати салтанат, элчили(к), каломи хавойинин ва пирлар, шуаролар, шеърлар, улуг тарихлар, бинолар, газал ва нисфи эҳсону мурувват, ширин абёт ва мадҳу санам, тариқи бинойи Хуқанд, мадраса ва масоҷидлар, муҳри Заҳриддин Бобирдин тортуб, то полковник Смирновни ва генерал губернатор Кауфманни охир умрига маълум бўладур.

Ҳеч мумкин эмас ким, жаҳонда бунинг назрида яна бир китоб бўлғай ва эътимомига қилгон жистижўйим сиз жанобга кўрганларидан сўнгра маълум бўлса керак деб ва ҳам яхши қозоғга таҳрир айлаб, ҳалли иқнон бирла ёзилиб муқовва қилдируб қўйдум. Марҳамат қилиб олтурмоқни хоҳлатсалар ненавъ бирла хабар қилсалар, амрингизни бажо келтурсам керак ва сиз жанобдан умид шулки, ўз матбаангизда хуруфот бирлан оро беруб, ўзингиздан ёдвор қолдируб “Муфассал таворихи Туркистон”ни машҳури жаҳон қилсангиз экон деб.

Ва мундин бошқа тўрт адад китоби беназир вужудга келтурдим: 1 нчи “Илми фотограф” ким, 253 саҳифадин мураккаб, мусаввар; 2 нчи “Илми ҳисоб”и фаройиз тариқи, 381 саҳифадан мураккаб, “Сборник задач”дин айна таржима; 3 нчи, ҳикоя – “Эдинсун”, мусаввар, қўл бирлан қилдим. 152 саҳифадан мураккаб; 4 нчи, ҳикоёт гайр матбуз мунтаҳаб таржима, 147 саҳифадин мураккаб, мусаввар, ҳар тўрти ҳам беназир китоблардур. 1903 нчи (йилда – С.А.) генерал остафной Смирнов тўра кўриб, манзур айлаб, ҳаёт губернаторга кўрсатуб, подшоҳлик матбаада бостируб машҳури жаҳон қиламиз деб турган ҳолда губернатор Арендоренко Фарғонадан кетиб қолиб, ўзимда қолгон эрди. Ва ушбу замонда мусаввар “Тарихи умм” ном бир китоб таҳрирге жистижўйим бордур. Ман қарийб эътимомига еткурсам керак. Албатта, бул китоб ҳам сиз жанобни номингизга таъйин қилинса керак деб.

**Ва ҳар ҳолда амрингизга мунтазирман.
Муҳаммад Фозил бин Қози Муҳаммад Отабек шаҳид.
Андижон.
Адрес ушбудур: “Г.Андижан, Фер. обл. насл.нар.
судьи Атабека
Фотограф любитель Фазилбека Атабекова”.**

ҲУҒЛАР ҲАҚИДА

Абдулла УЛУҒОВ

1960 йилда туғилган. 1983 йилда Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. “Қиссачилигимиз қирралари”, “Инсон ибратга интилади”, “Асл асарлар сеҳри”, “Ватан – ватан”, “Қалб қандили” каби китоблари, “Адабиётишуносликка кириши”, “Туркий халқлар адабиёти” сингари ўқув қўлланмалари нашр этилган. Айни пайтда, Ўзбекистон Миллий университети доценти.

ЗАМОН ВА МАКОН МУСАВВИРИ

Абдулла Қодирий ижоди ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутати. Бу улуғ адиб асарларисиз ўзбек адабиётини тасаввур қилиб бўлмайди. Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” асари билан ўзбек адабиётида роман жанрига асос солган бўлса, унинг “Меҳробдан чаён” асари миллий адабиётдаги иккинчи романдир. Абдулла Қодирийнинг бошқа асарлари ҳам ўзига хос бўлиб, улар кўп жихатдан ўзбек адабиётидаги янгиликдир. Хусусан, “Қалвак махзумнинг хотира дафтарида”, “Тошпўлат тажанг нима дейди?” каби ҳажвий-юмористик асарлари, “Улоқда”, “Жинлар базми” сингари ҳикоялари, кўплаб публицистик мақолалари шундай дейишга асос беради. Биз таҳлилга тортмоқчи бўлган “Ўткан кунлар” романида тарихий ҳақиқат жонли ҳаётий воқеалар асосида гавдалантирилган. Воқеалар кечаётган замон ва макон манзараси худди уста мусаввир чизган картинадаги каби аниқ чизиб кўрсатилган. Абдулла Қодирий романларидан замон ва макон тасвири чиқариб ташланса, улар худди шарбати сиқиб олинган анорга ўхшаб қолади. Анорнинг эса савлати эмас, шарбати фойдали. Афсуски, айрим ўқувчилар “Ўткан кунлар”даги макон ва замон тасвирига унчалик эътибор беришмайди. Аслида, адибнинг санъаткорона маҳорати, асарнинг ўзига хос жозибаси худди шу ўринларда кўринади.

Маълумки, “замон” деганда йил, ой, кун, тун кабилар, “макон” деганда эса уй-жой, кўча, қаср, сарой сингари жойлар назарда тутилади. Абдулла Қодирийнинг ушбу романларида тарихий воқеликни гавдалантирувчи карвонсарой, хужра, ўрда, сарой, ҳовли, тураржойлар тасвири муайян ўрин тутати.

Абдулла Қодирийнинг ўзи романдаги даврни “тарихимизнинг энг кир, қора кунлари”, деб атайди ва романларида “хон замонлари” манзарасини чизиб кўрсатади. Шу мақсадда “1264 хижрия, далв ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири, куёш ботган, теваракдан шом азони эшитилди... Дарвозаси шарқ-жанубга қаратиб қурилган бу донгдор саройни Тошкент, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эгаллаганлар, саройдаги бир-икки хужрани истисно қилиш билан бошқалари мусофирлар ила тўла”, деб замон ва маконни аниқ маълум қилиш билан бошлайди. “Ўткан кунлар” романи-

да турли тоифадаги кишилар: хон, бек, қози, кўрбоши, ҳунарманд косиб, қоровул, миршаб, мактабдор муаллим, хон саройи мирзалари, зўравонликни касб қилиб олган бетайинлар (Содик, Мутал), давлатманд кишилар, аёллар, болаларнинг ўзига хос образлари гавдалантирилиб, қарвонсарой, ўрда, сарой, ҳовли, мактаб, қабристон, кўча каби жой-манзилларнинг кўриниши берилди. Китобхон романи мутолаа қилаётганида қахрамонлар қандай пайтда қанақа жойда турганини гўё кўриб тургандай бўлади. Адабиётшунос Баходир Каримов “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларида ўрда ва кўрғон кўриниши батафсил тасвирлаб берилганини таъкидлайди. (Карим Б. Қодирий кўрғонлари. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2006 йил 7 апрель.) Романда дастлаб қарвонсарой ва ундага ҳужралар умумий тарзда тавсифланади. Қумуш истиқомат қиладиган хонадон эса “...унча мақтанарли бўлмаса ҳам, замонасининг олдинги биноларидан ҳисобланган бир айвон билан бир уйга кўз тушади. Саҳн ва бино киши зотидан бўш, шунинг учун бу ҳовли оиланинг ташқариги қисми – меҳмонхона эканлиги англашилур. Саҳннинг тун ва кун ботар жиҳатлари кичкина ҳужралар билан ўралган ва бу ҳужраларнинг барчаси эшиклари ёпиқ ва қулфланган ҳолда бўлиб, моллар билан бандлиги ва уй эгасининг давлатли киши эканлиги билинур”, деб тасвирланади. (Қодирий А. Ўткан кунлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 28-бет.) Адиб Мирзакарим қутидорнинг бой-бадавлат киши эканини унинг уй-жойини кўрсатиш орқали билдиради.

“Ўткан кунлар” романи асосий қахрамонлари Отабек ва Қумуш бир-бирларига илк бор ариқ бўйида дуч келишади. Пойафзал бозори бурчагидаги дарвозадан ичкаридаги бу жой романда “сирли ариқ бўйи”, деб таърифланади. Отабек ва Қумушнинг сирли ариқ бўйидаги бу тасодифий учрашуви роман сюжетидаги воқеалар “занжир”ида зарур ҳалқага айланади. Романдаги мураккаб воқеалар тизимини ана шу ҳалқасиз тасаввур қилиб бўлмайди. Қумушнинг ариқ бўйидаги ҳолатлари, кечинмалари : “Қумуш-биби ариқ бўйидаги бир ўринни кўзлади-да, сакраб нариги юзига ўтди ва чўнқайди. Унинг кўзлари мулоимгина сув устига оғдилар, ариқнинг мусаффо тиник суви ёввошгина оқиб келар, Қумушбибининг қаршисига етганда, гўёки унга таъзим учун секингина бир чарх уриб кўяр, ўз устида ўтирган соҳиранинг сеҳрига мусаҳҳар бўлган каби тағин бир каттароқ доирада айлангач, оҳистагина кўприк остига оқиб кетар эди” тарзида шеърятга хос таъсирчан ташбеҳлар воситасида тасвирланади. (Ўша манба, 32-бет.) Романда бу каби ўринлар талайгина бўлиб, улар кишида кўтаринки кайфият, ажиб ҳиссиётлар уйғотади. Асарнинг ўзига хос тили, адибнинг сўз санъаткори сифатидаги маҳорати ушбу ўринларда, айниқса, ёрқин намоён бўлади.

Романда никоҳ тўйи жараёнидаги Отабек билан Қумушнинг учрашуви ҳам романтик услубда тасвирланади. Асарнинг айна саҳифалари ўзбек тўйлари, халқимизнинг урф-удумлари тўғрисида муайян тасаввур беради. Асарда тарихий давр руҳи аниқ акс эттирилади. Жумладан, “Куёв келар эди: икки томонни сириб олган хотин-қизлар ўртасидан Отабек келар эди. Унинг кетидан Офтобойимнинг эгачиси исириқ тутатар эди. Хотинлар қўлларида шам билан бунга қарар ва кузатиб қолар эдилар, куёв уйнинг ёнига етти. Унинг юзи уятдан жуда қизарган, қочғали жой тополмас эди. Шу кезде унинг эшиги очилди-да, янга томонидан қаршиланди”, дейилади. (Ўша манба, 61-бет.) Бу – ўша пайтларда худди ҳозиргидай тўйларда эркак ва аёллар бир жойда ўтиришмагани, электр чироғи бўлмаганини билдиради.

Маълумки, авваллари юртимизда ҳовлилар ичкари ва ташқари қисмга ажратиб қурилган. Ҳовли ичкаридаги уйлар оила аъзоларига, ташқари

қисмидагилар эса хонадонга келадиган чет кишиларга мўлжалланган. “Ўткан кунлар” романида воқеалар кечадиган жойларни кўрсатишда шунга эътибор қилинган. Жумладан, тўй саҳналари қаламга олинганда, албатта, ҳовлининг ичкараси ва ташқариси алоҳида таъкидланган. Романнинг “Тўй, қизлар мажлиси” боби: “Қутидорнинг ташқарисига эр меҳмонлар, ичкарасига хотин меҳмонлар тўлганлар”, деб бошланган ва ташқарида қандай ҳаракатлар кечаётгани, ичкарида нималар бўлаётгани: “Ташқарида бир кўша созандалар дотор, танбур, ғижжак, рубоб, най ва амсоли созлар билан дунёга жон суви сепиб, шаҳарнинг машҳур ҳофизлари ашула айтадилар. Тўй жуда рухли... Ичкарида хотинлар мажлиси: оналарча айтганда, улар қум-тупрокдек кўп, бироқ мажлиснинг боришида тартиб йўқ, ҳовли юзи ва уйлар хотинлар билан тўлган, қайси ҳовли юзида бир товоқ ошни еб ўтиради, ким йиғлаган боласини овутиш билан овора, биров ёр-ёр ўқиб, тагин биттасининг қувончи ичига сиғмай хахолаб дунёни бузади, хуллас, бағ-буғ етти қат кўкдан ошадил...” тарзида баён этилган. (Ўша манба, 52-бет.) Бу – асарда воқелик аниқ акс этирилгани, миллий турмуш манзаралари тарихий ҳақиқатга уйғун тарзда гавлалантирилганидан далолат беради. Асарда дастлаб ўрданинг дарвоза қисми, кейин ичкари томони худди фотокамерада суратга олингандек чизиб берилади. Адиб улардаги ҳар бир унсурга алоҳида эътибор қаратиб, яхлит таъсирчан манзара яратади. Масалан, ўрданинг ичкарасини: “Ўрданинг кўпроқ қисми дарвоза томонидан қолдириб, жанубга тортилган хатти мустақим бир девор билан бўлинган эди. Нариги томон ўрданинг ичкари қисмини ташкил этиб, унда бек-ҳоким оила аъзоси турар эди. Ўрданинг ташқари қисмининг уч тарафи биносиз, фақат кўрғон деворларининг зиналари эди”, деб кўрсатади. (Ўша манба, 69-бет.)

Абдулла Қодирий ўрда, кўрғон каби манзил-маконларни худди суратини чизгандек кўрсатиш баробарида, воқеалар кечаётган замонни ҳам аниқ таърифлайди. Бунинг учун у кўпроқ халқона таърифлардан фойдаланади. Масалан: “Қиш кунлари бир тутам, “ҳа дегунча” кеч бўлади. Бугун ҳам “ҳа дегунча”га қолмай кеч бўлган”, дейди. (Ўша манба, 32-бет.) Ёки Тошкент қамали тасвирланган жойларини олайлик. “Ўткан кунлар” романининг бу каби ўринлари Қўқон лашқари томонидан Тошкентнинг қамал қилиниши билан боғлиқ тарихий воқелик тўғрисида, Қорасарой, Тахтапул, Лабзак, Қашқар мавзеларининг ўша пайтдаги ҳолати ҳақида аниқ тасаввур уйғотади.

Тарихий манба, солномаларнинг ҳеч бирида ўрда, саройлар “Ўткан кунлар” романидаги сингари тасвирланмаган. Абдулла Қодирий уларнинг кўринишини ўқувчи аниқ тасаввур қиладиган даражада чизиб кўрсатган. Айни ўринлар муаллифнинг асарни ёзиш жараёнида ўқувчиларини бир зум ҳам унутмагани, у доимо китобхонларини ўйлаганини билдиради. Ижодкорнинг кўз ўнгида ҳамшиша китобхони турса, у ёзаётган ҳар бир жумласи, қаламга олаётган воқеалари бошқаларга ҳам осонгина тушунарли бўлиши учун интилади. “Ўткан кунлар” муаллифи жойларнинг оралиғини аниқ ўлчов билан маълум қилиш билан кифояланмасдан, Марғилон ва Қўқондаги ўрдаларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини ҳам батафсил таърифлайди.

Бадий замон ва макон асарнинг барча унсурларини қамраб олади. Жумладан, қаҳрамонларнинг кайфият-кечинмаларини бадий замон ва макон тасвирисиз кўрсатиб бўлмайди. “Ўткан кунлар” романида ҳам қаҳрамонлар ҳолати бевосита замон ва макон тасвири асосида гавдалантирилади. Қумуш Ҳомиднинг Отабек номидан ёзган сохта талоқ хатини ўқиб, ҳушидан кетиб йиқилади. Мирзакарим қутидор бу воқеадан қандай таъсирлангани: “Вақт хуфтонга яқинлашган эди. Қизининг ҳалиги жавоби билан сабрсизликка туш-

ган кутидор кўлига шам олиб, ташқарига чиқди ва ердан хатни олди. Қизини бунчалик фалокатга солган хатни олган еридан кўзғалмаёк ўқиб чиқди. Хат ҳақиқатан жонсиз эди. Кутидорнинг ҳам оз қолдики, хуши бошидан учсин...”, деб тасвирланади. (Ўша манба, 174-бет.) Хуфтон – кундузги ёруғлик батамом барҳам топиб, борлиққа тун қоронғилиги ўз хумини ўтказаётган палла. Бундай пайтда атрофни аллақандай сирли мавҳумлик чулғаб олади. Одам ўзини оғир, нохуш сезади. Салгина нарса ҳам унга қаттиқ таъсир қилади. Абдулла Қодирий Мирзакарим кутидорнинг аҳволини кўрсатишда табиат билан инсон кайфияти, ҳолатидаги ана шу боғланишдан келиб чиқади. Мирзакарим кутидор ушбу хатни тун қоронғилиги бостириб келаётган пайтда эмас, тонгда ёки куёш чарақлаб турган туш пайтида ўқиб кўрганида хатда ёзилганлар тўғрисида, эҳтимол, бошқача мулоҳаза юритарди... Адиб сюжетдаги драматизмни кучайтириш мақсадида атайлаб хуфтон вақтини танлайди.

Адиб Отабекнинг қувланиши воқеасини ҳам вақт билан боғлаб кўрсатади. Отабек Мирзакарим кутидорнинг уйига эрталаб ёки туш пайтида эмас, шом азони эшитилаётган кечки пайтда келади. Бу пайтда борлиқ қоронғуликка чўмганидан атрофдаги нарсалар ғира-шира кўринади. Мирзакарим кутидор Отабекнинг соғинч тўла кулиб турган чехрасини аниқ кўролмагани туфайли дағал муомала қилиб, уни ҳайдаб юборади. Агар кундузи бўлганида, Мирзакарим кутидор “отини кўчанинг ўртасида қолдириб юрган куёвининг кўришмак учун узатилган кўлини бўш ҳавода қолдирмас, титроқ ва ҳаяжонли бир товуш билан: “Уятсизга менинг уйимда ўрин йўқ, уятсиз билан сўзлашишга ҳам тоқатим йўқ... Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!” – дёлмас эди. (Ўша манба, 187-бет.) Чунки одамнинг юзи ҳамиша иссиқ. Мирзакарим кутидор сингари турмушнинг паст-баландини кўп кўрган кишилар, айниқса, биров билан юзма-юз бўлганида буни жуда яхши ҳис қилишади.

“Ўткан кунлар” романининг “Ҳасаналининг хийласи” бобида Отабек ва Кумушнинг икки йиллик айрилиқдан кейинги учрашуви қаламга олинади. Бу учрашув Ҳасаналининг уйида кечади. Асарда бу уй тўғрисида: “Тозагина йиғиштирилиб, ўрта ҳоллик кишиларнинг уйидек асбоб-жихозлар билан зийнатланган эди. Деворлар ганчланган, шиплар сирланган, оёқ ости алвон гуллик кийиз билан тўшалган ва тахмонга кирпўш кўрпалар осилган эди”, дейилади. (Ўша манба, 329-бет.) Кейин “тахмонга осилган кирпўш ўз-ўзидан қимирлагандек бўлгани” таъкидланади ва унинг орқасида Кумушнинг тургани маълум қилинади. “Ўткан кунлар”нинг бу каби ўринлари адибнинг воқеаларга сирли тус бериш маҳоратини намойиш этиш баробарида, қахрамонларнинг характерини ҳам очиб беради. Ҳасаналининг уйи тасвири ҳам шундай дейиш учун асос бўла олади. Биринчидан, у Ҳасаналининг озода-покиза табиатини, у Юсуфбек хожи хонадонидагилар учун қул эмас, кадрдон кишига айланганини билдиради. Иккинчидан, Юсуфбек хожи хонадонидагиларнинг диёнатли кишилар эканлиги, улар Ҳасаналига қул эмас, шу оиланинг бир аъзоси деб қараб, унинг ўртаҳол кишилардек уй-рўзғор қилиб турмуш кечиришига имконият бергани тўғрисида тасаввур уйғотади.

Абдулла Қодирий қахрамонларининг кайфият, кечинмаларини қаламга олаётганида бамисоли руҳшуносга айланади. Жумладан, манзил-маконнинг қахрамонларига қандай таъсир кўрсатишига эътибор қаратади. Отабек ноҳақ қувланганидан кейин қайнотаси ҳовлиси олдидан ўтаётгандаги ҳолатини: “Узоқ тўхтаб турмай, собит ва кучли одимлар билан пойафзал растасига юрди. Гарчи бу кўча унинг юзига қизариб-оқариш ва бўзариб-сарғайиш туслари берар эди, ўша воқеадан сўнг, оналар таъбирича “илон чиққан” бу кўчага биринчи кириши, биринчи жасорати эди. Кўчанинг бурилишида яна бироз унинг одимлари секинлашса ҳам, лекин одимлашини қўймай боравер-

ди. Узоқдан кутидорнинг тилсимли дарвозаси кўришиб турар эди... Дарбоза ёнидаги машъум тол дарахти ҳам номуборак бир ишга гувоҳлик берган каби бўлар эди”, деб тасвирлайди. (Ўша манба, 222-бет) Ҳақиқатан, инсоннинг тасавури хотирасида ўрнашиб қолган замон ва макон таъсирида ҳаракатга келади. Чунки ҳар қандай воқеа инсон хотирасига муайян замон ва макон орқали “муҳрланиб” қолади. Киши ўша жойни кўрганида унинг онгостига тушиб кетган кечмиш воқеалари дафъатан хотира кўзгусига қалқиб чиқиб, кишининг кўз ўнгида намоён бўла бошлайди. Ўша пайтда одам ўтмишини айна ҳолати билан таққослаб, ўзига-ўзи савол бериб, ҳаётини тафтиш қилади. “Ўткан кунлар” қаҳрамони Отабек ҳам Мирзакарим кутидор ҳовлиси олдида борганида шундай ҳолатга тушади.

Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романини ёзаётганида замонавий ўзбек настри энди тетапоё бўлаётган эди. У пайтларда хорижий адабиётдан санокли асарлар таржима қилинган эди. Ўтган аср 20-йилларигача Европа адабиётидан бирор бир роман ўзбек тилига таржима қилинмаган эди. Лев Толстойнинг айрим кичик ҳикояларини мустасно қилганда, рус адибларининг ҳикоя, қисса, романлари ҳам ўзбекчалаштирилмаган эди. Ана шундай бир пайтда Абдулла Қодирий ҳаёт манзараси ҳаққоний акс эттирилган роман яратди. У “Ўткан кунлар” асарида ўзбек адабиётида биринчи бўлиб қаҳрамонлар турган замон ва макон манзарасини маҳорат билан тасвирлаб берди. Ушбу романдаги замон ва макон тасвирида воқеликдаги ҳар бир унсур ўз ўрнида кўринади. Ёркин рангларда чизилган бу унсурлар тасаввурда аниқ жонланади. У кўплаб тарихий романлар муаллифи, араб ёзувчиси Жўржи Зайдон (1861-1914) асарларидан таъсирланганини таъкидлайди. “Мени рўмон ёзишга ҳавасландирган Миср фузалосидан устоз Жўржи Зайдон”, дейди. Танқидчи Согги Ҳусайн “Ўткан кунлар” нинг анча жойи Жўржи Зайдоннинг “Армануса”, “Ўн еттинчи рамазон” рўмонлариға ўхшаб кетади”, деган. Лекин араб адибининг асарлари билан “Ўткан кунлар” романидаги замон ва макон тасвири таққосланса, Абдулла Қодирий қаҳрамонларининг ҳолат, кечинмаларини акс эттиришда юксак маҳоратини намойиш қилгани аён бўлади. “Ўткан кунлар”нинг: “Қуз кунларининг охири ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугалган, ер юзи ўзининг қишки сариқ кийимини кийган эди. Тўрт томонининг ўралганлиги соясида япроқларини тўкилишдан сақлаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам бу тунги қора совуққа чидолмай, елнинг озгина ҳаракати билан-да баргларини шитир-шитир узиб ташламоқда эдилар. Ҳаво очик бўлиб, қуёш тузуккина кўтарилган, аммо унинг ҳам бу кун унча таъсири йўқ, бу кунги қора совуқ қуёш кучинида кесган эди...” каби ўринлар шундан далолат беради. (Ўша манба, 213-бет.) Романда бундай таъсирчан саҳифалар талайгина бўлиб, уларда қаҳрамонлар ҳолати замон ва маконга уйғун тарзда тиниқ ташбеҳлар, нозик кузатишлар асосида ифодаланади.

“Ўткан кунлар”да муаллиф замон ва маконни тасвирлаш орқали тарихий воқеликни аслига монанд кўрсатиш, турмушни бадиий гавдалантиришга эришган. Ҳар қандай асарнинг қиммати эса унинг ҳаётни ҳаққоний кўрсатиши, одамларнинг таъсирчан образларини гавдалантириши билан белгиланади. Шунинг учун Ойбек “Абдулла Қодирийнинг ижод йўли” асарида: “Ўткан кунлар” романи тарихий сюжетга эга. Ҳақиқатан, асарда жуда кўп тарихий воқеалар, фактлар тасвир этилади. Ёзувчи тарихий фактларни кўпроқ киритиб, асарда тарихий турмушни эслаттиришга, тарихий манзарани таъмин қилишга ҳам муваффақ бўлади. Воқеаларни чиндан ҳам тарихий бир шароитда, тарихий картиналар доирасида инкишоф қилади. Воқеаларнинг давомида ёзувчи обстановкани шундай тасвирлайдики, чин-

дан ҳам бўёқлар турмушнинг тарихий хусусиятга эга эканини гавдалантиради”, деб таъкидлаган.

Маълумки, ҳар қандай асарнинг барча ўринлари эмас, балки воқеалар энг кескинлашган, тўқнашувлар шиддатли тус олган саҳифалари кишини ўзига оҳанрабодай тортади. Оқ қоғоз бағрига бу оҳанрабони жойлаштиришдан машаққатлироқ иш бўлмаса керак. Бунинг учун, аввало, воқеалар кечаётган замон ва макон манзарасини маҳорат билан чизиб кўрсатиш, қахрамонларнинг хатти-ҳаракати, турли кечинмаларини ўқувчи аниқ ҳис қиладиган даражада сўзлаб бериш лозим. Ўқувчи “Ўткан кунлар” романи қахрамони Отабекнинг рақиблари билан дуч келишини бутун вужуди билан ҳис қилади. Ёки Кумушнинг тушкун кайфияти, изтироб чеккан ҳолати кишини беихтиёр маҳзун қилиб кўяди. Чунки адиб асарнинг айни ўринларида ҳаётий ҳодисаларни ажойиб тарзда таъсирчан ифода этади. Қаламга олинаётган воқеалар худди шу пайтда бўлаётгандай туюлади. Ўқувчининг қалбида аллақандай безовталиқ юз беради. Унда илгари сезилмаган кечинмалар, ҳиссиётлар пайдо бўлади. Чунки саҳифаларда битилган сўзларда кишиларнинг мураккаб тақдири кўринади. “Ўткан кунлар”даги қахрамонлар руҳий ҳолати тасвирланган ўринлар ҳар кимда сирли ҳиссиётлар уйғотади. Сўзлар поэтик мазмун касб этганида шундай таъсир ўтказади. “Қаловини топса, қор ёнади” деганларидек, санъаткор қалбидан қувватланиб чиққан сўзлар ҳам ўзидан нур таратади. Одамлар эса сўзлар таратадиган турфа хил ёғдуларни, ундаги маънолар жилосини бутун вужуди билан ҳис қилишади. Уларнинг онги, қалби бошқа нарсалардан кўра сўзлардан кўпроқ таъсирланади. Чунки одамлар оламни сўзлар воситасида идрок этишади. Сўзларнинг оҳанг товланишларидан хилма-хил маъноларни англашади. Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларида чексиз ва абадий ҳаёт уммонидаги муайян замон ва маконни, ундаги одамларнинг тақдир-қисматини, қувонч ва изтиробларини кўрсатиш орқали сўз – илоҳий неъмат эканлигини, унинг мислсиз қудратини намоён этади. Шунинг учун улуғ адибнинг бу асарлари қанча замонлар ўтса-да, кишиларни мафтун этиб келади.

БУ БУСҲОИ САҲНИДА

Қурбон МУҲАММАДРИЗО

1938 йилда туғилган. Хоразм Давлат педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультетини тамомлаган. Адибнинг икки жилддан иборат “Сайланма”си, “Махтумқули” тарихий романи нашр қилинган. “Тўй”, “Қасам ва виждон”, “Айбдорлар” каби пьесалари Республика телевидениеси ва радиоси орқали намоёни этилган.

ИШҚ ҲАЖРИДА ДУРДОНА ШАМЪ

БЎЛМАҒАЙ

Гул юзингга мендин ўзга мен каби зор бўлмагай,
Кўзларингга кўзларимдин ўзга хуммор бўлмагай.

Дилбарим, гулгун юзингни тенгладимми гулга мен,
Роҳати васлингдин ортиқ балки гулзор бўлмагай.

Бошласам бахт боғига ушлаб қўлингдин ёнма-ён,
Ўртамизда ўзга бир дил ишқи девор бўлмагай.

Дилгинангни бевафолиқ шевасидин қил йироқ,
Ажралиб сендин, кўзимга кенг жаҳон тор бўлмагай.

Гулюзим, рашқу хусумат қилмагай қалбларни муз,
Ўртада изво ташувчи балки агёр бўлмагай.

Учрашиб қолганда кўзлар, кўз юмиб ўтсанг магар,
Ҳеч киши мендек на соғу ҳамки бемор бўлмагай.

Истаги Қурбоннинг, ишқи кезмагай ҳеч дарбадар,
Ўзгага сен дил бериб, бу ташна қалб хор бўлмагай.

МЕНДАН ҚОЧИБ

*Кўргизиб худройлиғ, ёр кетдику мендан қочиб,
Эргашиб, воҳ, соясига кетди жон тандан қочиб.*

*Энди жоним ўзига жононни ром қилмас эса,
Кетмогим афзал эмасму жону жонондан қочиб?*

*Йўл тўсиб жоним изимдадир чекдим афгон ва дер:
“Афсус, одам ҳам кетарми шаққаристондан қочиб?”*

*Бир умр дийдорига мафтунлигинг етмасмиди,
Топгайсен бахтни бу янглиғ қайда, сен ондан қочиб?*

*Сенчи, ушиоқлар амри Қайсни кўр, Фарҳодни кўр,
Ёрга етмоқлик доғи бўлгонми ҳижрондан қочиб?*

*Англагил, малҳамдурур азоби ёр дил дардига,
Сен – ошиқ, сабр эту кетма роҳатижондан қочиб.*

*Воҳки, Қурбон, кетмогинг мумкин, вале, жондан кечиб,
Лек, бошни қайга урарсан офатижондан қочиб?*

МАШРАБ ҒАЗАЛИГА МУҲАММАС

*Тинглангиз сўзим, бўлиб чин севгига иқрор сиз,
Қай ошиқ айлар бардои кўзлари хумморсиз,
Сайрамас танбур, ахир, булбул бўлиб, гар ёрсиз,
Мен нечук юргум бу гурбатхонада дилдорсиз,
Умр эрмасдур ошиқинг бир лаҳза бўлса ёрсиз.*

*Сувсиз ул жилга қақраб қолгуси, тоққа қаранг,
Офтобсиз бўлмагай ул боғи фирдавс лоларанг,
Иштиёқи бўлмагон одами гўё гунг-гаранг,
Меҳнату роҳатга ҳў қилган кишилардин сўранг,
Ҳам илме сийнага жо бўлмади такрорсиз.*

*Бир тасодиф бирла тош кўнгилга дилни боғладим,
Ишқдин қалбим қатига меҳригийёҳ жойладим,
Бошима ёғди жафо, лек ондин “вой-вой”ладим,
Дарбадар бўлдим жаҳонни кўп томоша айладим,
Ҳеч гулни кўрмадим оламда бўлгай хорсиз.*

*Севдиму билмай, дўстлар, энди қолдим не куна,
Ишқ келиб ўз ханжарини босди, найлай, кўксима,
Қайгуриб бул ҳолатимга, ошнолар дер, ўксима,
Кўнгил олдиргон кишилардин саволтим муна,
Деди ҳар ким кўнгил олди, ул эмас озорсиз.*

*Ишқ ўти тағи оловланди десам, бир кун ўтар,
Кун сори гирдоби оташ бор вужудимни қучар,
Оҳ, Оллоҳ, қалбдаги бул муддаони ким ечар,
Кимёни толиби бўлган киши жондан кечар,
Ҳеч ганже кўрмадим оламда бўлгай морсиз.*

*Богима келмасмикин меҳрин сочиб ул гул, десам,
Ҳажр ўтига бор ниҳоя, йиғлама булбул, десам,
Зор этиб қўймас сени ул сочлари сунбул, десам,
Учрамай кетди ўшал маҳвашга рози дил, десам,
Топмадим дилдорими ёлғуз даме азёрсиз.*

*Ёр азобига сабр-бардош бергувчи тош сар қани,
Меҳрингга меҳри билан берган жавоб дилдор қани,
Бир кунӣ ўлдирғуси бул жаврлар, Қурбон сани,
Маширабо, вақти надоматдур, биродарлар қани,
Истиқомат қилма дунёда пари рухсорсиз.*

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ ҒАЗАЛИГА МУҲАММАС

*Ашк эмас ул тўккани ишқ ҳажрида дурдона шамъ,
Бўлмади ҳушёр даме, ким бор ҳаёт мастона шамъ,
Ўт олиб оқмишки ерга бағри дона-дона шамъ,
Бўлмаса гар бир парининг ишқида девона шамъ,
Нега ҳар тун ўртанур то субҳ ёна-ёна шамъ?*

*Кимга айтсин дардин, излаб топмаса сирдошини,
Лол туриб, ёнган тили бирла ялар кўзёшини,
Оғалар, фаҳм айлангизким, сиз онинг бардошини,
Баски, ишқ ичра эрур собитқадамким, бошини –
Кессалар ҳар неча тебранмай турар мардона шамъ.*

*Минг хаёллар бирла бедор ахтарурмен кулбасин,
Гўйё маъшуқ бўлиб мох, айланар ер теграсин,
Аммо ул сангдил назар илмас ёниқ бул телбасин,
Кўрса ҳар маҳфил аро кўнглим жамоли шуъласин,
Айланур парвоз этиб кўрган каби парвона шамъ.*

*Аҳли ишққа яхшиликни ихтиёр этмоқ учун,
Биз каби мастонани бир бор хумор этмоқ учун,
Ҳизматин айлаб кўнглини бахтиёр этмоқ учун,
Келса гар мажлисга, бошига нисор этмоқ учун,
Оқизур ҳар тун дури ашқини дона-дона шамъ.*

*Майли, ёнсин жисмим ўтқа, майли, ишқ зор айласин,
Майли, аҳбоб айласин ор, майли, азёр сўйласин,
Майли, Қурбон бу жаҳонни этсин инкор, кўрмасин,
Равшани этмас машъали хуришид Комил кулбасин,
Топмаса гар оразингдин бу қаро вайрона шамъ.*

Хоразм

МАТНАЛАРНИ ВАРАҚДАГАНДА

Имонгози НУРАҲМАД ўғли

*Л.Н.Гумилёв номидаги Евроосиё Миллий университети
Ўтрор кутубхонаси илмий маркази катта илмий ходими*

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИНИНГ ИЛДИЗЛАРИ

Туркий халқлар учун умумий бўлган адабиётимизни сак (соқ)лар давридан бошлашимиз тахминларга асосланган фаразий гаплар эмас, аксинча, аниқ далиллар билан исботланган ҳақиқат бўлса, бу даврдан қолган меросни ўрганиш, тадқиқ қилиш – замон талаби, бизнинг муқаддас бурчимиз ҳамдир. Адабиётимиз тарихини қайси даврдан бошлаш, қандай тарихий тараққиёт даврларига бўлиб ўрганиш адабиёт тарихидаги асосий омиллардан бўлибгина қолмай, биз учун миллат сифатида тарихимизни ўрганишимизда ҳам ўта муҳим аҳамиятга эга. Сабаби, бундай тадқиқотлар бизнинг миллий менталитетимизнинг шаклланиши ва халқ сифатидаги теран илдизларимиз қайларга бориб туташажагини ҳам ёритиб беради. Бинобарин, биз адабиётимиз тарихини тўғри ёрита олмасак, заифлашиб кетган миллий хотирамизни ҳам асл ҳолига келтира олмаймиз, миллий-маданий тараққиёт дастуримизни ҳам замонга мос равишда ривожлантира олмаймиз.

Адабиётимиз тарихининг тўғри ёритилиши – туркий халқлар бирлигига асос бўладиган, бизни руҳий-маънавий муштараклик сари бошлайдиган йўлдаги дастлабки асосий қадамдир. Туркий халқлар учун умумий бўлган адабиётимизнинг дастлабки давр тарихини биз Турк хоқонлиги давридан бошлаймиз. Шўролар ҳокимияти бошимизда зуғум ўтказиб турган бир пайтда, туркий халқлар учун умумий бўлган адабиётнинг мавжуд бўлганлигини айтиш, уларнинг тарихан-маънан муштарак халқлар эканлигидан сўз очиш, умуман мумкин эмас эди, бундай фикр дарҳол улкан қаршилиқка учрарди. Шунга қарамай, бундай нуқтаи назар собиқ иттифок миқёсидаги адабиётшунослик илмида 50-йилларда ниш ура бошлаб, 60-йилларда шаклланиб бўлган эди. Бу фикрни ёқлаб, туркий халқларнинг барчаси учун умумий бўлган адабиёт тарихини Турк хоқонлиги давридан бошлаш тўғри бўлишини илмий жиҳатдан асослаган Б.Кенжебоев, М.Авезов, Н.Маллаевларнинг нуқтаи назарлари, уларнинг асарлари, шу-

нингдек, эски турк девор битикларини илк бор козоқ тилига ўгириб, бу ёзувларнинг адабиёт тарихидаги ўрнини, аҳамиятини ёритиб берган олим М.Жўлдосбековнинг асарлари ҳали-ҳануз қимматини сақлаб келмоқда. Шу ўринда Х.Суюнчалиев, А.Ўспанўғли, А.Қировбоева сингари олимларнинг қадимги адабиёт борасидаги изланишлари козоқ адабиётшунослиги илмининг тараққий топишида сезиларли таъсир кўрсатганлигини айтиб ўтиш керак.

Қадимги турк девор (таш, йўл) битиклари билан танишганимизда, Турк хоқонлиги давридан қолган адабий мерос намуналари – ўша даврлардаёқ гуркираб ривожланган адабиёт намуналари эканлигини сезамиз. Тош битикларга битилган, сулолалар ҳақидаги роман дейишга арзигулик ёзма мерослар қолдирган даврнинг улкан маданиятини ана шундай ноёб сўзлар билан ардоқласак, арзийди.

Бир халқнинг адабиёти ўша халққа мансуб бўлган дастлабки ота-боболарнинг дунёга келган даврларидан, шу халқни шакллантирган уруғ-қабилалар умргузаронлик қилган даврлардан бошланиши чин ҳақиқат. Илм-фан ҳамиша тараққиётда, ривожланишда давом этади. Ҳар бир давр кишилари ўз замонасидаги моддий имкониятларга асосланиб, тадқиқотлар олиб боради, нуктаи назарларни, таҳлилларни ўртага ташлайди. Шу сабабларга кўра ҳам, ҳар бир даврда илм ўзигагина хос бўлган хусусиятларни намоён қилади, ўзига хос савияга кўтарилади. Ижтимоий илмларнинг бугунги ютуқлари, бугунги даражаси бизнинг туркий халқларимиз учун умумий бўлган қадимги адабиётимиз тарихини сақлар замонидан бошлашимизга имкон беради. Бу борадаги ташаббус авваллари ҳам фанимиз доирасида ўртага ташланган эди. Ўзбек олими Натан Маллаев, козоқ олимлари А.Ўспанўғли, А.Қировбоева, уйғур олими Турғун Олмос сингари тадқиқотчилар адабиётимиз қадимги тарихи ҳақида янги-янги фикрларни билдириб ўтганлар.

Албатта, қадимги туркий адабиёт деганимизда, сак халқига ёки хуннуларга дахлдор бўлган бир неча ривоят, миф, ҳикоятларни тилга олиб ўтишимиз, ёки бўлмаса, уларнинг мазмунини ёритиб бериш билангина бу масала ҳал бўлиб қолмаслиги аниқ. Бунинг учун, ҳеч бўлмаганда, ҳар бир даврдаги адабиёт намуналарини топиш, бу намуналар нима сабабдан адабиёт тарихидан ўрин олганлигию, улар ўртасида қандай алоқалар борлигини ёритиб бериш зарур. Бу эса ўта жиддий тадқиқотлар ўтказишни талаб қиладиган заҳматли, машаққатли юмуш. Аммо айнан мана шу йўлдан юрибгина биз чин ҳақиқатга томон етиб бора оламиз.

Ғарбдаги тарихий маълумотлар бўйича, эрамиздан аввалги VII-VI асрлардан бошлаб, Хитой маълумотлари бўйича, эрамиздан аввалги XII-X асрлардан бошлаб, эрамизнинг V асрлари оралиғида Хитой деворидан Қора денгизгача бўлган чексиз далаларда саклар, хуннлар, уйсунлар, қанглилар, сарматлар, сафраматлар ва ҳоказо кўчманчи қабилалар яшаб ўтганлар. Улар гоҳ бир бутун қабилалар иттифоқи сифатида, гоҳ эса якка-якка, кичик-кичик халқлар сифатида тарихда из қолдириб кетганлар.

Саклар даврига хос бўлган кишлов (кўрғон, ўба) одамларидан қолган қабристон суяқларини тадқиқ қилган Бернштам, Ақишев каби атоқли олимларнинг ёки хитой археологлари тадқиқотларидаги хулосаларга назар соладиган бўлсак, Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистондаги қайси бир қадамжодан қадимий суяк топилса, уларнинг барчаси ягона бир антропологик типларники эканлиги маълум бўлмоқда. Яна бир атоқли олим М.М.Чебокоровнинг эътироф этишича, “фақат қондош, генетик (ирсият) жиҳатдан қариндош бўлган унсурларгина муайян бир антропологик типга киради” (Қаранг: М.М.Чебокоров. Основные принципы антропологических классификаций. Труды института этнографии. – М.: 1957, Ст. 306).

Шунингдек, кадамжолардан топилган уй жиҳозлари, асбоб-ускуналардаги безак-нақшлар, битиклар ҳам ишонч-эътиқод рамзлари бўлганлиги қайд қилинади. Бинобарин, ушбу қабилаларда ишонч-эътиқод яхлитлиги, ягона бир цивилизация бунёдкорлари, иштирокчилари бўлганлиги сезилади.

Қадимги даврлардаги адабиёт ҳақида сўз кетганда, биз учун муаммо туғдирадиган жиҳат – бизга ўша даврлардан бевосита етиб келган ёзма адабиёт намуналарининг сақланиб қолмаганлигидир. Етиб келганлари ҳам кичкина эсдалик-ҳайкаллардаги ёзувлар, холос. Сақлар замонидан бизгача етиб келган миф-ҳикояларнинг ўзи бошқа халқларнинг ёзма ёдгорликлари орқали етиб келган.

Адабиётимизнинг нариги тарихи – дастлабки адабий нусхалар борасида сўз кетганда, биз адабиётнинг ҳув бошдаёқ ҳаётга туйғудошлиқдан пайдо бўлгани эстетик вазифани бажариш учун эмас, балки, аввало, қайта англаш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлганини, тафаккурнинг ривожини учун хизмат қилганини, ундан кейингина одамзоднинг тафаккури, эстетик дунёқарашининг ривожланишига боғлиқ ҳолда, дунёни таниш воситасига айланганини унутмаслигимиз керак. Бинобарин, олим Н.Мижжонийнинг: “Ибтидоий уруғ-қабилаларнинг ижоди сифатида дунё кўрган дастлабки мифлар инсон тафаккурида ишонч-эътиқод туйғуларини уйғотишдек муҳим вазифани бажарган” (“Қозоқ халқининг миф ва асотирлари”, Урумчи, 1996, 1-бет). Ушбу нуқтаи назар янги фалсафа учунгина эмас, балки адабиётнинг ибтидоий нусхалари учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шундан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, адабиётнинг тетапоя давридаги асарларни бугунги куннинг мезонлари билан ўлчаб бўлмайди.

Туркий халқларнинг ҳаммасига тегишли бўлган қадимий ўртоқ ёзма адабиётлар сақлар давридан бошланади. Бу давр адабий ёдгорликларнинг шаклланиши ва ривожидан сақлар даври адабиётининг, шунингдек, хуннлар замонининг адабиёти, уйсун-қангли даврининг адабиёти деган ҳудудий марказлари ҳам бўлганлиги айтиб ўтилади. Ушбу мақолада биз сақлар давридан қолган адабий намуналарга доир ўз фикрларимизни ўртага ташламоқчимиз. Сақлар даври адабиётининг юқорида айтиб ўтилган ҳар қайси тараққиёт марказларига алоқадор бўлган ибтидоий нусхаларини куйидагича бир қанча тармоқларга ажратиш мумкин:

1. Сақлар даври адабиёти ҳақида сўз, энг аввало, қадимдан қолган ихчам асл ёзма мерос намуналаридан, кўламли маърифий аҳамиятга эга бўлган тарихий ёдгорликлардан бошланади. “Эшик ёзуви”, “Павлодардан топилган суяк тумордаги руник ёзуви”, Шарқий Туркистондаги Хўтан биқинидан топилган қадимги санскрит алифбосидаги Хўтан сақларининг қадимги ёзувларининг адабиётимиз тарихидаги ўрни жуда муҳимдир. Ваҳоланки, бу битиклар то шу кунгача адабиётчиларимизнинг таҳлил доирасига тортилган эмас. Шу сабабли ҳам, адабий ёдгорлик сифатида ўрганилмаган. Уларнинг сони ҳам бизнинг билганларимиздан анчагина кўп бўлмоғи ҳам, эҳтимол. Устига устак, бу ёдгорликларнинг кўпини қадимги туркий руник алифбога асос бўлган хатда ёзилган, деб тахмин қилса бўлади. Бу борада А.Аристов, И.Батмановларнинг қадимги туркий битиклар ҳақида айтган: “Ҳеч бир алоҳида алифбосиз оқ туркий битиклар асосида пайдо бўлган асл ёзув”, деган нуқтаи назарларининг мағзи тўқ. Биз бу каби ёдгорликларимизни адабиётимиз сарчашмаси сифатида тадқиқ қилиб, қадду қадрини тиклаёلسак, ажойиб ютуқ бўлган бўларди. Шу билан бирга, эстетик аҳамиятга эга бўлган тарихий сўзлар, қадимий ер-сув атамаларининг ҳам аҳамияти ойдинлашиб, адабиётимиз тарихидаги ўрни белгиланса, фандаги кадр-қиммати янада ортган бўларди. Бундай тажриба жаҳон адабиётшуносли-

гида мавжуд бўлган урфдир. Беш минг йиллик ёзма тарихи бўлган хитой адабиётининг дастлабки намуналаридан бири “Катта сичқон” деб аталувчи, муаллифи номаълум асар атиги икки сатрдан иборат. Ушбу шеър, борйўғи, “Катта сичқон, катта сичқон, сен менинг ғалламни еб кўйдинг”, деган сўзлардангина иборат. Ёки бўлмаса, рус, украин, белорус, француз адабиётларининг сарчашмаси маърифий аҳамиятга эга бўлган содда ёзувлардан олинганлигини Б.Кенжабоев тадқиқотларидан биламиз (Қаранг: “Адабий мерос ва уни тадқиқ қилиш”, Олмаота, 1961, 297-бет). Биз тилга олаётган маърифий аҳамиятга эга бўлган жиҳатлар, деталлар, юқорида айтилганлардан ташқари, мақол-маталларда, ибораларда ҳам учраши мумкин. Буларнинг бари – қадимги замон туркий адабиётдаги ўзгаришсиз келаётган, қайнар булоқ каби ўлмас, барқарор манбалардир;

2. Ҳозиргача сақлар замони адабиётининг намуналари сифатида Юнон, Рим, форсий битикларда учрайдиган миф-ҳикоялар, ривоятлар тилга олиниб келинади.

Атоқли ўзбек олими Натан Маллаев “Ўзбек адабиёти тарихи” (1964) номли кўламли тадқиқотида “Широқ”, “Зарина ва Зария”, “Дандамид ва Эмизок”, “Тўксарид”, “Тўмарис” афсоналарини ўзбек адабиётининг сарчашмалари сифатида келтириб ўтади ва шу асарларнинг мазмунини баён қилади. Кейин А.Ўспанўғли ҳам, сақлар даври адабиёти ҳақида гап кетганида, шу афсоналарни келтириб ўтган. А.Қировбоева “Қадимги адабиёт” номли асарида (1999) юқорида номлари келтирилган афсоналар билан бирга, Мўдэ Тангрикут ва Тарғитой ҳақидаги афсонага ҳам қадимги адабиёт намунаси сифатида қарашни тавсия қилади.

Ушбу афсона-ҳикояларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири – уларнинг мазмуни оғзаки адабиётдан кўра ёзма адабиётга яқинлигидадир. Чўпон Широқ ҳақидаги афсонада Широқ бола-чақасининг бахти, халқининг омон-озод яшаши учун ўзини қурбон қилса, Зарина эл-юртининг мустақиллиги йўлида муҳаббатидан воз кечган аёл сифатида гавдаланади. Ҳар бир афсонанинг ўз ҳикоя қилиш услуби бор. Ҳаммасидаям такрорланмас маъно-мазмун мавжуд. Афсоналарда қаҳрамоннинг бутун ҳаёти бир чеккадан батафсил айтиб ўтирилмайди. Уларнинг маълум бир воқеадаги иштирокларигина ёритилади, холос. Шу жиҳатдан ҳам улар оғзаки адабиётдан фарқланиб туради. Афсоналардаги қаҳрамонлар фольклор асаридаги каби халқ орзуларидан пайдо бўлган, идеаллашган сиймолар эмас, реал ҳаётдан олинган, тип даражасига кўтарилган образларга яқин. Афсоналарда услубий жиҳатдан ботирларнинг ватанни кўриқлаш йўлидаги ботирликларини таҳлил қилароқ баён этиб берилиши ҳам қадимги туркий ёд-горликлар ҳамда ундан кейинги даврлардаги ботирлар кўшиқларига ўхшаш. Бу – фақат услуб жиҳатдангина ўхшашлик бўлиб қолмай, балки эпиклик жиҳатидан ҳам яқинликни кўрсатади. Бундай ўхшашлик уларнинг ораларидаги вазифавий тақдирдошлик борлигига ҳам ишора. Бу – сақлар даври адабиётининг бир жиҳати. Шу билан бирга, бунинг баҳсли томонлари ҳам бор. Баъзи бировлар, бошқа халқларнинг, бошқа бир элларнинг ёзма адабиётида сақланиб қолган шундай афсоналар қандай қилиб бизнинг адабиётимизда сарчашма бўлиб хизмат қилиши мумкин, деб шубҳаландилар. Бу – табиий ҳол. Бу борада эса мулоҳазаларимиз шундай: тўғри, кўплаб афсоналаримиз чет эл асарларида сақланиб қолган, аммо улар, авваламбор, бизнинг ота-боболаримизнинг ҳаётини ёритганлиги билан азиз ва ардоқлидир. Мисол учун, ўзини ҳисобсиз талофатларга дучор қилган сак жангчиси Широқнинг мардлигини форслар ўйлаб топган десак, бу гапга ким ишонади?! Ёки Хитой империясини қалтиратиб-чўккалатган Мўдэ Тангрикутнинг мардли-

ги ҳақидаги афсонани хитойликларнинг ўзлари ўйлаб топган дейиш, куракда турадиган гапми?! Шунинг учун ҳам А.Успанўглининг қуйидаги фикрида, бизнингча, жон бор, у ёзади: “Бу афсоналар ва ҳикояларни ёзиб қолдирган Ҳеродот ва Лукианлар ўз даврида ушбу афсоналарни турли эллар, мамлакатларни кўп кезиб юриб ёзиб олган ёки бошқа ёзма манбалардан ўзлаштирган бўлишлари мумкин”.

Адабиёт тарихининг афсоналардан бошланиши ҳам жаҳон адабиётида бор анъана. Хитой эпик адабиётининг асосий намунаси ҳисобланадиган “Конфуций таълимоти” ҳам мазкур донишманд ҳақидаги афсоналардан озикланган. “Конфуций дедики...” деб бошланадиган ҳикматлар ҳам Конфуций шогирдларининг устоз ҳақидаги хотираларидан ташкил топган. Шу нуқтаи назардан қараганда, “Анахарсис айтибди”, деган фалсафий мулоҳазалар ҳам фақат фалсафа учунгина эмас, балки бизнинг адабиёти-миз тарихи учун ҳам муаллиф мероси сифатида ўта қимматлидир;

3. Саклар давридаги адабиёт ҳақидаги тасаввурларимизни кенгайтирадиган, кучайтирадиган яна бир манба – хитойлик муаллифларнинг қўлёзмаларидир. Хитой қўлёзмаларида ҳам сак, хунн, уйсун қабилаларига доир озми-кўпми маълумотлар сақланади. Шулар ичида адабиёт тарихи учун бевосита алоқадор бўлган, хитой тилида ёзилган адабиёт намуналари бор. Бу намуналарни тарихчилар тарихий факт сифатида асарларида аллақачон ёритган бўлсалар-да, улар адабиётчиларнинг таҳлил доирасига тортилганича йўқ.

Эрамиздан аввалги X асрда яшаб ўтган хитой саёҳатчиси Му Тиянзи қаламига мансуб “Му Тиянзининг таржимаи ҳоли” деб номланган ёзма манбада сак подшоси онасининг иккита шеъри сақланган. Китобда бу шеър “Ғарб подшоси онасининг сўзлари” деб сарлавҳаланган экан. Бу шеърларни хитой элчиси сак онасининг оғзидан ёзиб олган. Шеърларнинг бирига “Оқча булут”, иккинчисига “Сак онанинг овози”, деб ном қўйилган. Тарихий маълумотларга қараганда, хитой саёҳатчиси саклар мамлакатига Хитой мамлақати фойдасига ҳал бўладиган аллақандай бир таклиф билан келган, сак подшосининг онаси эса шунга жавоб тарзида ушбу шеърни Хитой подшосига йўллаган кўринади. Биринчи шеър:

Оқча булут

*Хув узоқдан кўринар тоғ тизмалари,
Оқча булутлар, бошига юрар қўниб.
Бизнинг қўниш, билганга мустаҳкам ер,
Умр тилаб, дуомни айтай аниқ:
Қовушарга кун бўлсин қайта ўралиб!*

Иккинчи шеър бошқача хаёл оламига етаклайди. У Хитой подшосига сак подшоси билдираётган расмий-сиёсий нуқтаи назар (позиция)нинг акси ўлароқ жаранглайди.

Сак онамининг товуши

*Сенинг ботиш¹ томонингдаман,
Яралганман ўша тупроқдан.
Ов ва қушлар, минг хил ўсимлик
Тупрогимнинг тўшини ёпган.
Тангримнинг хончасиман,
Ёр бўлади Яратган.
Ғарқ бўлгудай жойим йўқ,
Мизгимайди бўсағам.
Чертилди тўлқинли куй,*

¹ Ботиш – кун ботадиган томон, Ғарб.

*Үйгөтди армонни.
Подшоҳим ўғил суйиб,
Унутдим ёлгонни.*

4. Туркий халқлар орасида сақланган қадимги шеърят намуналари ҳам бор. Лекин уларни кейинги пайтларда яралганларидан бўлиб олиш, ажратиб кўрсатиш қийиндан-қийин иш. Узоқ йиллардан бери, қайси даврнинг маҳсули эканлиги номаълум бўлиб келаётган кўшиқлардан бири – Алп Эр Тўнга ҳақидаги йўқлов. Бу йўқлов бизга Махмуд Қошғарий асаридан маълум. Шу сабабларга кўра, бу йўқлов анча пайтгача IX-XII асрларда яратилган оғзаки шеърят намунаси ҳисобланиб келди. Алп Эр Тўнга ҳақидаги йўқловни VIII-XII асрларнинг оғзаки шеърятига киритган Қ.Ўмралиевнинг ўзи ҳам бу асарни ўша даврдан анча илгари пайдо бўлган, алоҳида бир асар эканлигини қайд этиб, “туркийларнинг улуғ хокони Тўнга алп эр – Афросиёб VII асрдан илгарироқ яшаб ўтган деб қараб, йўқловнинг ўзини “ажойиб услубга эга бўлган чинакам шоирнинг ёзгани”, деган ўта ўринли хулосага келади. А.Қировбоева Алп Эр Тўнга ҳақидаги йўқловга сақлар замони адабиётига мансуб асар сифатида қарайди. М.Мирзааҳмет ўғли “Турон нега Туркистон деб аталди?” деган мақоласида Юсуф Хос Ҳожиб (Болосоғуний)нинг “Қутадғу билик” асарини таҳлил қилар экан, Алп Эр Тўнганинг қандай қилиб Афросиёб деган номни олгани, унинг бу хил номланиши турк донишмандлари томонидан қандай қуйлангани борасида айтиб ўтади.

Булардан ташқари, халқ оғзида айтилиб юрган, жуда қадимий даврларга оид бўлган ишонч-эътиқодга доир кўшиқларимиз бор. Кўп тангрилик динидан ҳам аввал пайдо бўлган, самовий эътиқодга алоқадор саналган, ундан ҳам бурунги эътиқод – ҳар бир нарсанинг ўз эгаси бор, деб тан оладиган, мифлар пайдо бўлган даврнинг белгиларини ташувчи кўшиқларимиз ҳам бор, мисол учун, бунга янги ой чиққанда айтиладиган дуо, курт чақириш (дуо ўқиб, ҳашоратларни ҳайдаш), авраш (саннаш) кўшиқларининг барчаси ҳам жуда қадим замонларнинг маҳсули эканлиги маълум бўлади. Нима бўлмасин, бу кўшиқлар ҳали бугунги кунга қадар етарли даражада таҳлил қилиб чиқилгани йўқ.

А.Қировбоеванинг “Қадимги адабиёт” деб номланган асарида Тарғитой ҳақидаги афсона билан мазмундош шундай халқ кўшиғи бор:

*Ёвонда ўсиб турган бир бойтерак,
Зоти бор, бутоқ сайин жонга керак.
Болта, чўмич, турен ва бўйинтириқ,
Учовин танлаб олдим бўлак-бўлак.*

Мана шунга ўхшаш жуда қадим замонлардан бери давом этиб, шаклланиб келган, ўзларидаги эски замонлар белгиларини бирдан танитадиган ўланлар, жумбоқлар, мақол-маталлар бизда етарлича топилади. Уларнинг ҳаммасини ҳам, эски замонлардан қолган адабиёт намуналари, деб қараш тўғри бўлвермаса керак-у, аммо уларни тадқиқ қилмасдан ташлаб қўйиш ҳам ўринли эмас. Сабаби, бизнинг барча маънавий-руҳий меросимиз, тарихимиз ёзма турда эмас, балки оғзаки турда шаклланиб, сақланиб келган. Бинобарин, неча асрлардан бери халқларимиз ёдида сақланиб келган мана шуларга ўхшаш шеърый сатрларнинг мазмуни ҳам, шакли ҳам, маъно-моҳияти ҳам, тарихни ўрганиш борасида аҳамияти ҳам мавжуд эканлиги шубҳасиздир. Болалар фольклорига оид бўлган қуйидаги сатрларни ўқиб чиқайлик:

*Сақ, сақ бўлдим, сақ бўлдим,
Совутимга чоқ бўлдим.
Қулапарим босимда,
Кўшк (отим) қошимда.
Сақмонга солсанг, тош бўлай,
Соқолимга бош бўлай.*

Бу ўланларни неча асрлардан бери қанчадан-қанча авлодлар айтиб, давом эттириб келганинига ақл бовар қилмайди. Сўнгги даврларнинг муҳри босилиб, мазмуни ҳам, шакли ҳам ўзгаришларга учраган бўлиши мумкин. Шуларга қарамай, олтиннинг парчаси каби қимматли, қадимий сатрлар – қадимий бир маданиятнинг маҳсули эканлиги шубҳа уйғотмас керак.

Шулардан келиб чиқиб, хулоса қиладиган бўлсак, туркий халқларнинг барчаси учун бирдай тегишли бўлган ўртоқ (ўртадаги) адабиётимизни саклар давридан бошлашимиз – қуруқ тахминларга асосланган ишлар эмас, балки муайян далиллар ила ўз исботини топадиган ҳақиқат, замон талаби, биз учун эса бурч ва шараф бўла оладиган вазифадир.

Адабиётимизнинг қадимий намуналари саклар даврига мансуб юқорида тилга олинган мисоллар билангина чекланиб қолмайди. Ундан кейин тарих саҳнасига чиққан хуннлар, уйсунлар даврида ҳам ўзига хос адабиёт вужудга келди. Бу адабиёт сонининг оз ёки кўп бўлишига, сифатининг юксак ёки паст бўлишига, қайси бир тилда сакланиб қолганлигига қарамасдан, бизнинг даврларгача етиб келганлигининг ўзи катта гап. Инчунун, бундай маънавий бойликларимизни четлаб, назардан соқит қилиш ҳам яхши иш эмас, уларни четга суриб қўйишга, тадбиқ доирасига тортмасликка эса сира ҳаққимиз йўқ.

Қозоқ тилидан Музаффар Аҳмад таржимаси

ТИЛ – ТАРИХИЙ ХОТИРА НАМУНАСИ

Л.Н.Гумилёв номидаги Евроосиё Миллий университети Ўтрор кутубхонаси илмий маркази катта илмий ходими Имонғози Нурахмад ўғли томонидан қўйилаётган илмий муаммо таҳсинга лойиқ. Аммо у фан тарихидаги биринчи ҳодиса эмас. Ҳозиргача ҳам бу борада талайгина таклиф ва мулоҳазалар, илмий баҳс ва мунозаралар бўлиб келган. Сак ва массагетлар номи билан машҳур бўлган қадимги халқлар бугун дунёнинг кўплаб элат ва миллатлари учун ўқ илдиз бўлажасига оид кузатишлар замирида жон бор. Йирик тарихчи олимларнинг биз қадимий тарих сарҳадларига чуқурроқ кириб борганимиз сари кўплаб халқ ва миллатлар орасидаги тафовутларнинг камайиб боришига кўпроқ иқрор бўлиб бораверамиз, деган мулоҳазалари ўзини тўлалигича оқлайди. Мантиқан олиб қаралаганида, одамзоднинг илк манба ва маншалари Одам Ато ва Момо Ҳавволардан бошланади.

Мақоладаги бош ғоя сакларга оид манба ва материалларга бугун бутун туркий халқларнинг тўла даъвогарлик қила олиши ҳақидаги қарашларни тавсиф этиш ва ҳимоя қилишдан иборат.

Саклар ҳақидаги маълумотлар кўплаб қадимги ёзма манбаларда сакланиб қолган. Бу обидалар орасида Авесто, Қадимги форс ёзма обидалари, Юнон ҳамда Хитой олимларининг тарихий мероси намуналари мавжуд. Уларда “Моури”, “Марғун”, “Марғиёна”, “Сўғда”, “Сўғуда”, “Сўғдиёна”, “Баҳди”, “Бақтриш”, “Бақтриёна”, “Хваризам”, “Хваразмин”, “Хорасмия”, “Парфиёна”, “Тур”, “Шак”, “Сак”, “Массагет” сингари жой ҳамда халқларнинг номлари тилга олинган. Булар билан юзаки танишишнинг ўзи ҳам мазкур атамаларнинг бизнинг ҳудудларимизга, тарихимизга бевосита дахлдорлигидан далолат эканлигини исботлаб турибди.

Психолог олимларнинг кўрсатишича, инсон хотираси ниҳоятда мураккаб психо-физиологик қонуниятлар билан боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатади. Ундаги асосий қонуниятлардан бири номуҳим нарсаларни эътибордан соқит қилиш ҳамда муҳим нарсаларга, албатта, хотирадан жой ажратиш билан боғлиқ. Турли этнонимлар, топонимлар таркибидаги айрим сўз ва тушунчалар шунинг учун ҳам айрича аҳамият касб этади. Булар халқ хотирасининг, ижтимоий хотиранинг қонуний натижалари сифатида намоён бўлади. Шу нуқтаи назардан ёндашиладиган бўлса, “сак” атамасининг туркий тиллар доирасида турли шакл ва кўринишларда сакланиб қолгани бежиз эмас.

Қримда Сак (Саки) деб номланадиган шаҳар ва кўл бор. Ёкутларнинг асл миллий номи саха (сак+а = саха) эканлиги яхши маълум. Қозоқ этноними таркибида ҳам “сак” унсури мавжуд (қа+сак = қасак = қазақ = қозоқ). Ўзбек халқи шеваларидан бири (қипчоқлар) ҳам шу номга дахлдор: қип+сак = қипчак = қипчоқ. Қирғизларда “сактан” деб номланадиган уруғ номи қайд этилган. Ўзбек киши номлари орасида “Сактош” номи ҳам учрайди.

Ўзбек уруғлари орасида “сактиян”, “сахтиян” номи билан ҳам юритиладиганлари бор. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу сўз “сахтиён” тарзида сакланган вариантга ҳам эга. У “ошланган эчки териси” маъносини билдиради. Агар “сак”нинг дастлаб буғу териси, кийик териси, деган маънога эга бўлганини назарда тутсак, бу сўзлар орасидаги боғланишларнинг тасодифий эмаслиги очик кўринади.

Бу мулоҳазаларни билдиришдан асосий мақсад шуки, биз мақола муаллифининг қарашларини маъқуллаймиз. Бундай мисоллар бошқа мутахассислар томонидан олдин ҳам у ёки бу йўсинда айтилган. Албатта, муаллиф уни ўзига хос тарзда асослашга ҳаракат қилган. Уларнинг кўпроқ публицистик рух ўраимида берилганини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Шунга қарамай, муаммонинг тўла илмий ечимлари учун тахмин ва фаразларнинг ўзи камлик қилишини ҳам эътироф этишга тўғри келади. Фақат тарихий, этник, этнографик эмас, балки фонетик, лексик, морфологик, синтактик қонуниятлар ҳам “бир ёқадан бош чиқариб” тасдиқлаган ҳолдагина илмий хулосаларнинг кучига куч қўшилади. Шунга қарамай, мақоладаги далилларнинг асосий қисми соҳа мутахассисларининг эътиборини тортади ва бу борадаги янгича фикр ва мулоҳазаларнинг пайдо бўлиши учун муҳим омил бўлади, деб ишонаман.

**Боқижон Тўхлиев,
Низомий номидаги ТДПУ профессори,
филология фанлари доктори**

САНЪАТШУНОСЛИК

Рахимжон Дўсанов

1983 йилда тугилган. Ўзбекистон Давлат санъат ва маданият институтида тахсил олган. Ҳозирда шу институтнинг “Саҳна ҳаракати” кафедрасида ўқитувчи. Унинг “Саҳна ҳаракати” номли ўқув-қўлланмаси чоп этилган.

ЎЗБЕК АСКИЯЧИЛИГИ САРДОРИ

XX асрнинг иккинчи ярмида сўниб бораётган қизиқчилик санъатига қайта жон бағишлаган санъаткор, ёшлар қалбида ҳазил-мутойибага бўлган иштиёқни муҳаббатга айлантира олган кулгу устаси Муҳиддин Дарвешев 1938 йилнинг 26-февралда Фарғона вилоятининг Бувайда туманидаги Оққўрғон қишлоғида тугилган. У кишининг отаси Дарвешали аравасоз уста бўлган. Муҳиддин Дарвешев аввал ўрта мактабда таълим олиб, сўнгра Самарқанд қишлоқ хўжалиги институтининг “Агрономия” факультетига ўқишга кирган. У илм олиш билан бирга, ўқув юртидаги турли кечаларда, тадбирларда режиссёр ва ижрочи бўлиб ҳам фаол иштирок этган. 1959 йилда ўқишни тугатган Муҳиддин Дарвешев ўз қишлоғи Оққўрғонда агрономлик қилган. Муҳиддин Дарвешевнинг санъатга бўлган қизиқиши жуда кучли бўлганлиги туфайли у тез орада ўз ўрни қишлоқ хўжалигида эмас, балки саҳнада эканлигини англайди. Аввал бошлаб “Бувайда”, “Учкўприк” туманларидаги маданият уйларида, сўнгра Кўқон театрида фаолият юритган. У ўзининг қатор ичакузди хангомаларини ижро этиб элга танилган. Бугун Муҳиддин қизиқ деганда, халқимиз кўз ўнгида оқ яқтакда дўшпини қийшайтириб кийиб олган қизиқчи сиймоси гавдаланади. Муҳиддин қизиқнинг от ўғриси ҳақидаги хангомасида ҳақиқий чапани бир йигит образини кўришимиз мумкин. Муҳиддин Дарвешев сал букчайиб ўзига хос шевада, қошларини қийшайтириб, қўл ҳаракатлари билан ўзгача бир юз ифодасида бу йигит қиёфасини маҳорат билан гавдалантирган.

Муҳиддин қизиқ ўзининг ичакузди хангомаларини турли хил характерларда ижро этиб, жуда кўпчиликни кулдира олган ўзбек анъанавий театрининг етук намояндаларидан бири бўлган. Муҳиддин қизиқнинг таҳсинга лойиқ ажойиб одатларидан бири, қаердаки ёш қизиқчи, аскиячи чиқса, албатта уни топиб, танишиб, қаноти остига олиб тарбиялар экан. Муҳиддин қизиқ аскияга уста бўлиш билан бирга, атрофига қизиқчиликка ишқибоз ёшларни ҳам йиға билган устоз эди. Муҳиддин қизиқ ана шундай ёшлар билан республикада биринчи бўлиб 1986 йил Бувайда тумани маданият уйи қошида “Қаҳқаҳа” театр студиясини ташкил қилган. Бу театрга Ўктамжон Юсупов, Юлдошхон Носиров, Жўрахон Пўлатов,

Баҳодир Шокиров, Мансуржон Охунов каби ёш қизиқчи, аскиячиларни жалб қилиб, турли оммавий асарларни сахналаштирган. Муҳиддин қизиқнинг бундай серқирра ижодини кузатиб, ўзига хос мактаб яратган ижодкор эканлигига амин бўламиз. Санъаткорнинг шогирдларидан бири Абдуҳолик Мамарасуловнинг таъкидлашича, Муҳиддин Дарвешев доим: “Менинг шогирдларим вақти келиб катта қизиқчилар армиясига айланади, мен, насиб бўлса, уларнинг генерали бўламан”, деб кўп такрорлар экан. Муҳиддин қизиқнинг яна бир истеъдоди – фақатгина ўзбекларга хос бўлган аскиячилик санъатида ҳам баракали ижод қилиб, пайровларни маромига етказиб ижро этганлигидир. Унинг Мансуржон Охунов билан бирга ижро этган пайрови аскиячиликда янгилик, деб тан олинган.

Муҳиддин қизиқ аскияларидаги, хангомаларидаги ҳар бир сўзни товлантириб

юборган. Шунинг учун ҳам унинг хангомалари томошабин дилидан жой олган. Шу боис моҳир қизиқчи чехрасини кўрган томошабинки бор, юзига қулғу югуради. Муҳиддин қизиқ нафақат ўзбек тилида, балки рус, қозоқ, қирғиз тожик тилларида ҳам қизиқдан-қизиқ хангомалар яратиб, кўшни давлатлар – Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистонда ўз дастурларини ижро этиб, шуҳрат қозонган. Биз Муҳиддин қизиқ репертуарларидан ўрин олган “Бир камаз тахта” ҳақидаги хангомадан санъаткорнинг серқирра қизиқчи эканлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Муҳиддин Дарвешев бу хангомасини бир нечта тилларда ижро этган. Айнан мана шу хангомада овоз имкониятлари ҳам кўзга ташланади. Қолаверса, бир хангоманинг ўзида бир нечта миллатга хос овоз, кўз қарашлари билан хилма-хил образлар ижро этиш фақатгина моҳир актёрнинггина қўлидан келиши мумкин.

Муҳиддин Дарвешевнинг ҳажвий ҳикоялар ёзувчиси Анвар Муқимов билан ҳамкорлиги санъаткорнинг ижодини яна бир поғона юқорига кўтаради. Муҳиддин Дарвешев Анвар Муқимовнинг “Ичкиликнинг шарофати”, “Хотинимдан ўргилай”, “Ўзимни тўхтатолмайман” каби ҳажвияларини катта маҳорат билан ижро этиб, қизиқчилигимизда бўлмаган “монолог” жанрига асос солган ва уни ривожлантирган. Муҳиддин қизиқ Теша қизиқ Комилов ва Охунжон қизиқларга эргашиб, “Сартарош”, “Самолёт”, “Ичкиликнинг

оқибати”, “Ашулачининг калтак ейиши” каби кулги-ҳикояларни ижро этган. У ҳаётий воқеалар асосида мустақил равишда кулги-ҳикоя, латифа ва хангомалар тўқиб, ижросини ҳам маромига етказган истеъдодли санъаткор ҳисобланган. Муҳиддин қизиқнинг репертуари ниҳоятда бой. Ўзига хос томонларидан яна бири, у гарчи кулги-ҳикоя, латифа жанрида ижод қилган бўлса-да, қатор чиқишларида уларни бир-бирига боғлаб намоёиш этиши туфайли ўз ҳаёти ва устоз қизиқлар ҳаётдан олинган кулги-ҳикоя ва латифалар; Абдурайим довдир ва Мамарайим эркак саргузаштлари ва ҳаётий воқеалар асосига қурилган латифалар каби туркум дастурларни яратган.

Муҳиддин Дарвешев ҳар бир туркум қаҳрамони қиёфасига бир зумда кира олиш, сўзларни салмоқлаб, чертиб-чертиб айтиш, кўзлари, қошларини ўйнатиб, қўлларини ҳаракатга келтириб, лаҳзада турли қиёфаларда гавдалантириш салоҳиятига эга бўлган.

Ўзбек анъанавий театрининг яна бир етук намоёндаси хонандаю созанда, мохир корфармон – Ака Бухор (Бухоржон Зокиров) халқ томошалари, сайилларида, тўйларда ўз томошаларини партнёрлар билан ижро этиб халқни хурсанд қилган бўлса, Муҳиддин қизиқ, асосан, бир ўзи ижро этиб, томошабин кўнглидан жой олган. Ушбу якка ижро ҳам Муҳиддин Дарвешев ижодининг ўзига хос жиҳати, дейиш мумкин. Унинг “Телефон”, “Футбол”, “Шаҳмот”, “Бедана” каби пайровлари мана шундай якка ижро этилган аскиялари сирасига киради. Айниқса, Муҳиддин қизиқ аскияларни воқеали қилиб қуришга уста бўлган. Бундай аскияларга “Келин-куёв”, “Шифокор ва бемор” пайровларини мисол қилиш мумкин. Санъаткор 1967 йил халқ ижодиёти кўриги, 1984, 1986, 1988 йилларда аскиячи ва қизиқчиларнинг республика кўрик танловининг ғолиби бўлган. Муҳиддин Дарвешев ижоди ҳақида Сирожиддин Аҳмад билан бўлган суҳбатимизда у киши шундай фикрларни билдирди: Муҳиддин Дарвешевнинг ютуғи – кулгили хангомаларининг воқеабандлиги. Бундай хангомаларни Муҳиддин қизиқ маҳорат билан ижро қиларди. Яна бир жиҳати, у кишининг шеvasи эди. Аскиячилик водийга хос бўлганидек, Муҳиддин қизиқ Қўқон, Марғилонга хос қизиқчилик мактабини яхши эгаллаган эди. Муҳиддин Дарвешев билан бир-икки марта суҳбатда бўлганман, у киши жуда банд бўларди, ҳаётда ҳам ўта камтарин, ҳокисор одам эди. Ўзига хос характерли томони, кўнгли тортмаган давралардан ҳеч кимнинг дилини оғритмай, чиқиб кетарди. Қизиқчиликда, сўз санъатида сўзнинг ўрнини топа билиш энг муҳим омил ҳисобланади. Умуман, аскиячиликда, қизиқчиликда “тутол гап”, яъни ишлатилмаган, ўхшаши йўқ сўзлар мавжуд. Худди шундай тутол воқеаларни топиш ва уларни қизиқарли қилиб ижро этиш Муҳиддин Дарвешевга хос хусусият бўлган. Қизиқчи закий одам бўлиши керак. Яъни халқ анъаналари, термаларини, халқ оғзаки ижодидаги кўшиқларни, жой номларини, предметлар номини, шеваларни яхши билиши зарур. Биз Муҳиддин қизиқни ана шундай “закий” одам бўлган, дея оламиз. Муҳиддин Дарвешевнинг хангомалари ўта халқчил бўлган”.

Ўзбек аскиячилигининг етук намоёндаси, ажойиб истеъдод соҳиби, сўз устаси Муҳиддин Дарвешев 1995 йил 25-сентябрда вафот этган. Муҳиддин қизиқ ижодининг 40 йиллигида 40 та шогирдга эга бўлган устоз бўлди. Қизиқчилар: Рустам Ҳамроқулов, Хожибой Тожибоев, Баҳодир Шокиров, Абдулла Акбаров, Абдурахмон Сиддиқовлар ҳам Муҳиддин қизиқнинг шогирдларидан. Сўзимиз сўнггида, анъанавий театр жанрида ёки қизиқчилик санъатида ижод қиламан, деб бел боғлаган бўлажак санъаткорлар Муҳиддин Дарвешев сингари серкирра ижодкорлар ижодини ўрганиб, уларга муносиб издош бўлишларига умид қиламиз.